

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

ВІДРОДЖЕННЯ

EX LIBRIS

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

ВІДРОДЖЕННЯ

РОМАН

переклав

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

II.

Друге, виправлене, з текстовою реставрацією
Б. Боднарського зрівняне видання.

КИЇВ-ЛЯЙНЦІ

Українська Накладня

КОЛОМІЯ

Галицька Накладня

WINNIPEG MAN

Ukrainian Publishing

I.

Справа Маслової могла розбіратися в сенаті за два тижні, і на той час Нехлюдов загадував поїхати до Петербурга і, на випадок неприхильної відповіді, подати прохання на Найвище ім'я, як раїв адвокат, що складав прохання. Коли б ті заходи до нічого не довели, і на це, на думку оборонця, треба було бути приготованим, бо дуже слабкі причини до касації, то партія каторжних, в числі яких була Катюша, могла відійти в перших днях червня. І через те, щоби приготувитися до подорожі за Масловою на Сибір, — це Нехлюдов поклав собі непохитно, — треба було поїхати по селах, щоби там залагодити свої справи.

Насамперед Нехлюдов вибрався до Кузьмінського, найблизчого великого чорноземного маєтку, який був найголовнішим джерелом його доходів. Він проживав у тому маєтку й дитиною й парубком, потім того вже дорослим побував у ньому двічі й раз на просьбу матери привозив туду управителя-Німця і провірював із ним господарку, через те і знав від давна маєтковий стан і відносини мужиків до двора, цебто, до пана. Відносини селян до пана були такі, що селяни були в цілковитій залежності від поміщика. Нехлюдов знав це з ч. с. в.

студентства, коли визнавав і проповідував науку Генрі Джорджа й на основі цієї науки віддав батьківську землю селянам. Правда — після військової служби, як він звик був пускати мало не двацять тисяч річно, всі ці знання перестали бути обов'язковими для його життя, попали в забуття, і він не тільки ніколи не завдавав собі питання про те, відкіля беруться гроші, які йому давала мати, але старався не думати про це. Але смерть матері, спадщина і необхідність розпорядитися своїм маєтком, т. є. землею, знов порушили перед ним питання про його відношення до земельної власності. Місяць тому назад Нехлюдов сказав би був собі, що йому змінити існуючий лад не сила, що маєтком кермує не він, — і більш-менш заспокоївся б, бо жив би собі далеко від маєтку й діставав би з нього гроші. Але тепер він поклав собі, що, хоча перед ним стоїть подорож на Сибір і складні й важкі зносини зі світом тюрмів, задля яких необхідне суспільне становище і, передусім, потрібні гроші, він таки не може лишити тої справи так, як вона була, а повинен, зі шкодою для себе, змінити її. Задля цього він постановив собі не обробляти землю самому, а віддати її за невелику ціну селянам, дати змогу їм увільнитися від залежності від пана. Нераз, порівнюючи становище теперішнього пана з паном за часів кріпацтва, Нехлюдов прирівнював передання землі селянам, замість щоб оброблювали її робітники, до того, що робили пани тоді, як переводили селян із панщини на чинш. Таким чином питання це не розв'язувалося, але це був крок до розв'язки його: це був перехід від більше

брутальної до менше грубої форми людської неволі. Так він і міркував собі зробити.

До Кузьмінського приїхав Нехлюдов коло полудня. У всьому заховуючи скромність, він не зателеграфував, а взяв зі станції невеликий тарантас із парою коней. Візник був молодий парубок у нанкінському каптані, підперезаному по фалдах низче стану, сидів, своїм звичаєм, боком на козлі й дуже охоче розмовляв із паном, бо за той час, як вони розмовляли, зроблений, кульгавий, білий голобельний і сухоробрий, дихавичний бичовий могли йти крок за кроком, чого їм повсякчас дуже бажалося.

Візник розповідав про управителя в Кузьмінському, не знаючи того, що везе хазяїна. Нехлюдов навмисне не сказав йому.

— Шпкарний Німець, — казав візник, що проживав довшій час у місті і читав романи. Він сидів, у половину звороту до гостя, то з долини, то з верху вимахуючи своїм довжезним батогом і, очевидно, чванився своєю освітою. — Трійку сиваків придбав, виїде зі своєю хазяйкою, то де йому пара? Зимою, на Різдво, була ялинка в великому домі, я гостей возив. Чудово була вбрана. В губернії такої не побачиш! Грошей нагарбав — лишенько! Що йому: все його сила. Кажуть, гарненький масточок купив.

Нехлюдов думав, що йому цілком байдуже до того, як управляє маєтком Німець і як ним користується. Але оповідання візника з довгим станом було неприємне йому. Він любувався прегарним днем, густими, чорнявими хмарками, що то сям, то там

заступали сонце, і полями на яких за плугами ходили хлібороби, переорюючи вівсяницько, і тою безмежною зеленою городиною, над якою збивались у гору жайворонки, і лісами, що вгорі та в долині вкрилися свіжою зеленню, і луками, на яких паслися стада корів і коней, і нивами, на яких увіхалися ратаї, та, хоч-не-хоч, йому лізло на думку, що було щось неприємне серед того гарного настрою. І коли він запитав себе, що це було, то йому згадалося оповідання візника про те, як Німець хазяює в Кузьмінському.

В самому селі, за справами, Нехлюдов забув про це почуття.

Перегляд рахунків і розмова з приказчиком, який з наївністю підносив добрі прикмети малоземельности селян і вигоди з того, що довкола них вінком тягнуться панські лани, іще більш утвердили Нехлюдова в намірі закинути господарку й віддати землю селянам. Із рахунків і з розмов він розібрав, що як це було й перше, дві третини ліпшої орної землі обробляли свої робітники вдоскональними знаряддами, а третя частина припадала в найми селянам, які платили по п'ять карбованців за десятину. За тих п'ять карбованців селянин з'обов'язувався тричі переорати десятину, тричі заволочити її й засіяти, опісля скосити, зв'язати, або вижати б і звести на тік, це, то, робити роботу, яка на вільній дешевій наєм варту була що-найменше десять карбованців за десятину. Селяни ж платили роботою за все, чого їм було треба від двора, — і то дуже дорого оплачували. Вони відроблювали за пасовиська, за дрова, за бадилля від

картоплі, і майже всі були задовжені у дворі. Так, за далекі від села ґрунти, що йшли в найми селянам, брали за десятину чотирі раз більше, ніж вартість її могла приносити, рахуючи по п'ять процентів.

Все те знав Нехлюдов і давніше, але тепер довідувався про це, як про щось нове. Він тільки дивувався, як міг він, і як можуть усі люде на його місці, не добачати цілої ненормальности таких відносин. Аргументи управителя на те, як задурно пропаде інвентар, якого не буде можна продати за четвертину того, що він вартує, як мужики знищать ґрунт, загалом, як багато Нехлюдов стратить, передаючи землю мужикам, — тільки підтверджували Нехлюдова в тому, що він добре робить, як віддає селянам землю й себе позбавляє великої частини доходів. Він поклав собі полагодити цю справу зараз же, щоби більше за цим не приїжджати. Зібрати і продати посіяний хліб, розпродати інвентар і непотрібні будинки — все це мав ізробити управитель після його від'їзду. А тепер він просив управителя зібрати на другий день селян із трох сіл, що обведені довкола маєтками Кузьмінського, із тим, щоби об'явити їм свій намір, і вмовитися за ціну.

Із приємною свідомістю своєї непохитности супроти аргументів управителя й готовости пожертвуватися для селян, Нехлюдов вийшов із двора і, обдумуючи майбутню справу, пройшовся довкола дому, по квітниках, запустілих цього року (за це пишався квітник перед домом управителя), по lawn-tennis, що заростало цикорією, і по липовій алеї, куди він ходив було звичайно курити свою

цигару, і де кидала на нього бісиками гарненька Кірімова, що три роки тому гостювала в Кузьмінському. Уклавши собі в голові завтрішню промову до селян, Нехлюдов подався до управителя. Тут за чаєм він іще раз обміркував із Німцем, як ліквідувати ціле господарство, і, цілком спокійний, задоволений тим добродійством, яке думав ізробити селянам, увійшов до приготованої для нього кімнати в великому домі, призначену завсіди для гостей.

У невеличкій чистій кімнаті цій із картинами видів Венеції й дзеркалом поміж двома вікнами, стояло чистеньке ліжко на пружинах і столик із карафкою води, сірничками і свічкою. На великому столі під дзеркалом лежав отворений чамайдан, із якого виглядали його туалетовий несесер і книжки, забрані ним зі собою: російська — спроба розсліду законів злочинности, і на цю ж тему одна німецька й одна англійська книжка. Він думав прочитати їх у вільний час підчас подорожі по селах, але тепер, зиркнувши на них, він почув себе дуже далеким від цих питань. Його займало цілком не те.

У куті кімнати стояв старезний фотель із червоного дерева, з інкрустаціями. Цей фотель стояв у спальні його матери, і ось на його вид нараз у ньому збудилося цілком несподіване почуття. Йому нараз шкода стало дому, який розвалиться, і саду, який запустіє, і лісів, які вирубають, і всіх тих стаїнів, конюшнів, повіток, машин, коней, корів, які хоч не він, то — він знав — хтось иньчий при-дбав і викохував серед великої напружної праці. Перше йому видавалось легко спекатися всього того;

але тепер йому шкода стало не тільки господарки, але й землі, і половини доходів, які йому тепер так дуже придалися б. І зараз же на його послуги появилися міркування, з яких виходило, що нерозумно й не слід віддавати землю селянам і нищити свою господарку.

„Землі я не повинен мати. Не маючи ж землі, я не можу вести цієї цілої господарки. Крім того, я тепер поїду на Сибір, і через це ні дім, ні маєтки мені не потрібні“, — казав один голос. — „Воно правда“, — шептав другий голос, — „але, по перше, тобі не вікувати на Сибірі. Якщо ти оженишся, то, дасть Біг, прийдуть діти. І як ти дістав маєток у порядку, так ти в такому ж стані мушиш його передати. Супроти землі є теж обов'язки. Віддати, знищити все дуже легко, поставити ж усе на ноги дуже важко. А ти передівсім — повинен обдумати плян свого життя й відповісти собі на питання, що ти зробиш зі собою, і відповідно до того й розпорядитися своєю власністю. Далі — чи дійсно ти перед своїм сумлінням поступаєш так, як ти поступаєш, чи тільки для людей це робиш, на те, щоби похвалитися перед ними?“ — питав себе Нехлюдов і не міг не признати перед собою, що те, що люде про нього балакатимуть, мало вплив на його рішення. І чим більш він думав, тим більш і більше в душі його родилося питань, і тим більш вони лишалися без відповіді. Щоб увільнитися від тих гадок, він поклався до свіжої постелі й хотів заснути з тим, щоби завтра, на свіжу голову, відповісти на питання, в яких тепер загубився. Але він довго не міг заснути. Крізь відчинені вікна разом

зі свіжим повітрям і сяйвом місяця, вливалось квакання жаб, що його перебивало лящіння і свист соловіїв, далеких, із парку, і одного близько — під вікном, у кущі розцвілою бузка. Слухаючи соловіїв і жаб, Нехлюдов згадав музику дочки інспектора; згадавши про інспектора, згадав про Маслоу, як у неї таксамо, наче квакання жаб, тремтіли уста, коли вона казала; „ви це цілком покиньте“. Далі до жаб почав спускатися управитель-Німець. Його треба було вдержати, але він не то що зійшов, але зробився Масловою й почав йому докоряти: „Я каторжна, а ви князь“. „Ні, не зігнуся“, — подумав Нехлюдов і прочунав, і спитав себе: — „Що ж, добре я роблю, чи зле? Не знаю, завтра довідаюсь“.

І він сам почав спускатися туди, куди поліз управитель і Маслоу, і там усе скінчилося.

II.

Нехлюдов збудився в дев'ятій годині рано. Молоденький послугач із двора почувши, що пан рухається, приніс йому черевики, такі лискучі, що ще ніколи такі не були, і зимної чистенької води з джерела, і заявив, що люде збираються. Нехлюдов вискочив із ліжка й отямився. Вчорашнього почуття жалю за землею й за господаркою сліду не було. Здивований, він згадував вчорашні думки й почав швиденько одягатися. Він радів тому, що його чекало, і мимоволі був на те гордий. Із вікна його кімнати видно було порослу цикорією площу lawn-tennis'a, на якій за вказівками управителя

іралися селяни. Не дурно квакали жаби з вечора. День був похмурій. Зранку перепадав легенький, без вітру, теплий дощик. Каплі його перлились на листочках і на вітках дерев і на траві. Крізь вікно доходив до кімнати запах городини та ще запах землі, що дощу просилася. Нехлюдов, одягаючись, кілька раз поглядав крізь вікно і дивився, як селяни збіралися на площу. Входили один за одним, здіймали перед собою шапки, віталися, і, підпираючись на палиці, ставали в коло й балакали зі собою. Годований, мускулистий управитель у короткій жакеті зі зеленим сточким коміром і величезними гудзиками, прийшов сказати Нехлюдову, що всі збіралися, але що вони почекають, хай перше Нехлюдов нап'ється кави або чаю, — і одне і друге готове.

— Ні, вже краще я піду до них, — сказав Нехлюдов; він зазнавав при тім цілком несподівано для себе почуття неспіливості й сорому на згадку про майбутню розмову з людьми.

Він ішов виповнити те бажання селян, про переведення в життя якого вони й не сміли думати, — віддати їм за дешеву ціну землю, цеб-то, йшов зробити їм добродійство, та йому було чогось ніяково. Коли Нехлюдов підійшов до зібраних селян, і відслонилися русяві, кучеряві, лісі, сиві голови, він так збентежився, що довго не міг слова промовити. Дощик росив далі: малі капельки лишалися на волоссі, бородах і на волосках селянських каптанів. Селяни дивилися на пана й чекали, що він їм скаже, але пан так збентежився, що нічого не міг сказати. Мовчанку цю перебив спокійний,

самопевний Німець-управитель, що вважав себе знавцем російського мужика і прегарно, як слід балакав по московському. Сильна, переговорана ця людина, як і сам Нехлюдов, виявляли оба різкий контраст до селян, до їх худих, поморщених облич і худих лопаток, що виставали зпід каптанів.

— Ось князь хоче вам зробити добро — віддати вам землю, тільки ви того не варті, — сказав Німець.

— Як не варті, Василю Карличу! Хіба ж ми тобі не працювали? Ми вельми були вдоволені покійною панею, царство їй небесне, і молодий князь, спасибі, нас не кидає, — почав рудий селянин-щобетун.

— Нас пани не кривдять, тільки тісно в нас, — сказав другий селянин із великою бородою й широким обличчям. — Жити тісно стало.

— Я того й вас покликав, що хочу, як що ви цього бажаєте, віддати вам усю землю, — промовив Нехлюдов.

Селяни мовчали, наче не розуміючи, чи не довіряючи.

— Як це, значить, землю віддати? — сказав один, середніх літ, селянин у довгому каптані.

— Віддати вам у найми, щоби ви користувалися за невисоку ціну.

— Дуже річ гарна, — сказав один дідусь.

— Тільки щоби плата була під силу, — сказав друрий.

— Землі чому не брати!

— Справа не чужа, — зі землі ж живемо.

— І вам спокійніше. Ви тільки знаєте: гроші мені, а так клопотів скільки! — почувся голоси.

— Клопоти, бо ви впні, — сказав Німець, — коли б ви працювали та порядок удержували...

— Нікуди нашому братові, Василю Карличу, — забалакав гостроносий, худий дідок. — Ти кажеш, чого пустив коня на спаш, а хто його пускав? Я цілу божу днину, а день — що рік, махав косою, або що, задрімав у ночі, вскочила конина в овес, а ти шкіру з мене дреш.

— Бо ви б порядок удержували.

— Добре тобі казати — порядок, а де сили взяти? — закинув високий, чорноволосий, цілий оброслий, нестарий селянин.

— Я ж казав вам, загородіть.

— То патиків дай! — підскочив досадно з заду пристаркуватий, непоказний мужичок. — Я ж хотів торік загородити, зрубав злежальне, а ти мене за-проторив на три місяці вошей годувати. Ось і за-городив.

— Що це він каже? — спитав Нехлюдов управителя.

— Der erste Dieb im Dorfe*), — по німецькому сказав управитель. — Що року ловили в лісі: А ти навчися шанувати чужу власність, — додав він.

— Та ми ж тебе хіба не шануємо, — сказав дідусь. — Нам не можна тебе не шанувати, бо ми в руках у тебе. Ти із нас мотуззя сучеш.

— Ні, брате, вас не кривдять; коли б ви не кривдили.

— Не кривдять! А ось торік розбив мені морду, і присохло. Мабудь, з багачем не правуйся!

---

*) Перший у селі злодій.

—Роби, як закон каже.

Заносилося, видно, на турнір словами, в якому учасники не розчовпали гаразд, навіщо і що вони кажуть. Замітне було тільки з одного боку здержувана острахом розлютованість, із другого — свідомість своєї переваги і влади. Нехлюдову важко було слухати його, і він зараз же завернув до справи: назначити ціни й реченці сплат.

— Як же ж буде з землею? Бажаєте? І яку ціну визначите, якщо віддати вам усю землю?

— Ваш крам, ви ціну назначайте.

Нехлюдов назначив ціну. Як завсіди, хоча ціна, назначена Нехлюдовим, була куди низша від тої, яку платили довкола, селяни почали торгуватися, їм ціна видалася за високою. Нехлюдов сподівався, що його пропозицію приймуть із радістю, але проявів задоволення зовсім не було видно. Тільки з цього Нехлюдов міг зміркувати, що пропозиція для них вигідна, що як зійшла розмова на те, хто бере землю — чи ціла громада, чи товариство, — то почалися страшні суперечки між тими селянами, що хотіли виключити бідних і поганих платників від участі в землі, і тими, яких хотіли виключити. Всінци, завдяки Німцеві, уложено ціну й реченці сплат, і селяни, голосно гуторячи, пішли під гору, туди, як село, а Нехлюдов подався до двора укладати з управителем проєкт умови.

Усе зробилося так, як цього хотів і сподівався Нехлюдов: селяни дістали землю 30 процент дешевше, ніж віддавали її довкола; доходи його тепер зменьшилися майже на половину, але цього було йому аж надто, головно, як додати було суму,

що її дістав за продані дрова й те що мав дістати за продажу інвентаря. Все, здавалось, пішло чудово, але Нехлюдову було цілий час якось і сумно, й нудно, і, головно, ніяково. Він бачив, що селяни, дарма що деякі з них обсипували його подяками, були незадоволені і сподівалися чогось більшого. Виходило, що він позбавив себе багатьох доходів, а селянам не зробив того, чого вони сподівалися.

Другої днини домашню умову підписано і, Нехлюдов, у супроводі вибраних дідусів, із неприємним почуттям чогось недоробленого, сів у шикарну, як казав візник зі станції, коляску управителя й поїхав на залізницю, попрощавшись зі селянами, що якось непевно й невдоволено похитували головами. Нехлюдов був зі себе незадоволений. Чим він був незадоволений, він не знав, але йому цілий час чогось було сумно й чогось сором.

III.

Із Кузьмінського Нехлюдов поїхав до маєтку, що йому дістався у спадщині по тітках, того самого, в котрому пізнав Катюшу. Із тим майном хотів він так розпорядитися, як у Кузьмінському. Зрештою, туди тягла його охота дізнатися дещо про долю Катюші, і її і своєї дитини: чи, правда, що мале померло й як померло? До Панова добився він раненько. Перше, що його вдарило, коли він приїхав на подвір'я, це було запустіння і старість, у якій уже корчилились усі будинки й передівсім дім. Залізна крівля, давно не мальована, червоніла від

іржі. Декілька дахівок сторчало догори — здається, від б'урі. Дряниці, якими оббитий був цілий дім, місцями люде геть пообдирали; де легче виймалися цвяхи, там швидко щезала дряниця. Оба ганки, і передній, і незабутній задній, зігнули і поламалися; лишилися тільки крокви; деякі вікна замість шиб були позабивані дряницями; крило дому, в якому жив приказчик, і кухня, і стайні — все пахло старістю й вогкістю. Тільки сад не тільки не постарівся, а розрісся, і тепер цілий був у цвіті; зпоза тина біліли неначе білі хмари, розцвілі вишні, яблуні і сливи. А бузок розцвів так, як тоді, 11 літ тому назад, як то за тим бузком Нехлюдов ігрався в горюдуба з 16-літньою Катюшею і, впавши, попівся кропивою. Модрина, яку посадила Софія Івановна коло дому, була тоді заввишки кола, тепер вистрілила в велике дерево, добре на оцупок, ціле одягнуте жовто-зеленими й тонкопушистими пильками. Річка розлилася й шуміла коло млина на лотоках. На луці за річкою паслася гуртом періста селянська худоба. Приказчик, недокінчений семинарист, із усмішкою зустрів Нехлюдова на подвір'ї й безнастанно веміхався. Він попросив його до двора й, усміхаючись, немов тою усмішкою обіцяючи щось незвичайне, щез нараз за перегородкою. Там почувся якийсь шепіт, і потім стало тихо. Візник, одержавши на чай, виїхав із подвір'я, і стало тихісінько. Зараз потім попід вікнами промайнула боса дівчина в вишитій сорочці зі сережками у вухах, а за нею у слід пробіг мужик у тяжких чоботях.

Нехлюдов сів під вікном, дивився в сад і при-

слухувався. Крізь маленьке половинчате віконце потягнуло свіжим весняним повітрям і запахом розбурханої землі; вітрець обвівав ізлегка волосся на спітнілій голові Нехлюдова і порушував записки на підвіконнику геть чисто порізаному ножем. Від річки чулося одне наперед одного „тра-па-тап, тра-па-тап“, — удари пральників — і згуки ці розбігалися по плесі загаченої річки, що вилискувалася на сонці. І чути було, як рівномірно спадала вода у млині.

Нехлюдову нараз пригадалося, що колись, давним-давно, він чув такі самі згуки, як іще він був молодий і невинний; тут чув він таксамо удари пральників по мокрому білтю крізь рівномірний шум води на лотоках, таксамо весняний легіт грався його волоссям, таксамо перевертав листками на порізаному геть чисто підвіконнику. І він не то що згадав себе 18 літнім хлопчиною, яким був тоді, але почув себе таксамо свіжим, чистим, з головою, повною безмежних можливостей, величезних плянів на будуче, і рівночасно, як це буває уві сні, він знав, що той час минувся; і йому стало страшно сумно.

— Коли дозволите їсти? — спитав приказчик, усміхаючись.

— Коли хочете, — я не голодний. Піду пройдуся по селу.

— А не ласка вступити до хати, в мене все в порядку всередині. Потрудіться поглянути, коли знадвору...

— Ні, це опісля. А тепер скажіть, будь ласка, чи живе тут де в вас жінка Матрона Харіна?

Це була тітка Катюші.

— Як ні? На селу. Я з нею ніяк не можу собі ради дати. Шинок тримає. Знаю, її вилочую її, і лаю її, а як прийдеться акт складати — жалко стає: стара, внуки в неї, — сказав приказчик, усміхаючись тою самою усмішкою, яка виявляла її бажання бути присмним хазяїнові, і певність у тому, що Нехлюдов, таксамо як він, розуміється на всяких справах.

— Де вона живе? Я пішов би до неї.

— На кінці слободи, з того боку, третя хатинка. Ліворуч буде мурований дім, а тут за тим домом і її халупка. Та краще я проведу вас, — радісно усміхаючись, казав приказчик.

— Ні, дякую, я сам найду, а ви, будь ласка, сповістіть селян, щоби зібралися; я міркую побалакати з ними про землю, — сказав Нехлюдов. Він і гут мав намір таксамо, як і в Кузьмінському, покінчити з селянами — і якщо можливо, таки сьогодні у вечір.

IV.

За воротами зустрів Нехлюдов на стежині, протоптаній по порослому подорожником і болотником вигоні селянську дівчину в яскравій западниці зі серижками у вухах, що, швидко перебіраючи грубими, босими ногами, вертала до села. Вона швидко вимахувала одною лівою рукою повперек свого ходу, а правою сильно притискала до живота червоного півня. Півень із червоним гребенем, що перехолітувався на оба боки, був на око зовсім

спокійний; то витягав, то стягав одну чорну лабу й гострими кігтями чіплявся за паски дівчини. Коли дівчина почала підходити до пана, звільнила відразу ходу, із бігу перейшла на крок, а порівнявшись із ним, станула, розмахнулася назад головою, поклонилася йому, і аж як він пройшов далі, побігла з півнем наперед. Біля криниці Нехлюдов зустрів ще бабу у брудній зрібній сорочці, що несла на згорблених плечах повні коновки води. Вона бережно поставила коновки і, таксамо з розмахом назад, поклонилася йому.

За криницею починалося село. Був ясний, паркий день. У десятій годині уже припікало і зібралися хмари, що вряди-годи закривали сонце. По цілій вулиці розходився різький, їдкий й неприємний, запах гною, що йшов від возів, які тяглися вгору по гладкій, в'їждженій дорозі, і, найпаче, з розкопаных гноїщ на подвіррях, повз які доводилося проходити Нехлюдову. За возами йшли вгору босоніж селяни в замазаних гноєвою рідотою штанях і сорочках. Вони спозирали на високого гладкого пана, який у сивому брилі, що вилискувався проти сонця своєю шовковою стьожкою, йшов горі селом, підпираючись що-крок гладеньким, колінуватим ціпком із лискучою голівкою. І ті, що, трясучись на полудрабках на порожних возах, вертали з поля, здіймали з пошаною шапки і здивованим зором водили за незвичайною людиною, що йшла вулицею. Баби виходили за ворота й на ганки і, супроводжаючи пана очима, показували його одна одній.

Під четвертими воротами, повз які проходить Нехлюдов, його спинили вози, високо навантажені

приплесканим гноєм із рогіжкою зверху задля сплещення. Вони саме зі скрипом виїжджали з воріт. Шістьлітній хлопчина босяком ішов за возом. Молодий селянин у личаках швидкими рухами вигоняв коня за ворота. У слід за ним вискочив із воріт цибатий сивий лошак, але, сполохавшись Нехлюдова, притиснувся до воза й, оббиваючи собі ноги об колеса, побіг уперед до своєї мами, що вивозила з воріт тяжкий віз і, занепокоєна, злегенька заржала. Другого коня виводив худий бадьорий дід теж босий, у смужкових штанах і довгій, брудній сорочці, зпід якої виставали ззаду худі крижі.

Коли коні вийшли на битий шліх, посипаний сірими, неначе спаленими клаптями гною, дід завернув до воріт і поклонився Нехлюдову.

— Ти небіжець наших паннів?

— Еге, еге.

— З приїздом. Що ж, приїхав нас провідати? — забалакав говіркий дід.

— Еге, еге. Ну, як ся маєте? — сказав Нехлюдов, не знаючи, що сказати.

— От як маємось! Не в гараздах живемо, — немов зі задоволенням, співучим голосом, затяг балакучий дід.

— А чого ж не в гараздах?

— Та яке ж життя? Дуже погане життя, — відповів дід і пішов із Нехлюдовим під повітку, де було вишкорабано до землі.

— Ось у мене дванацять душ, — казав далі старий, указуючи на дві жінки, які з головами без хусток, зіпрілі, з пошідтиканими спідницями, з голими, до

половини гноєвою рідотою заваляними литками, стояли з вилами на купині невикшиеного ще гною.

— Що місяць, купи по 6 пудів, а звідкіля їх узяти?

— А свого хіба не стає?

— Свого?! — з глумливою усмішкою сказав дід. — У мене землі на трп душі, а цього року всього вісім кіп зібрали — до Різдва не стало.

— То що ж ви робите?

— От що робимо. Одного віддав у наймити, та грошей позичив у вашої милости. Інше до пущення всі вибрали, а податок незапачений.

— А скільки податку?

— Та з моєї хати 17 карбованців на третину виходить. Ох, не дай, Боже, нікому так жити. Сам не знаєш, як крутиш!

— А можна до вас до хати? — спитав Нехлюдов і подався наперед із вишкробаного місця на нетикані ще, розбурхані вилами жовто-шапранові, сильно вониючі купи гною.

— Чого ж, зоходь, — сказав дід і, швидким рухом босих ніг, грузнучи у гною, рідота якого виступала йому поміж пальцями, перегнав Нехлюдова й відчинив йому двері до хати.

Баби, закрутивши голови і спустивши подолки, з острахом дивилися на чисто одягненого пана зі золотими застібками на рукавах, як він увіходив до їх хати.

Із хати вибігли у сорочечках дві дівчинки. Зігнувшись і знявши бриль, Нехлюдов увійшов до сіней, і потім до вониючої кислою їдою брудної й тісної хати, занятої двома верстатами. У хаті коло печі стояла стара баба зі засуканими рука-

вами, з яких визирали худі, жилаві, засмалені руки.

— Ось, пан наш, до нас у гості зайшов, — сказав старий.

— Що ж милости просимо, — привітливо сказала стара, спускаючи засукані рукави.

— Хотів побачити, як ви живете, — сказав Нехлюдов.

— Та живемо, як бачиш. Хата валиться, і не оглянеш ся, як уб'є кого. А старий каже, й ця добра. Так живемо-гараздуємо, — сказала моторна бабуся, нервово подрігуючи головою. — Я зараз до обіду скличу. Робітників годуватиму.

— А що ж ви обідатимете?

— Обідати? Їжа наша не-аби-яка. На першу страву хліб із квасом, на другу — квас із хлібом, — сказала стара, вискалюючи свої зуби, що до половини повикришувались.

— Ні, без жартів, покажіть мені, що ви сьогодні їстимете?

— Їсти? — сміючись, сказав дід. — Їжа наша не штудерна. Покажи йому, стара.

Бабуся похитала головою.

— Захотів на нашу мужицьку їжу подивитись? Смішний ти пан. Хай хоч на тебе подивлюся. Все йому хочеться знати. Казала — хліб із квасом, та ще щі, капусти баби вчора принесли, ось і щі; а потім того — картопелька.

— І більш нічого?

— А чого ж іще? Забілимо молочком, — сказала бабуся, посміхаючись, і позираючи на двері. Двері були відчинені, і в сінях було повно

людей: і діти, дівчата, жінки з дітьми при грудях глотилися у дверях і дивились на дивного пана, що розглядав мужицьку їжу: Бабуся, очевидячки, була горда, що вміє обійтися з паном.

— Еге, кепсько, кепсько нам жити, пане, що казати, — докинув старий. — Куди лізете? — гукнув він на тих, що стояли у дверях.

— Бувайте здорові, — сказав Нехлюдов, почувачи ніяковість і сором, з причини яких не міг собі здати справи.

— Дякуємо покійно, що навідався до нас, — сказав дід.

У сінях народ, стиснувшись, пропустив Нехлюдова, і він вийшов на вулицю і пішов гори селом. У слід за ним вибігло зі сіней двоє босих хлопчиків: один старшенький, у брудній, колись білій сорочині, другий — у тоненькій, полинялій, рожевій. Нехлюдов оглянувся за ними.

— А тепер куди підеш? — спитав хлопчина в білій сорочині.

— До Матрени Харіної, — сказав він. — Знаєте?

Меньший хлопчина в рожевій сорочині чомусь засміявся, а старший поважно поспитав:

— До якої Матрени? Вона стара?

— Еге, стара.

— Ага-га! затягнув він. — Це Семениха, що на кінці села. Ми тебе проведемо. Гайда, Федьку, проведем його.

— А коні що?

— Нічого!

Федько згодився, і вони втрийку пішли гори селом.

Нехлюдову було легче з хлопцями, ніж зі старішими, і він дорогою з ними розбалакався. Меньший, у рожевій сорочці, перестав сміятися і говорив тепер таксамо розумно й до речі, як і більший.

— Ну, а хто в вас найбідніщий? — спитав Нехлюдов.

— Хто бідний? Михайло бідний, Семен Макарів бідний, іще Марфа дуже бідна.

— А Анися — та ще бідніша. У Анисі й корови немає — з милостині живе.

— У неї корови нема, так за те їх усього троє, а в Марфи п'ятеро, — боронився старший хлопець.

— Але ця вдова, — застоював своє рожевий хлопчина.

— Ти кажеш, Анися вдова, а Марфа так, як би й удова, — казав далі старшенький. — Однаково — чоловіка нема.

— Де ж її чоловік? — спитав Нехлюдов.

— В гарешті вошей годує, — вживаючи втертого вислову, відповів старший.

— Торік у панському лісі дві берізки стяв, його й посадили. Вже шостий місяць сидить, а баба живе з милостині, троє дітей, і бабуня бідна, — казав розумненько хлопець.

— Де вона живе? — спитав Нехлюдов.

— А ось і її хата, — сказав хлопчина, вказуючи на хатчину, проти котрої на самій стежці, що нею йшов Нехлюдов, стояла дрібненька русява дитина,

яка, холітаючись, насилу держалась на кривих, вигнутих уперед у колінах ногах.

— Ваську, ти куди, шибенику, повіявся? — за-верещала з подвірря баба в брудній, сірій, немов золою засипаній сорочці, і з перестрашеним обличчям кинулась поперед Нехлюдова, підхопила дитину і занесла до хати, неначе боячись, щоб Нехлюдов їй чого не заподіяв.

Це була та сама жінка, чоловік якої за берізки з ліса Нехлюдова сидів у гарешті.

— А Матрена бідна? — спитав Нехлюдов, коли вже зближались до хати Матрени.

— Яка вона бідна! Вона горівкою торгує, — рішуче відповів рожевий худенький хлопець.

Незабаром Нехлюдов дійшов до хати Матрени. Він відпустив хлопців і увійшов до сіней, а опісля до хати. Хата мала шість аршин так, що на ліжку, яке було за печею, не можна було великій людині витягнутись: „на цьому самому ліжку“, — подумав він: — „родила й потім стогнала з болю Катюша“. Цілу слівце хату зайняв верстат, який у той час, як, добре вдарившись головою об низькі двері, увійшов Нехлюдов, стара зі старшою своєю внучкою посувала саме на своє місце. Двоє п'яних унучат у слід за паном стрімголов убігли до хати і стали у дверях, ухопившись руками за одвірки.

— Кого треба? — сердито спитала стара, яка була недобра, що верстат не влазився, та ще й тому, що як шинкарка, боялася незнайомих людей.

— Я поміщик. Я хотів би побалакати з вами.

Стара замовкла, вперши свій зір у нього; потім нараз ціла перемінилася.

— Ах, це ти, серденько, а я, дурна, не спізнала; гадала, якийсь прохожальний, — фальшиво-привітливим голосом забалакала вона. — Вибач мені, Христа ради.

— Чи не можна б мені побалакати без свідків? — спитав Нехлюдов, поглядаючи на відчинені двері, в яких стояли діти, а за дітьми худа жінка з зісохлим, блідим від хвороби, та все таки усміхненим дитям у сповиточку з ганчірря.

— Чого не бачили, я вам дам, подай-но мені сюди ломаку! — крикнула стара на тих, що стояли у дверях. — Зачиняй, чуєш?

Діти повтікали, баба з дитиною зачинила двері.

— Я собі думаю, хто прийшов? А це сам пан, золото ти моє, красунчик мій коханий, — казала стара. — Прийшов до мене, не погордував. Ах, ти, брильянтовий! Сідай тут, ясеній пане, осьде на дзиглик, — казала далі, витираючи запаскою дзиглик. — А я собі гадою, що за чорт лізе; а то сам ясеній пан, добрий пан, добродій, годувальник наш. Вибач мені старій та дурній, — осліпла на старість.

Нехлюдов сів. Стара стала перед ним, підперла правою рукою щелепу, ліву підставила під гострий лікоть правої і знов затягла своїм співучим голосом:

— І постарівся ти, ясеній пане, колпесь як буряк був гарний, а тепер? Клопоти, мабуть.

— Я прийшов запитати: пам'ятаєш ти Катюшу Маслову?

— Катерину — ніби. Як же ве пам'ятати? — це ж моя небога. Як ж не пам'ятати? Боже, Боже, скільки то сліз я по ній пролила! Я ж усе знаю.

Хто, паноньку, не грішний перед Богом, той і перед царем невинен. Молоді були, чай, каву попи-вали, ну, тай попутав лихий, та ж і він теж сильний, ну, тай скоївся гріх. Що робити? Як би ти був її кинув, але ж ти її нагородив: сто карбованцями оддячив. А вона що зробила? Не знала на розум узяти. Як би мене була слухала, могла б була жити. Так хоча вона мені й небога, а я попросту скажу — дівка непутяща. Я ж її опісля в яке гарне місце відіслала: не хотіла здатись, облаяла пана. Хйба нам можна панів лаяти? Ну, її й нагнали. А потім ізнов у ліничого жити можна було, так що? Не захотіла.

— Я хотів поспитати про дитину? Вона в вас родила? Де дитина?

— З дитинкою, паноньку мій, я тоді гаразд об-думала. Вона дуже була слаба, не думала я, що підведеться. Я її охрестила дівчинку, як слід, тай на годування оддала. Ну, на що ж мучити янгольську душу, як мати вмірає. Другі так роблять, що кинуть дитину, не годують, то воно й застигне. А я думаю, що ж, — краще потурбуюсь, віддам на годування. Гроші були, то й відвезли.

— А значок був?

— Був, та мале померло зараз таки тоді ж. Вона казала: як тільки привезла, зараз померло.

— Хто вона?

— А та жінка, у Скородному жила. Вона цим займалася. Маланкою її звали, померла не що давно. Розумна була жінка, — і як усе розумно ро-била! Принесуть їй бувало дитину, вона візьме мале до себе до хати, годує. І годує, батеньку мій,

поки кумплекту не збере. А як ізбере трое або четверо, то зараз же й везе. Так розумно в неї було владжено: була в неї така велика колиска, наче ліжко на двоє, і сюди, й туди можна було класти. І ручка прироблена. Ось вона й покладе їх усіх четверо головками нарізно, щоби не билися, ніжками докупи, і колише всі відразу. Позапихає їм пипочки в ротики, вони, сердешні й лежать тихенько.

— Ну, та й що?

— Ну, так туди повезла я й Катеринину дитину. Так якось неділь зо дві держала в себе. Та воно ще дома в неї почало надіти.

— А гарна була дитина? — спитав Нехлюдов.

— Така дитинка, що й не може бути кращої. Як капля води в тебе вдався, — додала стара, підморбуючи старим оком.

— Від чого ж воно заслабло? Певно, зле годувала?

— Та яке там годування. Тільки для ока. Звичайно, не своя дитина. Аби довести живе. Оповідала, довезла тільки до Москви, так у той час і погасло. Вона й посвідку привезла, — все, як слід. Розумна була жінка.

Стільки й міг довідатися Нехлюдов про свою дитину.

VI.

Ударившись іще раз головою об обое дверей у хаті і в сінях, Нехлюдов вийшов на вулицю. Тут чекали його хлопці: білий, чалий і рожевий. Та ще кількох нових пристало до них. Було тут і декілька

жінок із дітьми при грудях, і була межки ними й та худа жінка, що легко держала на руці безкровну дитинку у сповиточку з ганчірря. Дитинка безупинно дивно складала своє старече личечко до усмішки й напружено порухувала покривленими великими пальцями. Нехлюдов знав, що це була усмішка терпіння. Він спитав, що це за жінка.

— Це та сама Анися, що я тобі казав, — сказав старший хлопчина.

Нехлюдов звернувся до Анисі.

— Як ти живеш? — спитав він? — Із чого?

— Як живу? З милостині, — відповіла Анися й заридала.

А стареча дитинка ціла розплилася в усмішку, випрочуючи свої тоненькі як червачки ніжечки.

Нехлюдов виняв гаманець і дав 10 карбованців жінці. Іще не встиг зробити двох кроків, як його дігнала друга жінка з дитиною, потім того баба, потім іще жінка. Всі балакали про свою нужду і просили помочі. Нехлюдов роздав ті шісдесят паперових карбованців дрібними, які мав при собі, і зі страшеним пригнобленням у душі вернувся до двора, цеб-то, до офіцин приказчика.

Вічно усміхнений приказчик зустрів Нехлюдова зі звісткою, що селяни зберуться в вечір. Нехлюдов подякував йому і, не входячи до середини, пішов у сад пройтися по виспаних білими платочками яблуневого цвіту стежках і обдумував усе те, на що дивився власними очима.

„Народ вимірає, звик до вимірання, бо в нього в життю виробився підклад задля вимірання — помір дітей, праця жінок понад сили, недостача

Ужі для всіх, найпаче для старині. І так поволі зводився народ до того стану, що сам не добачає, який страшний цей стан і не відказує на нього. А тому й ми думаємо, що цей стан природний, і такий він повинен бути“.

Тепер це було для нього таке ясне, що він не міг досить надивуватися тому, як люде не бачать, і він сам так довго не бачив того, що таке ясне, як сонце. Тепер йому було ясно, як день, що головна причина народньої нужди, якої свідомий й яку виставляє завсіди сам народ, лежала в тому, що пани повідбірали від народа ту землю, яка одинокка могла його годувати. А тимчасом цілком ясно, що діти і стариня мруть через те, що в них немає молока, а молока нема, бо немає землі, щоби пасти худобу і зібрати хліб і сіно, цілком ясно, що ціле бідування народа або, принаймні, головна, найблизча причина бідування в тому, що земля, яка годує його, не в його руках, а в руках людей, які, користуючись цим правом на землю, живуть із поту цього народа. А землю, що так необхідна для людей, що вони мруть задля браку її, обробляють ті самі, ті до крайньої нужди доведені люде на те, щоби хліб із неї вивозити на продаж за кордон, і щоб пани могли собі справляти брилі, ціпки, коляски, бронзи і. т. ин. Це Нехлюдову було тепер таксамо ясно, як ясно було те, що коні, заперті в загорожі, в котрій ізлізи всю траву під ногами, будуть худі і здихатимуть із голоду, поки їм не дадуть змоги користуватись тою землею, на якій вони можуть найти для себе поживу... І це страшно, і цього не може, не сміє бути. І треба найти засоби на те,

щоби цього не було, або, принаймні, не брати самому участі в цьому.

„І я безпечно найду їх“, думав він, ходячи туди й назад по недалечкій березовій алеї. „В наукових товариствах, по урядових установах і в часописах ми розбіраємо причини народньої біді і засоби піднесення народу, тільки не той одинокий, нехибний засіб, який напевно поставить народ на ноги, й міститься в тому, щоби віддати йому загарбану йому необхідну для нього землю“. І він ясно згадав основні домагання Генрі Джорджа і своє захоплення ним і дивувався, як він міг забути це все. „Не може земля бути предметом власности, не може бути предметом купна і продажі, як вода, як повітря, як проміння сонця. Всі мають однаковісіньке право на землю й на всі вигоди, які вона дає людям“. І він ізрозумів тепер, чому йому було сором згадати залагоду своїх справ у Кузьмінському. Він обдурював себе самого. Знаючи, що людина не може мати права на землю, він визнав це право за собою й подарував селянам частину того, до чого він знав у глибині душі, що не мав права. Тепер він не зробить цього і змінить те, що зробив у Кузьмінському. І він склав собі в голові проект, щоби віддати землю селянам у найми за ренту, а ренту визнати власністю тих самих селян із тим, щоби вони платили ті гроші і вживали їх на податки і на громадські справи. Це не було Single-tax, але було найможливіще зближення до неї при теперішньому ладі. Головне ж було те, що він зрікався права на земельну власність.

Коли він прийшов до хати, приказчик, із особ-

ливою втіхою усміхаючись, попросив його обідати, але висказав побоювання, що обід приготований жінкою при допомозі дівчини зі сережками, міг не переваритися або присмалитися.

Стіл був накригий грубою скатертю, замість серветки був вишиваний рушник, і на столі у веухсахе, у зуповій вазі з відбитою ручкою була картопляна юшка з тим самим півнем, який виставляв то одну, то другу чорну ногу, а тепер був порозрізваний, навіть порозрубаний на шматки, на кількох місцях покриті волосками. Після юшки був той самий півень із підсмамленими волосками і пиріжки зі свіжого сира з великою скількістю масла й цукру. Хоч як усе це було мало смашне, Нехлюдов їв, не дивлячись навіть на те, що їсть — такий він був зайнятий своїми гадками, що відразу прогнали те пригноблення, з яким він вернув зі села.

Жінка приказчика визирала раз-по-раз ізпоза дверей у той час, як перестрашена дівчина зі сережками подавала страви, а сам приказчик, гордий на мистецтво своєї жінки, все з більшою й більшою втіхою усміхався.

По обіді Нехлюдов із бідою примусив приказчика сісти, передав йому свій проєкт передачі землі селянам, щоби себе провірити й заразом висповідатися з кимось із того, що його так займало, і спитав його, що він про це думає. Приказчик усміхався, удавав, що він давно вже те саме думав і дуже радо слухає його, але в дійсности він нічого не розумів, звичайно, не через те, що Нехлюдов неясно висловлювався, але через те, що на основі проєкту Нехлюдов позбувався своєї вигоди

для вигоди других. Тимчасом істина, що кожна людина дбає тільки про свою вигоду на шкоду других так сильно закорінилася у свідомости приказчика, що він здогадувався що дечого не розуміє, коли Нехлюдов казав про те, що весь дохід із землі повинен іти на громадський капітал селян.

— Розумію. Ви, значить, діставатимете процент із цього капіталу? — сказав він, і цілий прояснів.

— Але ж ні. Ви зрозумійте, я на віки віддаю землю.

— Але ж ви не будете мати вже доходів? — перестаючи усміхатися, спитав приказчик.

— Еге, я і зрікаюся їх.

Приказчик глибоко зітхнув і потім, ізнову почав усміхатися. Тепер він ізрозумів. Він ізрозумів, що в Нехлюдова не всі дома, і зараз почав шукати у проекті Нехлюдова, який зрікався землі, чи не вдалося б чого для себе придбати. Він конечно хотів зрозуміти проект так, щоби йому можна було покористуватись землею, що її Нехлюдов віддавав.

Коли ж він ізрозумів, що це неможливе, засмутився й перестав цікавитися проектом, і тільки, щоби догодити панові, усміхався далі. Бачачи, що приказчик його не розуміє, Нехлюдов кинув його, сів на порізаний і похляпаний чорнилом стіл і занявся роз'ясненням проекту на папері.

Сонце спустилося вже за розпуклі що тільки липи, і комарі роями влітали до світлиці й кусали Нехлюдова. Роботу свою скінчив він саме тоді, коли до його вух почало долітати блявання овець, скрип відчинюваних воріт і розмови селян, що збиралися на нараду. Нехлюдов сказав приказчикові, що не

треба просити селян до двора, бо він сам піде на село, до тої хати, де вони зберуться. Випивши хильцем запропоновану приказчиком склянку чаю, Нехлюдов пішов на село.

VII.

Серед товпи коло хати старости гуділи розмови, але за входом Нехлюдова вони вщухли. Селяни привітали пана, поздіймавши, як у Кузмінському, один за одним шапки. Тут селяни були більш понурі, ніж у Кузмінському. Як дівки й баби носили в вухах сережки, так чоловіки майже всі були в личаках, зрібних сорочках і каптанах. Деякі були босі, в одних сорочках так, як прийшли з роботи.

Нехлюдов переміг себе й почав свою промову тим, що пояснив селянам свій намір віддати їм землю цілком. Селяни мовчали, на їх обличчях не видно було ніякої зміни.

— Бо моя думка така, — червоніючи, казав Нехлюдов: — що кожний повинен користуватися землею.

— Звичайно. Воно так і є, — почувися голоси селян.

Нехлюдов балакав далі про те, що дохід зі землі повинен бути розділений між усіма, і тому він віддасть їм свою землю й вони платитимуть за неї таку ціну, яку назначать, у громадський капітал, яким вони самі користуватимуться. Знов обізвалося декілька похвальних відповідей і слів згоди, але поважні обличчя селян ставали чим раз

поважніщі й поважніщі. Очі, що перше дивилися на пана, спускалися долів; селяни немов не хотіли засоромлювати його в тому, що хитрощі його вони всі зрозуміли, і він нікого не обдурить.

Нехлюдов балакав досить ясно, і мужики були люде тямущі. Але його не розуміли й не могли зрозуміти з тої самої причини, з якої довго не розумів прикащик. Вони були нехибно переконані в тому, що це вже так є, що людина робить для себе як найдогідніше. Про поміщиків же вони давно знали вже з досвіду кількох поколінь, що дідич завсіди пильнує своєї вигоди на шкоду селян. І тому, якщо поміщик кличе їх до себе і пропонує щось нове, то, очевидножки, на те, щоби якомсь іще хитріше обдурити їх.

— Що ж? На скільки ви думаєте оподаткувати землю? — спитав Нехлюдов.

— Та що нам оподатковувати? Ми цього не можемо. Земля ваша, і право ваше, — відповіли з товпи.

— Та ні, ви сами вживатимете ті гроші на громадські потреби.

— Нам цього не можна. Громада для себе, а це знову для себе.

— Ви зрозумійте, — бажаючи розяснити справу, сказав усміхнений приказчик, що прийшов за Нехлюдовим, — вам князь віддає землю за гроші, а гроші ці йдуть на ваш таки капітал, на громаду ідуть.

— Ми це дуже добре розуміємо, — відповів беззубий сердитий дід, не підіймаючи очей. — То щось як у банку, тільки ми повинні платити на реченець.

Ми цього не бажаємо собі, бо нам і так важко, а це те саме, що цілком зруйнувати себе.

— Несудне це. Вже ліпше по давньому, — забалакали невдоволені й навіть грубі голоси.

Найпаче гаряче почали змагатися, коли Нехлюдов ізгадав про те, що складе умову, на якій підпишеться він і вони повинні теж підписатися.

— Та що там підписуватися? Ми, як робили, так і робитимемо. А цього навіщо? Ми люде темні.

— Не згідні тому, що справа незвична. Хай буде, як бувало. Насіння перемінити б тільки, — почувлися голоси.

Перемінити насіння значило те, що при дотеперішньому ладі насіння під засів на спілку давали селяни, а вони просили, щоби насіння давав пан.

— Отже ви не згоджуєтесь, не хочете брати землі? — спитав Нехлюдов, ізвертаючись до нестарого, з погідним обличчям, ув обдертому каптані босого селянина, котрий держав незвичайно просто на зігненій лівій руці свою подерту шапку так, як держать вояки свої шапки, коли на команду здійсмають їх.

— Так точно, — промовив цей селянин, який, очевидячки, не визволився іще зпід гіпнотизму вояцтва.

— Отже, в вас землі подостатком? — спитав Нехлюдов.

— Нікак нет-с, — відповів зі штучно веселим виглядом колишній вояк, старанно держаючи по перед себе свою подерту шапку так, немов предкладав її кожному, що хотів би було покористуватися нею.

— Та, все таки, обдумайте те, що я вам сказав, — промовив іздивований Нехлюдов і ще раз сказав свою пропозицію.

— Нам нічого обдумувати, як сказали так і буде, — сердито вимовив беззубий, похмурий дід.

— Я завтра цілий день іще забавлю тутечки, — якщо передумете, дайте мені знати.

Селяни нічого не відказали.

Так нічого й не міг добитися Нехлюдов і вернув назад до двора.

— А я вам скажу, князю, — сказав приказчик, як вони вернули до двора, — що ви з ними до нічого не добалакаєтесь. То народ упертий, як тільки на зборах, — упреться і не зрушиш його. Бо всього боїться. А, так, усі ті мужики, хоч би той сивий або чорнявий, що не годився, — мужики розумні. Прийде до двора, попросиш його до чаю — усміхаючися, казав приказчик: — розбалакаєшся — мудра голова, міністер, — усе обміркує, як слід. А на зборах зовсім пньша людина, як затнеться...

— А не можна би прикликати сюди найтямучіщих селян, чоловіків дескілька, — сказав Нехлюдов: — я їм подрібно роз'яснив би.

— Це можна, — сказав усміхнений приказчик.

— То, будь ласка, покличте їх на завтра.

— Це все можна, на завтра зберу, — сказав приказчик і ще відрадініше усміхнувся, побачивши дві баби, що стояли під ганком.

Він дав бабам якийсь знак і, в їх товаристві, пішов на задній ганок. Нехлюдов до двора не ввійшов, а сів собі на східцях ганку та почав обмірковувати свій проєкт, обома руками забиваючи на

собі комарів, які перед бурею зграями липли до нього. Перебили його думки люті жіночі голоси, перебивані спокійним голосом приказчика. Він почав прислухуватися.

— Мені вже сили не стає, чого ж ти хреста з шиї здираєш, — казав один лютий бабський голос.

— Та тільки забігла, — казав другий голос. — Віддай, кажу. А то тільки мучиш худобину, і дітей без молока.

— Заплати або відроби, — відповів спокійний голос приказчика.

Нехлюдов устав і підійшов до заднього ганку, під яким стояли дві розхрістані баби; одна з них була, очевидячки, вагітна. На східцях ганку стояв, у парусиновому пальті, заклавши руки в кишені, приказчик. Баби, побачивши пана, замовкли й почали поправляти хустки, що позлізали їм із голів, а приказчик виймив руки з кишень і почав усміхатися.

Справа була ось у чому: селяни, як казав приказчик, умисне пускали свої телята й навіть корови на панську сіножать. І ось дві корови із хазяйствів цих бабів полеві зловили на сіножаті й займили. Приказчик домагався від бабів по 30 копійок від корови або два дні відробітку. А баби казали: поперше, їх корови щό тільки зайшли, по друге, в них грошей немає, і по третє, хоч би й за обіцянку відрібку, домагалися зараз таки випустити їм корови, що від ранку стоять на спеці без паші і жалісливо мукають.

— Стільки разів по доброму просив, — казав, усміхаючись, приказчик та зиркаючи на Нехлю-

дова, немов просив його за свідка: — як пригоните на обід, глядіть за своєю худобою.

— Тільки побігла до дитини, а вони втекли.

— То не йди, як обібралася стерегти.

— А дитину хто нагодує?

— Та хоч би напавду спасли сіножать, то голова не боліла б, а то тільки зайшли, — казала друга.

— Всі сіножати поспасали, — звернувся приказчик до Нехлюдова, — як не карати, то сіна не буде.

— Ех, не гріши! — закричала вагітна. — Моя ніколи не забігала.

— А зайшла, то віддай або відроби.

— Ну, й відроблю. Випусти корову, не мори голодом, — закричала вона люто. — І так нема відпочинку ні в день, ні в ночі. Свекруха хвора. Чоловік загулявся. Сама роблю на всі заставки. А де тої сили візьмеш? Щоб ти задавився своїм відробітком, — крикнула вона й заридала.

Нехлюдов попросив випустити корови, і сам пішов до хати, дивуючись тому, як люде не бачать того, що ясно, як сонце.

* * *

— Ач, який проворний! — казав чорний, із кошлатою, ніколи не росчісуваною бородою селянин, що розгойдувався на гладкій кобилі, до другого діда, худого селянина, в подертому каптані, що їхав поруч із ним і дзеленкотів залізними путами.

Селяни їхали попасти в ночі коней на недалекому вигоні, і покрадці в панському лісі.

— Задурно землю віддам, тільки підпишся. Мало вони нашого брата в дурні пошивали. Ні, братіку, жартуєш, тепер ми й самі почали розуміти, — додав він і став кликати стрижака-лошака, що полишився ззаду. — „Цюсь-цьов“, — кричав він, задержавшись із кобилою і оглядаючись назад. Але лошак був не по заду, а з боку, — стрибнув на сіножати.

— Бач, побігло в панські луги, — сказав чорний мужик із кошлатою бородою, почувши тріск кінського шавеля, по якому, ржучи, скакав стрижак із росистого, гарно пахучого балотнистого луку.

— Чуєш, луги заростають, треба колись по неділі післати бабів, хай виполють буряни, — сказав селянин у подертому каптані: — а то коси поламаєш.

— Підпишися, каже, — міркував далі чорний промову пана. — Підпишися, то він тебе живого проковтне.

— Так воно й є, — відповів дід.

І вони більш нічого не балакали. Чути було тільки тупіт кінських копитів по битій дорозі.

VIII.

У дворі найшов Нехлюдов у приготованій для нічліга кімнаті високу постелю з перинами, двома подушками і вишневим подвійним, шовковим, дрібненько, після зразків, постяганим покривалом, — мабуть, придане приказчиці. Приказчик запропонував Нехлюдову останки обіду, але, діставши відмову

й попрохавши вибачення за не дуже добру гостину й вигоду, вийшов, покинувши Нехлюдова самого. Відмова селян ні раз не стурбувала Нехлюдова. Навпаки, хоч там, у Кузьмінському його проект прийняли і довгий час дякували, а тут йому висказали недовіря й виявили ворожість, він почував себе спокійним і втішним. У кімнаті було душно й нечисто. Нехлюдов вийшов на подвір'я й хотів податися до саду, але нагадав собі ту ніч, вікно в дівочій, задній ганок — і йому неприємно було ходити місцями, споганеними злочинними споминами. Він сів знову під ганком і вдихав у себе сильний запах березового листа, який наповняв тепле повітря. Довго дивився він у сутінь саду, слухав торокання млина, лящіння соловіїв і свисту ще якоїсь птиці, що скривалася в корчах під самим ганком. У вікні приказчика щезло світло. На сході, зпоза хліва, загорілось, підносячись у гору, зарево місяця. Зірки чим раз ясніще й ясніще почали озолочувати зарослий, розцвілий сад і дім, що валився. Деся далеко загоготів грім, і третина небозводу покрилася чорною хмарою. Соловії і пташки замовкли. Ізпоза шуму води на лотоках почулося геготання гусей, а опісля на селі й на подвір'ї приказчика почали перекликуватися ранні півні, як то вони звикли передчасно піяти в паркі ночі, перед бурею. Ходить повір'я, що півні піють рано на веселу ніч. Для Нехлюдова була ця ніч більш, ніж весела. Це була для нього відрадна, щаслива ніч. Уява відновила перед ним вражіння того щасливого літа, яке він провів у тому місці невинним юнаком, і він почував себе тепер таким, яким був не тільки тоді, але у всякі кращі хвилини свого життя.

Він не тільки згадав, але почувив себе таким, яким був тоді, коли 14-літнім хлопчиною молився Богові, щоби Бог відкрив йому правду, коли він плакав дитиною на колінах у матері, розстаючися з нею й обіцяючи їй бути завсіди добрим і ніколи не гризти її, — почувив себе таким, яким був, тоді, коли вони з Микольцем Іртневом присягали, що завсіди будуть піддержувати один одного в доброму житті і будуть старатися поробити всіх людей щасливими.

Він ізгадав тепер, як у Кузьмінському найшла на нього спокуса, і йому почало ставати шкода й дому, й ліса, й хазяйства, й землі, і запитав себе тепер: чи шкода йому тепер? І йому навіть дивно було, що йому могло бути шкода. Він ізгадав усе, що бачив сьогодні: і жінку з дітьми без чоловіка, посадженого до гарешту за те, що зрубав дерево в його, Нехлюдівському лісі, і страшну Матрену, що думала, або, принаймні, казала, що жінки з їх стану повинні віддаватися панам; згадав відносини її до дітей, про заходи її відвозити їх до виховничого дому, і того безталанного, старечого, усміхненого хлопчика у сповиточку, що вмів від недоїдання; згадав ту вагітну, слабу, жінку, яку приневолювали робити на нього за те, що вона, втомлена працею, не доглянула своєї корови, якій не було чого їсти; і зараз таки згадав тюрму, голені голови, келії, гідкий сморід, кайдани, і поруч із тим — божевільну розкіш свого й цілого міського, столичного, панського життя. Все було зовсім ясне й сумніватися не було чого.

Ясний місяць, сливе в повні, викотився зпоза

хліва. Через подвірря прослалися чорні тіни. На крівлі дому, що валився, заблищало залізо.

І, неначе не хотючи пропустити того світла, знов залящів та зачиркав із саду соловій, що припишк було на часину.

Нехлюдов ізгадав, як він у Кузьмінському почав розмірковувати над своїм життям, відповідати на питання, що й як він робитиме, і згадав, як він загубився в цих питаннях — й не міг на них відповісти, так багацько було міркувань над кожним питанням. Він тепер завдав собі всі ці питання і здивувався, яке усе було просте. Було просте через те, що він тепер не думав про те, що з ним буде, й його навіть не цікавило це, а думав тільки про те, що він повинен робити. І дивне диво: чого йому було треба для себе, на те він ніяк не міг відповісти, а що треба робити, він знав достеменно. Він знав тепер достеменнісінько, що треба віддати землю селянам. Знав достеменнісінько, що не можна кидати Катюші, що треба пособляти їй, бути готовим на все, щоби спокутувати свою провину перед нею. Знав достеменнісінько, що треба було вивчити, розібрати, роз'яснити собі, зрозуміти всі ці справи судів і кар, у яких він почував, що бачить щось таке, чого не бачать інші. Що з цього всього вийде — він не знав, але знав достеменно, що й те, і друге, і третє йому необхідно треба робити. І ця непохитна певність приносила йому втіху.

Чорна хмара насунула, вже зовсім близько. Уже не зорі стало видно, а блискавиці, що освічували ціле подвірря й дім, що валився, з його полаганими ганками. Над головою почувся вже гр'м. Усі

птахи припишкли, та за те зацелестіло листя, і вітер добіг до ганку, на якому сидів Нехлюдов, і почав його волоссям порухувати. Долетіла одна капелька, друга, затарабанило по лопухах та залізі кровлі, і яскраво спалахнуло ціле повітря. Усе заніміло, і не встиг Нехлюдов долічити до трох, як страшно гримнуло щось над самою головою і розкотилося по небу.

Нехлюдов увійшов до кімнати.

„Так, так“, — думав він. — „Справа нашого життя й цілий зміст цієї справи незрозумілий і не може бути для мене зрозумілий: чого жили тітки, чого Микольцьо Іртєнєв умер, а я живу? Чого була Катюша? І моє божевілля? Навіщо було цієї війни? І ціле моє безпутне життя після неї? Зрозуміти все це, зрозуміти всю справу Господаря — не моя сила. Але робити його волю, списану на мойому сумлінні — на це є в мене сила, і це, я знаю — достеменно. І як роблю, я певно маю спокій“.

Дощик лив уже як із відра і, дзюркотячи, стікав із крівель у бочку. Блискавиці рідче освічували подвірря й дім. Нехлюдов повернув до світлиці роздягнувся і ліг до постелі не без страху за блощиці; що вони були, цього можна було додумуватися з повідриваних брудних паперових обоїв на стінах.

„Так, почувати себе не господарем, а слугою“, — думав він, і рад був тій думці.

Побоювання його справжнились. Як тільки погасив він свічку, до нього почала налізати комашня та кусати його.

— Віддати землю, їхати на Сибір, — блохи,

блощиці, нечистота... Ну, що ж, коли треба це зносити — я зноситиму.

І хоч яке було в нього це бажання він знести цього не міг; він сів під відчиненим вікном і почав любитися хмарами, що геть одходили, і місяцем, що знов появився.

IX.

Аж над ранком заснув Нехлюдов, і через те другої днини прокинувся пізно.

У полудне сім вибраних селян, запрошених приказчиком, прийшли до саду під яблуні, де приказчик поробив на колах, повбиваних у землю, столик і лавочки. Досить довго селян намовляли понакладати шапки і сісти на лавки. Найбільш уперто держав перед собою, по припису, як держать „на похорон“, свою подерту шапку колишній вояк, узутий сьогодні в чисті онучі й личаки. Та як один із них, поважний плечистий дід, із напівсивою кучерявою бородою, як у Мойсея Мікель-Анджеля, і сивим густим кучерявим волоссям довкола обгорілого, вилисілого смаглявого чола, убрав свою велику шапку і, застібаючи новий домашньої роботи каптан, проліз на лавку й сів, усі пнчі пішли за його прикладом.

Як усі поприміщувались, Нехлюдов сів напроти них, сперся на стіл над папером, на якому був написаний конспект проєкту, й почав його роз'яснити.

Чи тому, що селян було менше, чи тому, що він був зайнятий справою, не собою, Нехлюдов цим

разом не почував ніякого збентеження. Мимоволі звертався він переважно до плечистого діда з кучерявою бородою, сподіваючись від нього, згоди хоча хоч незгоди. Але уявління, яке собі склав Нехлюдов про нього — було помилкове. Вродливий дідусь, хоч і махав, ніби годячись, своєю гарною патріархальною головою, або кивав нею та насуплювався, як иньчі не погоджувались, але, очевидно, з великими зусиллями розчовпував те, що балакав Нехлюдов, і то аж тоді, як те саме своєю мовою переповідали другі селяни. Куди краще розумів слова Нехлюдова невеличкий, сліпий на одне око дідусь, що сидів коло патріархального діда, як довідався опісля Нехлюдов — муляр, одягнений у довгу нанкову піддшовку, у старих повикривлюваних на боки чоботах. Цей чоловік швидко водив бровами, стараючись усіма силами все схопити, і раз же переповідав по своєму те, що казав Нехлюдов. Таксамо швидко розбірав і невисокий, присадкуватий дідусь із білою бородою і погідними розумними очима, який використовував кожну нагоду, щоби докидати жартівливі, іронічні завваги на слова Нехлюдова, і, очевидно, дуже тим хизувався. Колишній вояк теж, мабуть, міг би був розуміти справу, коли б він не був заголомшений військовою службою, і не заплутувався у звичках безглузної салдацької мови. Поважніше за всіх односився до справи носатий високий чоловік із невеликою борідкою, убраний у чисту, домашньої роботи одягу і в нові личаки. Він балакав низьким басом, розумів усе і відзивався тільки тоді, як було цього треба. Решта, два діди — один

тойсамий беззубий, що вчора на нараді кричав, щоби рішуче відмовлятися на всі пропозиції Нехлюдова, і другий — високий, білий, кульгавий дідусь із добродушним обличчям, у постолах на туго позавиваних білими онучами худих ногах, оба сливе цілий час мовчали, хоч і уважно слухали.

Нехлюдов поперед усього висказав свій погляд на земельну власність.

— Землі, по моему, — сказав він: — не можна ні продавати, ні купувати, бо як би продавати її, то ті, що мають гроші, поскуповують її і тоді за право користуватися нею братимуть від тих, що землі не мають, що схотять. Братимуть гроші за те, щоби вдержатися на землі, — додав він, користуючись аргументом Спенсера.

— Один лік — крила поприборкувати, щоб не літали, — сказав дід із усміхненим обличчям і білою бородою.

— Правда, — сказав низьким басом носатий.

— Так точно, — сказав колишній салдат.

— Баба трави для корівки нарвала: злапали — в тюрму, — сказав кульгавий добродушний дідусь.

— Землі наші за п'ять верст, а найнати — не приступиш, підбили ціну так, що не діб'єшся, — додав беззубий, сердитий дід.

— Мотуззя сучать із нас, як хочуть, гірш панщини, — підтвердив другий.

— Я таксамо думаю, як і ви, — сказав Нехлюдов, — і вважаю, що це гріх, мати землю. І через те ось хочу вам землю віддати.

— Що ж, це добре, — сказав дід із кучерявою

бородою, розуміючи, звичайно, під цим, що Нехлюдов хоче їм землю найняти.

— Я того й приїхав; я не хочу більш мати землі; та треба тільки обміркувати, як із нею розстатися.

— То віддай мужикам, й кінець, — сказав беззубий, сердитий селянин.

Нехлюдов у першій хвилині збентежився, бо в цих словах відчув сумнів щодо щирости свого наміру. Але зараз таки отямився й використав цю заввагу, щоби сказати те, що мав сказати.

— Я й рад би віддати, — сказав він: — та кому й як? Яким мужикам? Чому саме вашій громаді, а не Демінському? (Це було сусіднє село зі старчачим наділом землі.)

Усі мовчали. Тільки колишній вояк сказав: „так точно“.

— Ну, ось, — сказав Нехлюдов: — ви мені скажіть, коли б землю роздати селянами... як ви зробили б?

— Як ізробили б? Розділили б усю на всіх по рівному, — сказав муляр, швидко підносячи і спускаючи брови.

— А що ж? Розділити на всіх, — підтвердив добродушний кульгавий дід у білих онучах.

Усі згодилися на цей рішенець, міркуючи, що він задовольнить усіх.

— Як то на всіх? — запитав Нехлюдов. — Двірським теж дати?

— Нікак нет, — сказав колишній вояк, стараючись виявити на обличчі бадьорий і веселий на-

стрій. Але розважний високий селянин не згодився з ним.

— Як ділити, то на всіх по рівній часті, — подумавши, відповів він низьким басом.

— Не можна, — сказав Нехлюдов, заготовивши собі напері двідповідь. — Якщо ділити на всіх по рівному, то всі ті, що самі не роблять — не ходять коло землі, позабірають свої частки, і пороз-продують багатим. І знов у багачів ізбереться земля. А в тих, що живуть на своїй пайці, знов понароджується людей, а земля вже розібрана. Знов багачі приберуть до рук тих, що їм земля потрібна.

— Так точно, — поквапом підтвердив салдат.

— Заказати, щоб не продавали землю, а тільки хто сам коло неї ходить, — сказав муляр, із серцем перебиваючи салдату.

На це Нехлюдов відповів, що наперед не можна знати, чи хто для себе оброблятиме землю, чи для другого.

Тоді високий, розважний мужик запропонував уладити так, щоб усі спілкою обробляли. — І хто обробляє, тому давати. А хто ні, тому нічого, — промовив він своїм рішучим басом.

На цей комуністичний проєкт були теж у Нехлюдова готові аргументи. Він одповів, що для цього треба, щоб у всіх були плуги, і коні щоб були однакові, і щоб одні не відставали від других, або щоби все — і коні, і плуги, і молотілки, і ціле хазяйство — все було спільне, а що для того, щоби завести це, треба, щоб усі люде були згідні.

— Нашого народу за ніщо у світі не зведеш до купи, — сказав сердитий дід.

— Скрізь бійка піде, — сказав дід із білою бородою й усміхненими очима. — Баби собі одна одній усі очі повидрапують.

— А далі, дуже важно, як розділити землю щодо якості, — сказав Нехлюдов. — Чому одним попаде чорна, а другим глина й пісок?

— А роздати ділянками, щобі всім рівно досталося, — сказав муляр.

На це Нехлюдов одповів, що річ не в діленні в одній громаді, а в діленні землі взагалі по різних губерніях. Якщо землю віддати селянам задурно, то як це так, що одні матимуть добру землю, а другі погану. Всі захочуть доброї землі.

— Так точно, — сказав вояк.

Решта всі мовчали.

— Отже це не так просто, як видається, — сказав Нехлюдов. — І про це не тільки ми, а багатько людей думає. І ось, є один Американець, Джордж, то він ось як придумав. І я з ним годжуся.

— Що ж? Ти хазяїн, ти й віддай, — що тобі? Твоя воля, — сказав сердитий дід.

Ця перерва збентежила Нехлюдова. Та, на своє вдоволення, він запримітив, що й не він один був невдоволений цією перервою.

— Постривай, дядьку Семене, хай він розповість, — своїм виразистим басом сказав розважний мужик.

Це додало Нехлюдову відваги, і він почав обясняти їм проект одностойного податку на основі Генрі Джорджа.

— Земля — нічия, Божа, — почав він.

— Правда. Воно так, — відізналось декілька голосів.

— Уся земля — спільна. Всі мають на неї рівне право. Та є земля ліпша й гірша. І кожний бажає взяти добру. Як же зробити, щоби зрівняти? А так, щоби той, що візьме добру, платив тим, що не мають землі, те, що його земля варта, — сам собі відповідав Нехлюдов. — А що важко визначити, хто кому повинен платити, і що на громадські потреби збирати гроші треба, то і зробити так, щоби той, що має землю, платив до громади на всякі потреби те, що його земля варта. Тоді всім буде по рівному. Хочеш мати землю — плати за добру землю більше, за погану менше. А не хочеш мати — нічого не платиш; а податки на громадські потреби за тебе платитимуть ті, що землю мають.

— Це справедливо, — сказав муляр, рухаючи бровами. — В кого краща земля, хай більше платить.

— І голова ж був цей Жоржа, — сказав статурний дід із кучерявою бородою.

— Тільки щоби плата була в силу, — сказав басом високий, уже передбачуючи, мабуть, куди це йде.

— А плата повинна бути така, щоби було й не дорого й не дешево... Якщо дорого, то не виплатять і втрати будуть, а якщо дешево — всі почнуть купувати один ув одного, торгуватимуть землею. І ось те саме я хотів ізробити в вас.

— Це справедливо, це правда. Що ж, це добре, — казали селяни, цілком зрозумівши, у чому річ, і годячись із Нехлюдовим.

— Ну, й голова! — сказав іще раз плечистий дід із кучерями. — Жоржа! А, що вдумав!

— Ну, а як же, якщо я забажаю взяти землі, — сказав, усміхаючись, приказчик.

— Як вільна буде частка, беріть і працюйте, — сказав Нехлюдов.

— Тобі чого? Ти й так ситий, — сказав дідусь із усміхненими очима.

На цьому нарада скінчилась.

Нехлюдов іще раз повторив свою пропозицію, але не домагався відповіді зараз же, а радив перебалакати із громадою й тоді прийти й дати йому відповідь.

Селяни сказали, що перебалакають із громадою і дадуть одповідь, далі попрощалися, й, розворушені, пішли собі. По дорозі чути було їх голосні розмови, що чим далі, тим більше глухли. І до пізнього вечора гомонили їх голоса й доносилися по річці від села.

* * *

Другого дня селяни не працювали, а обмірковували пропозицію пана. Громада поділилась на дві партії: одна визнавала пропозицію пана догідною й безпешною — друга бачила в ній каверзу, сути якої вона не могла зрозуміти, і через те її боялася. Та третьої днини всі згодилися прийняти пропоновані умови і прийшли до Нехлюдова сповістити рішенець цілої громади. На цю однудушність мало вплив роз'яснення вчинка пана, що його подала одна бабуся, й його прийняли діди, — страх

пропав, що пан міг би їх одурити. Бабуся казала що пан почав думати про свою душу й робить так задля її спасення. Це розяснення підтвердили ще ті великі грошеві підпомоги, які Нехлюдов роздавав підчас свого побуту в Панові. До грошевих підпомог Нехлюдов почувся спонуканим тим, що тут уперше побачив те незвичайно бідолодне та суворе життя, до якого дійшли селяни, і, вражений цією бідною, він хоч і знав, що це нерозумно, не міг не давати тих грошей, яких у нього поназбирувалося тепер через край багацько, бо ж він дістав їх за продані ще минулого року дрова в Кузьмінському і взяв завдатки на продаж інвентаря.

Як тільки розійшлася чутка, що пан роздає тим, що просять, гроші, до нього почали ходити з цілої околиці юрбою люде, головно баби, прохаючи помочі. Він рішуче не знав, як і що з ними робити, чим руководитися при тому, скільки й кому дати. Він почував, що не давати прохачам, очевидячки, бідним, грошей, яких у нього багато — не можна було. Але бо й давати без розбору тим, що просять, — дурниця. Одинока рада, щоб вилабудатися з цього становища була — виїхати геть. Ось це ж саме він захопився і зробити.

Останньої днини свого побуту в Панові Нехлюдов пішов до двора й зайнявся перебіркою речей, що там лишилися. Перебіраючи їх, він у долішній шухляді старої тітчиної шіфонерки з червоного дерева, з червцем та бронзовими кільцями на льв'ячих головах, найшов багато листів і серед них групову фотографію. У групі були: Софія Йвановна, Катерина Йвановна, він сам студентом і Катюша, —

чиста, свіжа, гарна й охоча до життя. Із усіх речей, що були у дворі, Нехлюдов узяв тільки листи й цю фотографію. Все ж иньче він покинув мельникові, що за вставництвом усміхненого приказчика купив за десяту частину вартости на склад цілий дім Нехлюдова враз із меблями.

Згадуючи тепер те своє почуття жалю за втраченою власності, якого він зазнав у Кузьмінському, Нехлюдов дивувався тому, як міг був він відчувати жаль. Тепер він зазнавав безперестанної радості визволення й почуття новощів, похоче на те, якого повинен зазнавати мандрівник, що відкриває нові землі.

X.

Місто якоесь дивно й по новому вразило Нехлюдова, як він тепер, у вечір, при засвічених ліхтарнях, приїхав із двірця на свою квартиру. По всіх кімнатах чути було нафталіну. Аграфена Петровна й Корній почували себе обоє втомленими й незадоволеними, і навіть посварилися через прятання речей, які, здається, тільки й на те придавалися, щоб їх розвішувати, сушити й ховати. Кімната Нехлюдова була не занята, але й непопрятана; мішки не давали в ній доступу так, що приїзд Нехлюдова, очевидячки, перешкоджав цілій цій роботі, яка на основі якоїсь дивної інерції робилась у цій квартирі. Усе це, після вражіннь сільської нужди, видалося Нехлюдову таким неприємним своїм явним божевіллям, якого учасником він колись був, що він поклав собі другої ж таки днини перебраться до готелю. Аграфена Петровна мала далі випрятувати

речі так, як уважала за потрібне, до приїзду сестри, яка врешті-решт мала розпорядитися всім, що було в домі.

Нехлюдов з ранку вийшов із дому, винайшов собі недалечко від тюрми мешкання з двох покоїв у мебльованих кімнатах, скромних і брудноватих, перших, що попалися йому, дав наказ, щоб туди перевезено вибрані ним із дому речі, і подався до адвоката.

На дворі було зимно. Після хуртовин і дощів прийшли ті зимна, що, звичайно, бувають весною. Було так зимно, і дув такий дошкульний вітер, що Нехлюдов перемерз у легкому пальті і все приспішав кроку, щоби завітися.

В його уяві виринули образи селян: жінок, дітей, дідів, біду та втому яких він тепер неначе вперше побачив, а передівсім образ усміхненої старечої дитини, що баламкала висхлими ніжечками, — і він мимоволі порівнював із ними те, що було в місті. Проходячи повз крамниці з м'ясом, з рибою й готовою одежею, він із дива зійти не міг — наче вперше це побачив —, що тут стільки таких чистих і гладких крамарів, яких ні одного не найдеш на селі. Люде ці були, очевидячки, переконані в тому, що їх змагання обдурити людей, які не розумілися на крамі, становлять не марну, а дуже корисну роботу. Такі самі гладкі були машталіри в величезними задами й гудзиками на спинах, придверники в картузах, обшитих гальонами, покоївки у хвартухах і з кучерями, і передусім, хвацькі візники з підголеними потилицями, що, розвалившись, сиділи у своїх дрозках і зневажливо та

нахабно розглядали проходнів. У всіх цих людях він мимоволі бачив тенер тих самих селян, що їх позбавлено землі, й через те позгонювано до міста. Одні з тих людей встигли скористуватися міськими умовами і зробились такими, як і панц, і вдоволені були зі свого стану; другі попали в місті у ще гірші умовини, ніж на селі, і були ще більші бідолахи. Такими бідолахами видалися Нехлюдову ті шевці, яких він побачив за роботою в вікні льоху; такі ж були худі, бліді, порозхістувані прачки, що худими, голими руками гладили перед відчиненими вікнами, з яких бухала пара з мила; такі ж були два фарбарі, що їх здибав Нехлюдов, у хвартуках, шкарбунах на босу ногу, від голови до п'ят по вимазувані фарбою. У засучених поверх ліктя огорілих жилавих, слабих руках вони несли відро фарби й невгавно лаялись. Обличчя їх були потомлені й люті. Такі ж обличчя були і в по заפורошуваних, із об чорними лпччями вантажників-візників, що перетеліпувалися на своїх дрогах. Такі ж обличчя були в по обдираних, спухлих мужиків і жінок із дітьми, що стояли на рогах вулиць і витягали руки за милостинею. Такі ж обличчя виглядали з по відчинюваних вікон шинку, повз який доводилось проходити Нехлюдову. За брудними, пляшками й чайною посудом заставленими столиками, поміж якими, розгойдуючись, сновигали в білому прислужники, сиділи, кричали, й виспівували, зіпрілі, почервонілі люде з задурманеними обличччями. Один сидів під самим вікном; він підніс брови, оддув губи і дивився поперед себе, неначе стараючись щось собі пригадати.

„І навіщо вони по тут збиралися?“ — думав Нех-

людов, мимоволі враз із порохом, що наніс на нього зпмний вітер, вдихуючи запах прогрітлого олію свіжої фарби, котрий розійшовся в повітрі.

На одній із вулиць його наздогнала валка вантажників, що везли якесь залізо й так страшно гуркотіли по нерівному бруку своїм залізом, що його розболіли вуха й голова. Він прискорив ходи, щоб обігнати валку, як ураз зпоза грюкоту заліза почув своє ймення. Він пристанув і неподалік поперед себе побачив військового з позлипанними вусами з гострими кінчиками і з яєним обличчям, що вилискувалося. Військовий із дрожки чепурного візника привітливо махав до нього рукою і сміявся, відделонюючи незвичайно білі зуби.

— Нехлюдов! І це ти?

Перше почуття Нехлюдова була радість.

— А, Шенбок, — радісно крикнув він, але зараз таки зрозумів, що властиво цілком нема чого тішитися.

Це був той самий Шенбок, що тоді приїжджав до тіток. Нехлюдов давно викинув його з пам'яті, але чував про нього, що він покинув полк, пристав до кавалерії і, мимо великих довгів, все щось держався якимись засобами у світі багатих людей. Підтверджував це вдоволений, веселий його вигляд.

— І добре, що я тебе здивав. Живої душі в місті немає. Ой, братіку, тай постарівся ти, — сказав він, злізаючи з дрожки і випростовуючи плечі. — Я тільки по ході й пізнав тебе. — Ну, що ж, обідаємо разом? Де тут у вас добре годують?

— Не знаю, чи зможу я, — відповів Нехлюдов, думаючи тільки про те, як би йому спекатися то-

вариша, не образивши його. — А ти що тут робиш?
— спитав він.

— Справи, братіку. Опікунські справи. Я, маєш знати, опікун. Заправляю справами Саманова. Знаєш, багача? Він — рамолі. А 54 тисячі десятин землі! — вимовив він із якоюсь особлившою гордістю, немов він сам зробив усі ці десятини. — Страшенно занедбані справи. Землю всю забрали мужики. І нічого не платили. Було 80 тисяч недобору. Я за один рік усе переміняв й дав опіці на 70 % більше. А що? — спитав він гордо.

Нехлюдов згадав, що чув, як цього Шенбока власне через те, що пропугав увесь свій маєток і поробив багато невикладних довгів, з якоїсь особлившої протекції настановлено опікуном над маєтком старого багача, який проциндрив усе, що мав, і тепер, розуміється, той Шенбок жив із цього опікунства.

„Як би його спекатися, не образивши його?“ — думав Нехлюдов, дивлячись на налите, лискуче обличчя з намащеними вусами і слухаючи його добродушно-дружню балачку про те, де добре годують, ~~С~~ванство, як то він уладив справи опікунства.

— Ну, де ж обідаємо?

— Та мені ніколи, — випрошувався Нехлюдов, дивлячись на годинник.

— Ага. Сьогодні в вечір перегони. Ти будеш?

— Ні, не буду.

— Чому? Приїжджай. Своїх я вже не маю. Але я б'юся за Грішніні коні. Тямиш? У нього чудова стайня. Приїжджай, і повечереємо.

— І вечеряти не можу, — сказав, усміхаючись, Нехлюдов.

— А це що таке? Ти куди тепер? Хочеш, я доведу.

— Я до адвоката. Він тут за рогом, — сказав Нехлюдов.

— А, ти щось там робиш у тюрмі. Став тюремним опікуном? Мені Корчагіни казали, — забалакав, сміючись, Шенбок. — Вони вже поїхали. Що це таке? Розповідж.

— Так, так, це все правда, — відповів Нехлюдов: — але якось ніяково на вулиці розповідати!

— Еге ж, еге ж, ти ж усе був дивак. На перерони приїдеш?

— Ні, і не можу, і не хочу. Ти, будь ласка, не гнівайся.

— Чого ж його гніватись? Ти де живеш? — спитав він, і нараз обличчя його споважніло, очі зупинилися, брови підіймались. Він, мабуть, хотів щось нагадати собі, і Нехлюдов добачив у ньому цілком такий самий тупий враз, який поразив його в того чоловіка в вікні шинку, з піднесеними бровами і віддутими губами.

☞ — Зимно як! Га?

— Еге, еге!

— Закупки маєш? — звернувся Шенбок до візника.

— Ну, то бувай здоров, дуже, дуже тішуся, що здибався з тобою, — додав він, сильно стиснув Нехлюдову руку, вскочив на візника, і широкою рукою в новій білій замшевій рукавичці почав ма-

хати поперед лискучим обличчям і зі звички усміхатися своїми незвичайно білими зубами.

„Невже й я був такий?“ — думав Нехлюдов, ідучи до адвоката.

„Так, хоча не зовсім такий, то хотів бути таким і гадав, що так ціле життя проживу“.

XI.

Адвокат прийняв Нехлюдова не в чергу, а зараз так розбалакався про справу Меньшових. Він вважно прочитав її і був обурений без'основним обвинуваченням.

— Ця справа мене обурює, — казав він. — Цілком можливо, що вогонь підклав сам власник, щоби одержати обезпечену премію, але річ у тому, що вина Меньшова цілком не дєказана. Немає ніяких полєк. Це — особливша ревність слідчого судді й недбальство заступника прокуратора. Як процес переводитимуть не в повітовому суді, а тут, то я певний за виграну, й шеляга не візьму. А тепер друга справа. Прохання на Найвище ім'я Федосії Бірюкової — написано; як поїдете до Петербурга, візьміть його зі собою, самі подайте й попрохайте. А то почнуть зараз допитувати, і нічою з того не буде. А ви постарайтеся добитись до осіб, що мають уплив у комісії прихань. Отже, все вже.

— Ні, мені ось іще пишуть...

— Ви, бачу, зробились лійкою, шийкою, крізь яку виливаються всі тюремні скарги, — усміхуючись, промовив адвокат. — За багато їх, не подужаєте.

— Ні але, ж це дивом дивна справа, — відповів Нехлюдов і розповів коротко зміст справи, суть якої була ось у чому: на селі один письменний селянин почав читати Євангеліє й роз'яснювати його своїм приятелям. Духовенство взяло це за злочин. На нього донесли. Слідчий суддя допитував, заступник прокуратора склав акт обвинувачення... й судова палата обвинувачення затвердила.

— Це щось страшне, — докінчив Нехлюдов. — Невже це правда?

— Що ж вас тут дивує?

— Усе добре, я розумію поліцая, якому наказали; але заступник прокуратора, який складав акт? Адже це людина освічена...

— В тому власне й помилка, що ми звикли думати, що прокуратура, загалом судовики — це ніби то якісь нові ліберальні люде. Вони були колись такими, але тепер це ділком щось иньче. Це — урядовці, що турбуються тільки 20 днем у місяці. Він одержує платню, йому треба куди більше, от і на цьому обмежуються всі його принципи. Він кого схочете, буде обвинувачувати, судити, засуджувати...

— Хиба ж є такі закони, на основі яких можна заслати людину за те тільки, що вкупі з другими читає Євангеліє?

— Не тільки заслати до місць не так далеченьких, але й на каторгу, якщо тільки буде доказано, що, читаючи Євангеліє, вони дозволили собі роз'яснювати його иньчим не так, як наказано, і тим гудили церковне роз'яснювання. Хула на право-

славну віру перед народом і на основі ст. 196. — висилка на поселення.

— Та не може буги!

— А я вам кажу. Я завсіди кажу панам судовикам, — казав далі адвокат, — що не можу без дяки бачити їх, через те, що якщо я не в тюрмі і ви теж, і ми всі, то це треба завдячувати тільки їх доброті. Бо прикласти до кожного з нас статтю на позбавлення нас особливих прав і заслання до місць не так далеченьких — то це дуже легка річ.

— Отже як усе залежить від химерів прокуратора, або осіб, що можуть прикладати або не прикладати закона, то при чому тут суд?

Адвокат весело розреготався.

— Ось які ви завдаєте питання! Ну, добродію, це філософія. Що ж, можна і над тим поміркувати. Приїжджайте в суботу. У мене будуть учені, літерати, артисти. Тоді побалакаємо про загальні питання, — сказав він, з іронічним патосом вимовлюючи слова: „загальні питання.“ — З жінкою знаєтесь? Приїжджайте.

— Буду старатись, — відповів Нехлюдов, почувавши, що каже неправду, і якщо за що буде старатися, то тільки за те, щоби не бути в вечір у адвоката серед зібраних у нього учених, літератів і артистів.

Регіт, яким адвокат дав відповідь на замітку Нехлюдова, що суд не має значіння, якщо судовики самовільно можуть прикладати закон або ні, і інтонація слів „філософія“ й „загальні питання“ показали Нехлюдову, яка величезна різниця в поглядах на справи між ним і адвокатом і, мабуть,

його приятелями, і як він, дарма що цілком тепер одбився від колишніх своїх приятелів, таких, як шенбок — куди дальшим почуває себе від адвоката й людей його кола.

XII.

До тюрми було далеко, а що було вже пізно, то Нехлюдов поїхав туди візником. На одній із вулиць візник, людина середніх літ, із розумним і добродушним обличчям, обернувся до Нехлюдова і вказав на величезний дім, що саме його ставили.

— Ось, гаргару поставили, — сказав він, неначе він почасти був причасним до тої будівлі й був гордий на неї.

І дійсно, будівля була величезна, стінь якпійся складний, незвичайний. Сильні, високі стовпи з великих соснових колод, позчіплювані залізними гаками, стояли довкола будівлі й відділяли її від вулиці огородою з дрянниць. На руштованнях неначе муравлі ввихалися побризькані вапном робітники: одні складали, другі обтісували каміння, треті носили вгору повні й на долину пусті ночівки й цебрики.

Гладкий і чудово одягнений добродій, мабуть, архитект, стояв під стовпами, показував на віщось нагору, роз'яснюючи щось Владімірцеві-підприємцеві, що з поважанням його слухав. Із брами, повз архитекта й підприємця виїжджали пусті, і в'їжджали навантажені вози.

„І як усі вони переконані, і ті, котрі працюють, і ті, котрим кажуть працювати, що воно так і має

бути, що тоді, як дома череваті їх баби роблять роботу, що понад їх сили, і діти їх, у сповиточках, по старечому усміхаються перед недалекою голодовою смертю, баламкаючи ніжками, вони повинні будувати цю дурну непотрібну кам'яницю для якогось дурного непотріба, для одного з тих самих, які руйнують і граблять їх“, — думав Нехлюдов, спозираючи на будівлю.

— Еге, йолопський дім, — голосно висказав він свою гадку.

— Як то йолопський? — з образою відповів візник, — Богу дякувати, що люде заробити мають де. А не йолопський.

— Але ж робота не потрібна.

— Виходить, потрібна, коли будують, — відповів візник: — людей годує.

Нехлюдов замовк, тим більше, що важко було говорити серед того таракотання коліс. Недалеко тюрми візник з'їхав із бруку на шосе, так, що легко було балакати, і він знов обернувся до Нехлюдова.

— І що того народа цей рік до міста звалилось — страх, — сказав він, обертаючись на козлі і вказуючи Нехлюдову на спілку сільських робітників із пилками, сокирами, півкожушками та мішками за плечима; ці люде йшли напроти них.

— Хиба більше, як тамтих років? — спитав Нехлюдов.

— І не казати! Тепер так збиваються до міста, що хоч гинь. Хазяї помітають людьми, як соломою. Скрізь повно.

— Чому ж це так?

— Розмножились. Нікуди діватися.

— Ну, то що, що розмножились? Чому ж не лишаяються на селі?

— Та що їм робити на селі, як землі ні клаптика.

З Нехлюдовим було тепер те, що буває з місцем, в яке хтось ударив. Здається, що немов умисне б'єш себе по болючому місці, а здається це тільки через те, що тільки удари по болючому місці й чуєш.

„Невже ж усюди те ж саме“, подумав він і почав розпитувати візника про те, скільки в їх селі землі, скільки в нього самого землі, і чого він живе в місті.

— Землі в нас, пане, десятина на душу. Нас трое, — радо розбалакався візник. — Дома в нас батько, брат, другий у війську. Вони справляються. Та справлятися нема з чим. То брат хотів до Москви тікати.

— А не можна наняти землі?

— Де її тепер наймеш? Пани, які були, проциндрили свою. Все купці до рук прибрали. А в них не купиш, бо самі роблять. У нас паном якійся Француз. Купив у колпшнього пана. Не наймає, — тай годі!

— Який Француз?

— Діфар Француз, може, чули. Він у великому театрі для акторок перуки робить. Заробіток добрий, ну, й доробився. У нашої панії купив цілий маєток. Тепер він наш пан. Як хоче, так їздить на нас. Богу дякувати, сам він добра людина. Але жінка в нього, з Руських — така вам собака, що не дай, Господи. Душу з народа висисає! Біда!... Але, ось і тюрма. Ви куди, перед ганок? Міркую, не пустять.

ХІІІ.

Із заміранням серця, з острахом на згадку про те, якою найде сьогодні Маслову, і про ту тайну, яка була для нього і в ній і в тому накопиченню людей, що були в тюрмі, Нехлюдов задзвонив під головним входом. На голос дзвінка вийшов дозорець, і він спитав про Маслову. Дозорець розвідався і сказав, що вона в лікарні. Нехлюдов подався до лікарні. Добродушний старий лікарняний сторож зараз пустив його до середини і, довідавшись, кого йому треба було бачити, справив його до дитячого відділу.

Молодий, цілий карболом пересяклий доктор, вийшов до Нехлюдова на коритор і грізно спитав його, чого йому потрібно. Лікар цей приносив багато полекші гарештантам і тому попадав вічно в неприємні сутички з начальством тюрми і навіть зі старшим доктором. Боячися, щоби Нехлюдов не попросив у нього чого незаконного, і крім того, бажаючи показати, що він для нікого не робить виїмків, він прикинувся сердитим.

— Тут нема жінок, це дитячі салі, — крикнув він.

— Я знаю, але сюди переведено з тюрми доглядачку-служницю.

— Дві їх переведено. То чого ж вам потрібно?

— Я стою близько до одної з них, до Маслової, — сказав Нехлюдов. — Я хотів би її побачити: я їду до Петербурга, щоби подати касаційну скаргу в її справі. І хотів їй передати ось що. Це тільки

фотографія, — сказав Нехлюдов і виїняв із кишені конверту.

— Що ж, це можливо.

Лікар зм'як. Звернувшись до бабусі в білому хвартусі, сказав їй, щоби покликала доглядачку Маслову.

— Може присядете, або хоч перейдете до ждальні? — сказав лікар.

— Дякую вам, — відповів Нехлюдов, і, побачивши корисну для себе перемену в лікарі, спитав, як справується Маслова в лікарні.

— Нічого. Працює незле, коли зважити, серед яких умов вона була, — відповів лікар. — Зрештою, ось і вона.

З одних із бічних дверей показалася бабуся доглядачка і за нею Маслова. На ній був білий хвартух на смужкованій одежі; на голові була косинка, що прикривала голову. Побачивши Нехлюдова, вона спалахнула, і станула, немов вагаючись, та потім того нахмурилась і, похнюпившись, швиденько по смужці коридора попрямувала до нього. Підійшовши до Нехлюдова, вона хотіла не подати руки, але, врешті, подала і ще гірше почервоніла. Нехлюдов не бачив її від останньої розмови, в якій вона просила вибачення за свою горячковість, і він тепер сподівався знайти її такою самою, як тоді. Але сьогодні вона була зовсім не та. З обличчя було щось нове: здержливе, несміливе і, як видалось Нехлюдову, незичливе йому. Він сказав їй тесаме, що сказав лікареві, — що їде до Петербурга, й передав їй конверту з фотографією, що її привіз із Панова.

— То я надибав у Панові. Давня фотграфія. Вас, може, вона втішить. Візьміть собі.

Катюша підняла чорні брови і здивовано глипнула на нього своїми зизими очима, немов питаючи його: „навіщо це?“ Мовчки взяла фотграфію і сховала її за хвартух.

— Я бачив там тітку вашу, — сказав Нехлюдов.

— Бачили? — спитала вона байдужно.

— Добре вам тут? — спитав Нехлюдов.

— Нічого, добре, — відповіла вона.

— Не тяжко часом?

— Ні, не тяжко. Я не звикла ще.

— Я дуже за вас тішуся. Все ліпше, ніж там.

— Ніж де там? — спитала вона, й обличчя її спалахнуло рум'янцем.

— Там, у тюрмі, — поквалом відповів Нехлюдов.

— Я гадаю, люде тут ліпші. Нема таких, як там.

— Там багато гарних, — сказала вона.

— За Меньшовими я походив і сподіюся, що їх увільнять, — сказав Нехлюдов.

— Коби Бог дав, така чудова бабуся, — сказала Маслова, повторяючи прикмету, що дала старій, і злегенька усміхнулася.

— Я сьогодні їду до Петербурга. Ваша справа розбіратиметься швидко, і я сподіваюся, що засуд скасують.

— Скасують, не скасують, мені тепер однаково, — сказала вона.

— Чому: тепер?

— Так, — потвердила вона і мигцем із запитом глипнула йому в обличчя.

Нехлюдов зрозумів це слово і цей погляд так,

що вона хоче знати, чи сильна його постанова, чи він згодився на її відмову і постанову перемінив.

— Не знаю, чому вам однаково, — виповів він. — Щодо мене, то мені дійсно однаково: чи увільнять вас, чи ні. Я на кожний випадок готовий зробити те, що казав, — сказав він рішуче.

Катюша підняла голову, і чорні зипі очі сплплись і на його обличчі, і повз нього, і ціле її обличчя проясніло радістю. Але вона сказала цілком не те, що казали її очі.

— Це ви напусто балакаєте, — сказала вона.

— Я кажу, щоб ви знали.

— Про це все я чула, і балакати нема чого, — вмовила вона, ледви здержуючи усміх.

Зі середни салі почувся діточий плач і якийсь гамір.

— Мене, бачиґься, клічуть, — сказала Маслова, неспокійно оглядаючись.

— То бувайте здорові, — обізвався він.

Вона прикинулась, що не добачила витягнутої до неї руки, не стиснула її, а тільки обернулась і, стараючись заховати свій тріумф, швидким кроком побігла по смужках коридора.

„Що з нею діється? Як вона гадає? Як вона чуває? Чи хоче мене взяти на спробу? Або таки не може мені подарувати? Чи не може впливити всіх своїх думок і почувань, чи не хоче? Чи змякла, чи ще лютища зробилася?“ — питав себе Нехлюдов і ніяк не міг відповісти собі. Одне він знав — то це, що вона змінилася, що в ній відбувалася важна для душі її переміна, і ця переміна сполучувала його не тільки з нею, ало і з Тим, в ім'я Когрого

складався ця переміна. І ця сполука будила в ньому радісне захоплення й розжалоблення.

Вернувшись до салі, де стояло вісім діточих ліжечок, Маслова почала з наказу сестри перестелювати постелю і, за далеко нагнувшись із простиралом, поховзнула й мало що не впала. Хлопчик із перев'язаною шиєю, що приходив уже до здоровля й дивився на неї, засміявся, й Маслова не могла вже довше здержатися. Присівши на ліжечку, вона зайшлася таким голосним і заразливим реготом, що декілька дітей розреготалося, а сестра сердито гукнула на неї:

— Чого сушиш зуби? Гадаєш, що ти там, де була. Шуруй за порціями.

Катюша замовкла. Взявши посудину, вона пішла, куди її послали. Але перекинувшись очима з хлопцем, якому лікар наказав сміятися, вона знов пирнула. Кілька разів того дня, як тільки її лишали самою, вона виймала з конверти фотографію й любовалася нею; але аж у вечір, після дежурства, лишившись сама у кімнаті, де вона спала вдвійку з доглядачкою, Маслова цілком виймила з конверти фотографію й довго, непорушно, пестячи очима кожну подробицю, і в обличчях, і на одежі, і на східцях балькона, і на кущиках, на тлі яких вийшли змальовані обличчя, його, і її, й тіток, дивилася на споловілу пожовклу фотографію, любовалась і не могла налюбуватися передівсім собою, своїм молодим, гарненьким личком із чудовим кучерявим волоссям довкола чола. Вона так задивилася, що не покмітила своїй товаришці-доглядачці, що ввійшла до кімнати.

— Це що? Він тобі дав? — спитала гладка, добродушна доглядачка, нагинаючись над фотографією. — Та хіба це ти?

— А хто ж? — сміючись, відказала Катюша, дивлячись на обличчя товаришки.

— А це хто? Він? А це мати його?

— Тітка. А хіба ти мене не пізнала б? — питала Маслова.

— Де там! За ніщо у світі не пізнала б. Цілком иньче обличчя. Певно, років із десять від того минуло?

— Не роки, а життя, — відповіла Маслова, і нараз обличчя її споважніло й посумніло; між бровами появилася зморщка.

— Чого ж, тобі легко було жити.

— Еге, легко! — повторила Маслова, закривши очі й хитаючи головою. — Гірш каторги.

— Та як же так?

— Бо так. Від 8. в вечір до 4. рано. І так день за днем.

— Так чому ж не кидають?

— І хочуть кинути, та ніяк. Та що тут балакати, — крикнула Маслова, підскочила, жбурнула фотографію до шухляди столика і, насилу здержуючи люті сльози, випала на коридор, гримнувши дверима. Дивлячися на фотографію, вона почувала себе такою, якою була тоді, як фотографувались, і мріяла про те, яка вона щаслива була тоді, і могла би ще бути щаслива з ним. Слова товаришки нагадали їй те, що вона була тепер, і те,

що вона була там, — нагадали їй ціле страхіття того життя, яке вона тоді неясно відчувала, але не дозволяла собі усвідомлювати собі його. Тепер тільки вона ясно згадала всі ті страшні ночі й головню одну на пущання, коли очікувала студента, що обіцявся викупити її. Згадала вона, як вона в викресній, облитій вином, червоній шовковій сукні, з червоною стьожкою у покуйовданому волоссі, втомлена, ослаблена й оп'яніла, прогаявши з гістьми до другої години по опівночі, присіла в часі перерви між танцями до худої, сухорлявої, оприщеної акомпаніаторки скрипника й почала жалуватися перед нею на своє тяжке життя, і як ця акомпаніаторка теж казала, що їй важко, й що вона хоче перемінити своє життя, і як до них підійшла Кляра, і як вони нараз усі три поклали собі кинути це життя. Вони гадали, що тодішня ніч скінчилася, й хотіли розходитися, як нараз піднесли крик п'яні гості. Скрипник заграв рітурнель, акомпаніаторка забубнила на п'яніні акомпанімент розгульної російської пісні першої фігури кадрили, маленький просяклий запахом вина й гикавпий чоловічок у білій краватці і фраку, котрий він скинув у другій фігурі, підхопив її, а другий гладюк у бороді, теж у фраку (вони приїхали з якогось балю), підхопив Кляру, і вони довго крутилися, гуляли, кричали, пили...

І так ішло рік, і два, і три. Як же не змінитись! І причинною цього всього був він! І в ній нараз прокинулась давна лють на нього. Захотілось лягти його, докоряти йому. Їй стало шкода, що сьогодні втратила нагоду сказати йому ще раз те, що вона

знає його, й не піддається йому, не дозволить йому використати себе духово, як він її тіло використав, не дозволить йому зробити себе предметом своєї великодушності. І щоби якимось задавити те болоче почуття жалощів до себе й даремного гніву до нього, їй захотілося горілки. І вона не додержала б була слова й була б напилася горілки, як би була в тюрмі. Але тут дістати горілки можна було тільки у фєршала, а фєршала вона боялася, бо він приєднався до неї. А зносини з мужчинами їй остогидли. Посидівши на лавочці на коридорі, вона вернула до кімнати і, не відповідаючи товаришці, довго ридала над своїм занапащеним життям.

XIV.

У Петербурзі Нехлюдов мав чотирі справи: касаційне прохання Маслової в сенаті, справа Федосі Бірюкової в комісії прохань, на припоручення Віри Богодуховської справа в жандармській управі або в третьому відділі щодо визволу Шустової і справа побачення матері зі сном, що сидів у кріпости — справа, про яку йому прислала записку та сама Віра Богодуховська. Ці дві справи він уважав за одну третю справу. І четверта справа була справа сектантів, що їх засилали від їх сім'їв на Кавказ за те, що вони читали й роз'яснювали Євангеліє. Він приобіцяв не так для них, як для себе, зробити для роз'яснення цієї справи все, що тільки буде можливо.

Від останніх відвідин Масленнікова, головно після своєї подорожі на село, Нехлюдов цілпм своїм еством почув відразу до того осередовища, в якому він жив досі, до того осередовища, серед якого, на його думку, так старанно ховали страждання, що їх поносили міліони людей задля безпеки вигід і приємностей невеличкого гурту, що люде з того осередовища не бачать і не можуть бачити цих терпінь, і через те й жорстокого і злочинного свого життя. Нехлюдов не міг уже тепер оберта-тися серед цих людей, щоби не почувати себе ніяково й не робити собі докорів. А, тимчасом, туди тягли його звички його минулого життя, тягли й родинні, й приятельські відносини, і, го-ловна річ, те, що задля цього, щоби робити те, що тепер виключно займало його: допомгти й Масловій, і всім тим страдальникам, яким він хотів допомгти, він повинен був просити помочі й послуг у людей того осередовища, людей, яких він не то не поважав, але часто нехтував і помітав ними.

Приїхавши до Петербурга і спинившись у своєї тітки по матері, графині Чарської, жінки колиш-нього міністра, Нехлюдов відразу попав у саме серце аристократичного товариства, яке для нього стало тепер так сильно чуже. Для нього було це дуже неприємно, але не можна було зробити инакше. Спинитися не в тітки, а в готелі, значило образити її. До того ж тітка мала багато знайо-мостей і могла дуже придатися в усіх тих справах, за якими Нехлюдов думав було походити.

— А, що я чую про тебе? Якісь дива, — ка-до нього графіння, Катерина Івановна, вгоща-

ючи його кавою зараз же після його приїзду. — Vous posez pour un Howard?*) Помагаєш злочинцям. Їздиш по тюрмах. Поправляєш.

— Та ні, я їй не гадаю.

— Що ж, це добре. Тільки тут якийсь роман. А ну, розповідж.

Нехлюдов оповів про свої відносини до Маслової — все, як було.

— Тямлю, тямлю, бідна Елен щось казала мені тоді, як ти жив у тих стареньких: вони тебе, я так чула, хотіли одружити зі своєю виховницею (графиня Катерина завсіди з легковаженням висказувалася про тітки Нехлюдова по батькові)... Це та сама? Elle est encor jolie?**)

Тітка Катерина Івановна мала 60 років, і все ще виглядала здорово, все ще була весела, енергічна цокотуха. На зріст вона була висока, дуже гладка, на губі в неї видно було чорні вуса. Нехлюдов любив її і від дитинства ще звик був заражуватися її енергією її веселістю.

— Ні, ma tante, з тим усім кінець. Я бажав тільки допомгти їй, через те, що її засудили невинно, і я в тому винен, винен і в цілій її долі. Я почуваю за собою обов'язок ізробити для неї, що можу...

— А що ж мені оповідали, що ти хочеш женитися з нею?

— Я їй хотів, але вона не хоче.

Катерина Івановна виинула чоло, похнюпила зіниці, і здивовано їй мовчки поглянула на небожа.

---

*) Ви скидаєтесь на Говарда.

**) Вона ще гарна?

Нараз обличчя її змінилось, і на ньому проявилось задоволення.

— Ну, вона мудріша від тебе. Ах, який ти дурень! І ти женився б із нею.

— Набезпечно.

— Після того, чим вона була?

— Тим більше. Адже я всьому винен.

— Ні, ти таки попросту телепень, — сказала тітка, здержуючи усмішку. — Страшний телепень, але я за те власне люблю тебе, що ти такий страшний телепень, — повторила вона, видно, незвичайно полюбивши те слово, яке, як слід, віддавало в її очах умовий і моральний стан її небожа. — Ти знаєш, як це на руку, — казала вона далі. — У Аліне захисток Магдалини на причуд. — Я була раз. Вони прегидкі. Я потім цілий час милася. Але Аліне *corp et âme**) занята ним. То ми її, твою, до неї віддамо. Вже як хто її направить, то Аліне.

— Але ж вона засуджена на каторгу. Я того й приїхав, щоби походити коло переміни того засуду. Це моя перша справа до вас.

— Ось як! Де ж та її справа?

— У сенаті.

— У сенаті? Ага, мій милий *cousin* Льовушка в сенаті. Зрештою, він у департаменті геральдії. А зі справжніх урядовців я не знаю нікого. То все, Бог знає хто, — або якісь Німці: Ге, Фе, Де — *tout l'alphabet***), або різні Іванови, Семьонови, Никітіни, або Іваненки, Симоненки, Микитенки, *pour varier. Des*

---

*) Тілом і душею.

**) Ціла азбука.

gens de l'autre monde*). Але ж, я таки скажу чоловікові. Він їх знає. Він ріжних людей знає. Я йому скажу. А ти йому роз'ясни, бо він мене ніколи не розуміє. Нехай що я балакаю, він каже, що нічого не розуміє. C'est un parti pris**). Усі розуміють, тільки він не розуміє.

В той час лякей у панчохах приніс на срібній таці лист.

— Саме від Aline. Ось і Кізеветера почувеш.

— Хто той — Кізеветер?

— Кізеветер? Прийди сьогодні. Ти й дізнаєшся, хто він. Він так проповідає, що найбільш загорілі грішники падають на коліна, плачуть і каються.

Графня Катерина Івановна, хоч як це було дивно й як це мало підходило до її характеру, була гаряча прихильниця тої науки, котра проповідала, що суть християнства міститься в вірі в викуплення. Вона їздила на збори, де проповідали такі речі, які вважалися тоді модною наукою, і збирала в себе вірних. Дарма що ця наука відкидала не тільки всі обряди, образи, але й тайни, у графні Катерини Івановни в усіх кімнатах, і навіть над її ліжком, висіли образи, й вона виповнювала все, чого вимагає церква, й не добачувала в тому ніякої суперечности.

— Як би ось твоя Магдалина послухала його: вона певно навернулася б, — сказала графня. — Але ти небезпешно будь у вечір дома. Почувеш його. Це людина на вдивовижу.

---

*) На переміну. Це люде иньшого світа.

***) Це пересуд.

— Мені це не цікаво, ma tante.

— А я тобі кажу, що цікаво. І ти безпечно приїжджай. Ну, кажи, чого тобі ще від мене треба? Videz votr sac.*)

— А ще справа в кріпости.

— У кріпости? Ну, туди я можу тобі дати записку до барона Крігсмута. C'est un très brave homme.**) Зрештою, ти сам його знаєш. Він товариш твого батька. Il donne dans le spiritisme.***) Ну, та се ніщо. Він добродушний. Чого тобі там треба?

— Треба попросити, щоби дозволили бачитися матері зі сином, що там сидить. Але мені казали, що це залежить не від Крігсмута, а від Червянського.

— Червянського я не люблю, але ж це чоловік Mariette. Можна її попросити. Вона зробить для мене. Elle est très gentille.****)

— Ще треба попросити за одну жінку. Вона сидить кілька місяців, і ніхто не знає, за що.

— Ну, ні, вона сама, то певно, сама знає за що. Вони дуже добре знають. І їм, тим стриженим, так і треба.

— Я не знаю, чи треба, чи ні. Але вони страждають. Ви — християнка й вірите євангелію а такі немилосерні...

— Ніщо, це не перешкоджає. Євангеліє-євангелієм, а що гидке, то гидке. Гірше буде, як я буду прикидатися, що люблю нігілістів і, передусім,

*) Заглянь до свого мішечка.

***) Це дуже чесна людина.

****) Віддається спиритизмові.

*****) Вона дуже вродлива.

стрижених нігілісток, коли ж я їх стравити не
ожду.

— За віщо ж ви їх стравити не можете?

— Після 1. березня питаєш: завіщо?

— Та не всі ж учасниці першого березня.

— Це однаково; нащо встрявають у не свої
справи. Не жіноча це справа.

— А ось ви думаєте, що Mariette, може зай-
матися справами.

— Mariette? Mariette — Mariette. А це Бог зна
хто: якась Халтюпкіна хоче всіх розуму вчити.

— Не вчити, а попросту хочуть допомогти на-
родові.

— Без них знають, кому треба помагати, кому ні.

— Але ж народ бідує. Я якось недавно зі села
вернувся. Хиба це можна, щоби мужики працювали
з останніх сил і голодували, а щоби ми жили в
великих роскошах, — казав Нехлюдов, якого роз-
мова з добродушною тіткою мимоволі тягла за
язик, щоби їй сказати все, що в нього було на
думці.

— А ти, що? Хочеш, щоби я працювала й ні-
чого не їла?

— Ні, я не хочу, щоби ви не їли. — усміхаючись
мимоволі, відповів Нехлюдов, — я хочу тільки, щоби
ми всі працювали і всі їли.

Тітка знов похнюпилась і з цікавістю вперла
в нього очі.

— Mon cher, vous finerez mal,*) — сказала вона.

— Та чому ж?

---

*) Ти зле покінчиш.

В той час до кімнати ввійшов високий, плечистий генерал. Це був тітчин чоловік, відставний міністер Чарський.

— А, Дмитро, здоров був! — сказав він, підставляючи йому свіжо виголене лице. — Коли приїхав?

Він мовчки поцілував жінку в чоло.

— Non, il est imprayable,*) — звернулась графиня Катерина Івановна до чоловіка. — Він мені каже йти на річку шмаття прати й їсти тільки картоплю. Він страшний дурень, але ти таки зроби для нього те, що він тебе просить. Страшний телень, — поправились вона. — А ти чув: Каменська, кажуть, у такій розпуці, що побоюються за її життя, — звернулась вона до чоловіка: — ти б поїхав до неї.

— Так, це страшна річ, — обізвався чоловік.

— Ну, йдіть балакайте собі, а я маю листи писати.

Тільки що Нехлюдов пішов до кімнати, коло вітальні, як почув за собою голос тітки:

— То написати до Mariette?

— Будь ласка, ma tante.

— То я тут лише en blanc, чого тобі треба за стрижену, а вона вже накаже своєму чоловікові. І він зробить. Ти не думай, що я лиха. Вони всі обридливі, твої protégées, але je ne leur veux pas de mal.**) Бог із ними! Ну, йди. Але в вечір напевно будь дома. Почуєш Кізеветера. І ми помоли-

---

*) Ні, його не оціниш.

**) Я їм нічого злого не бажаю.

мося. І якщо тільки ти не противитимешся, ça vous fera beaucoup de bien.*) Я знаю, й Елен, і ви всі дуже в цьому лишилися позаду. Отже, до побачення!

XV.

Граф Іван Михайлович був відставний міністер і людина непохитних, сильних переконань.

У молодих роках ті переконання полягали на тому, що як пташці питомо їсти хробаки, бути зодягнутій піррям і пухом, і літати в воздухах, так і йому питомо їсти дорогі страви, зготовлені дорогими куховарями, вдягатися в як найвигіднішу й дорогу одежу, їздити як найвигідніше баскими кіньми, і що через те все це має бути для нього готове. Крім того, граф Іван Михайлович міркував собі, що чим він більше одержуватиме всяких грошей від держави, чим більше матиме ордерів, до альямзних відзнак за щось включно, й чим частіше буде бачитися й говорити з високопоставленими особами обох полів, тим буде краще.

Все ж решта, порівнянні з тими основними догмами, для графа Івана Михайловича було щось нікчемне й нецікаве. Все решта могло бути так або цілком навпаки. І в такій вірі жив і діяв Іван Михайлович у Петербурзі 40 літ і після 40 років він добився місця міністра.

Головні прикмети графа Івана Михайловича, при помочі яких він добився цього, були ось які:

---

*) Це принесе тобі багато добра.

по перше, він умів схоплювати зміст написаних актів і законів, і хоча й нескладно, але вмів укладати зрозумілі акти й писати їх без орфографічних помилок; по друге, він мав незвичайно гарну поставу й, де треба було, міг являтися не тільки гордим, але й недоступним і імпозантним, а де треба було, міг бути облесливий до пристрасности й підлоти: по третє, він не мав ніяких загальних принципів або правил, ні моральних, ні державних, і через те міг зі всіма погоджуватись, як цього було треба, і, коли треба було, міг зі всіма не погоджуватися. Поступаючи так, він дбав тільки про те, щоби витриманий був тон, і щоби не було яркої суперечности самому собі; а чи його вчинки самі по собі моральні, чи ні, чи вийде з них величезна користь або величезна шкода для Російської Імперії або для цілого світа, — йому було зовсім байдуже.

Коли він ізробився міністром, то не тільки всі залежні від нього — а залежало від нього дуже багато людей і з найблизчого оточення — але і всі сторонні люде, і він сам були пересвідчені, що він дуже розумний державний муж.

Але коли минув якийсь час, і він нічого не владив, нічого не виявив, і коли, на основі закону боротьби за існування, такі самі як він, що навчилися писати й розуміти акти, поставні та безідейні урядовці виперли його, й він мусів піти в відставку, то всім стало ясно, що він не то не був ніякою незвичайною людиною, але був дуже обмежений й й мало освічений, хоч і дуже самопевний, чоловік який у своїх поглядах ледви-ледви підносився до

рівня передовиць консервативних часописів. Виявилось, що в ньому не було нічого такого, що відривило б його від других мало освічених і самопевних урядовців, які його виперли, і він сам зрозумів це, але це ні трохи не захитало його пересвідчення щодо того, що він має рік-у-рік побирати велику скількість державних грошей й одержувати нові прикраси для своєї парадної одежі. Це переконання було таке сильне, що ніхто не важився графові в цьому відмовити, і він одержував кожний рік, у формі почасті платні, почасті нагороди за членство в вищому державному закладі й за головуство по різних комісіях, комітетах, декілька десятків тисяч карбованців і, крім того, одержував кожного року високо цінені ним свіжі права на нашивання нових гальонів на свої плечі або панталюни і на натягання під фрак нових стьожечок і емалевих зірочок. У наслідок того, у графа Івана Михайловича були великі зв'язки.

Граф Іван Михайлович вислухав Нехлюдова так, як він, бувало, вислухував звідомлення референта і, вислухавши, обіцяв дати дві записки: одну до сенатора Вольфа, в касаційному департаменті.

— Про нього розповідають різні речі, але *dans les cas c'est un homme très comme il faut*,*) — сказав він. — І він супроти мене має з'обов'язання і зробить, що зможе.

Другу записку граф дав до впливової особи в комісії прохань. Справа Федосі Бірюкової, як її розповів Нехлюдов, дуже зацікавила його. Коли

---

*) На кожний випадок це людина на місці.

Нехлюдов сказав, що хотів писати листа царіці, граф сказав, що це дійсно дуже зворушлива справа, і можна би її при нагоді розповісти. Але обіцтовати він не міг. Нехай прохання піде своїм ладом. А як буде нагода, — подумав він, — як покличуть на *petit comité**), він, може, скаже.

Одержавши дві записки від графа й записку від тітки до Mariette, Нехлюдов зараз таки подався туди, куди вели його ті справи.

Наперед навідався він до Mariette. Він знав її дівчиною-підлітком, дочкою небагатої аристократичної людини, знав, що вона віддалася за чоловіка, що робив кар'єру, і що про нього Нехлюдов чув багато негарних речей, і йому, як завсіди, була м'яка й важко звертатися з просьбою до людини, якої він не поважав. У таких випадках він завсіди почував внутрішнє розладдя й невдоволення зі сьобом й вагання: просити чи не просити, але завжди рішав, що треба просити. Крім того, він чув фальш у тому становищі прохача серед людей, котрих він уже не вважав своїми, але котрі його вважали своїм; він почував іще, що кидався в давній звичний вир і мимоволі піддавався тому легкодушному й неморальному тонові, який панував у цьому колі. Він це відчув уже в тітки Катерини Івановни. Він уже сьогодні вранці, в розмові з нею про як найповажніші речі, подавав у жартівливий тон.

Загалом, Петербург, в якому він уже давно не був, робив на нього своє звичне фізично-підбадьор-

---

*) Маленьке товариство.

чуже й морально-притупливе вражіння: все таке чисте, вигідне, владжене як слід, головню ж — люде з морального боку такі невибагливі, що життя видається незвичайно легким...

Дуже гарний, чистий, чемний візник повіз його повз дуже гарних, чемних, чистих поліцаїв, по дуже гарній, чисто-змитій мурованці, повз дуже гарні, чисті кам'яниці до того дому, в якому жила Mariette.

Під ганком стояла пара англійських коней у шорах і похожий на Англіїця візник із заличками до половини лиць, в лівреї, з батоном і гордим виглядом сидів на козлі.

Придверник у незвичайно чистій лівреї відчинив двері до сіней, де стояв у ще чистішій лівреї з гальонами виїзний лякей із пишно розчесаними заличками й дежурний побігущий у новому чистому мундурі.

— Генерал не приймають. І генералова ні. Вони зволять зараз їхати.

Нехлюдов виїняв листа графині Катерини Івановни й візитовий білет, підійшов до столика, на якому лежала книга для запису гостей, і почав був уже писати, що йому дуже прикро, що не застав, коли лякей підібрався до сходів, придверник виїшов на ганок, крикнув: „заїжджай“, а побігущий, витягнувшись, руки по швам, завмер, стрічаючи і проводжаючи очима невисоку тоненьку паню, що швидкою, невідповідною до її величі ходою сходила зі сходів.

Mariette була в великому капелюсі з пером і

в чорній сукні, в чорній накидці і в нових чорних рукавичках; обличчя її заслонювала вуалю.

Побачивши Нехлюдова, вона піднесла вуалю, відслонила дуже миле личко з блискучими очима й допитливо зиркнула на нього.

— А, князь Дмитро Іванович! — веселим приємним голосом промовила вона. — Я пізнала б...

— Як, ви навіть тямите, як мене кличуть?

— Як же, ми зі сестрою були навіть у вас закохані, — промовила вона по французьки. — Але як ви змінилися! Ах, яка шкода, що я від'їжджаю. Зрештою ходім назад, — додала, нерішуче спиняючись.

Вона поглянула на стінний годинник.

— Ні, не можу. Я їду на панахиду до Каменської. Вона страшно пририта.

— А це що за Каменська?

— Хиба ви не чули?... Її сина вбито в поєдинку. Билися з Позеном. Єдиний син. Страшно! Мати така пририта.

— Еге, я чув.

— Ні, я краще поїду, а ви приходьте завтра або сьогодні в вечір, — сказала вона і швидким легким кроком подалася до вихідних дверей.

— Сьогодні в вечір не можу, — відповів він, виходячи разом із нею на ганок. — Але ж я маю справу до вас, — додав він, глядячи на пару гнідих, що під'їжджали до ганку.

— Що таке?

— А ось записка про те від тітки, — сказав Нехлюдов, подаючи їй вузеньку конверту з великим монограмом. — Там ви все розберете.

— Я знаю: графиня Катерина Івановна думає, що я маю вплив на чоловіка в урядових справах. Вона помиляється. Я нічого не можу й не хочу встрявати. Але, розуміється; для графині й вас, я готова відступити від свого правила. Так, у чому річ? — казала вона, маленькою в чорній рукавичці рукою даремне шукаючи кишень.

— У кріпости сидить одна панночка, а вона недужа і не вплутана.

— А яке її прізвище?

— Шустова, Лідія Шустова. На записці є.

— Ну, добре, я постараюся зробити, — сказала Mariette і легко ввійшла до м'ягко капітонованого повоза, криси якого були вилякувані й вилискувалися до сонця, і розіпняла свою парасольку. Лякей сів на козел і дав знак візникові, щоби їхав. Повіз рушив, але в ту саму мить паня доторкнулась парасолькою спини візника, й тонкошкурі красавиці, англізовані кобили, підбіраючи затягнені байроками гарні голови, спинилися, перебіраючи тонкими ногами.

— А ви приходьте, тільки, будь ласка, без справ, — сказала вона й усміхнулася усмішкою, силу якої вона добре знала і, немов скінчивши виставу, спустила занавісу: спустила вуалю. — Ну, їдемо, — і вона знов торкнула парасолькою візника.

Нехлюдов підняв капелюх. А гніді чистокровні кобили, попірскуючи, вдарили по бруку підковами, і екіпаж швидко покотився, тільки денедє мнягенько підстрибуючи новими бушованими колесами по нерівній дорозі.

Згадуючи усмішку, якою він обмінявся з Mariette, Нехлюдов похитав на себе головою.

„Не оглянешся, як пак попадеш у це життя“, подумав, він, почувуючи роздвоєння й сумніви, які в ньому викликала потреба запобігти ласки в людей, котрих він не поважав. Розміркувавши, куди зразу, куди потім їхати, щоби не вертатися, Нехлюдов, зпершу попрямував до сенату; його завели до канцелярії, де він у дуже пишному мешканню побачив величезну скількість незвичайно чемних і чистих урядовців.

Прохання Маслової прийшло, й розгляд його й реферат поручено тому самому сенаторові Вольфові, до котрого він мав лист від дядька. Це йому так сказали урядовці.

— Засідання сенату відбудеться цього тижня, і справа Маслової навряд чи попаде на це засідання. Але як би попросити, то можна сподіватися, що візьмуть і на цей тиждень, на середу, — сказав один.

У канцелярії сенату, доки Нехлюдов чекав інформацій, він знову чув розмову про поєдинок і подрібно оповідання про те, як убито молодого Каменського. Тут уперше він довідався подробиці тої історії, що займала цілий Петербург. Річ почалася від того, що офіцери їли у крамниці устриці і, як завсіди, багато пили. Один сказав щось не дуже підхлібне на полк, у якому служив Каменський; Каменський назвав його брехуном. Той ударив Каменського. На другий день був поєдинок. Каменський дістав кулею в живіт і через дві години

помер. Позена й секунданта заарештували, але, хоч їх посадили на гавтвахту, то за два тижні їх випустять.

З канцелярії сенату Нехлюдов поїхав до комісії прохань, до впливового урядовця, барона Воробйова, що займав пишне помешкання у скарбовому домі. Придверник і лякей гостро об'явили Нехлюдову, що з бароном можна бачитися тільки в ті дні, коли він приймає, а сьогодні ні, бо він у царя, і завтра ні, бо в нього знов реферат. Нехлюдов передав листа й поїхав до сенатора Вольфа.

Вольф тільки що посідав і, як звичайно, щоб допомогти травленню, закурив цигару й заходив по кімнаті, як увійшов Нехлюдов. Володимир Василевич Вольф був дійсно un homme très comme il faut, цю свою прикмету ставив понад усе і з вершини її дивився на всіх інших людей. І він не міг не цінити високо тої прикмети вже хоч би тому, що, завдяки їй, зробив лискучу кар'єру, таку, якої він собі бажав, цебто. — одруженням придбав собі становище, котре приносило йому 18 тисяч доходу, і своєю працею — рангу сенатора. Він уважав себе не тільки un homme très comme il faut, але й людиною лицарської чесності. Під чесністю розумів те, щоби не брати від приватних людей нишком-тишком хабарів. Але випрошувати для себе всяких грошей на поштові коні, на проїзне, на аренди із державної каси, по рабському виповнюючи за те все, чого тільки захоче було від нього уряд, він не вважав нечесним. Ізничити ж, зруйнувати, бути причиною заслання й неволі соток невинних людей за те тільки, що вони були

прив'язанкі до свого народу й віри батьків, як він зробив це в той час, як був губернатором у одній із губерній Польського Королівства, він не тільки не вважав нечесним, але вважав це подвигом лицарства, хоробрости, патріотизму. Не вважав він теж нечесним того, що ограбив закохану в ньому жінку й родичку. Навпаки, уважав це розумним уладженням свого родинного життя.

Родину Володимира Василевича складала його нічим не цікава жінка, родичка, маєток якої він теж забрав у свої руки, продав його і гроші склав на своє ймення, і смиренська, залякана, негарна дочка, що самотно тягла важке своє життя й останніми часами найшла собі для нього розвагу в евангелізмі — на зборах ув Аліне й у графні Катерини Івановни.

А сина свого — сердешного хлопця, що в 15. році життя дістав бороду й від того часу почав пити й пускатися на безпуття й жив таким життям до 20. року — Володимир Василевич вигнав із дому за те, що він ніде не міг покінчити школи і, обертаючись у лихому товаристві, робив довги й компромітував батька. Батько раз заплатив за сина 250 карбованців довгу, заплатив і другий раз 600: але заявив йому, що це останній раз, що якщо він не поправиться, то він вижене його з дому й пірве з ним зносини. Син не тільки не поправився, але зробив іще тисячу карбованців довгу й дозволив собі сказати батькові в вічі, що йому й так жити дома мука. Тоді Володимир Василевич заявив синові, що він може собі йти, куди хоче, що він не син йому. Від того часу Володимир Василевич

удавав так, наче в нього немає сина, і з домашніх ніхто не смів казати йому про сина. І Володимир Василевич був уповні певен у тому, що він як найкраще владив своє родинне життя.

Вольф із привітливою і трохи глумливою усмішкою — це була його манера: мимоволі виявляти свідомість своєї комільфотної вищости над загалом людей, — спинився у своїй прогульці по кабінеті, привітався з Нехлюдовом і прочитав записку.

— Сідайте, будь ласка, а мені вибачте. Я ходитиму, якщо дозволите, — сказав він, заклавши руки в кишені своєї куртки і ступаючи легкими м'якими кроками по діагоналі великого кабінету, в видержаному стилі. — Дуже мені мило познайомитися з вами, і, звичайно, прислужитися графові Іванові Михайловичеві, — казав він, випускаючи запашний сивий дим і бережно відводячи цигару від уст, щоби не втратити попелу.

— Я тільки попросив би вас, щоби справу розбирано швидче, бо якщо обвинуваченій доведеться їхати на Сибір, то хай би їхала скорше, — сказав Нехлюдов.

— Так, так, першими пароходами з Нижнього, знаю, — промовив Вольф зі своєю поблажливою усмішкою, — він усе знав наперед, що тільки починали йому казати. — Як прізвище обвинуваченої?

— Маслова...

Вольф підійшов до стола й зиркнув на папір, що лежав на картоновій коробці з актами.

— Так, так, Маслова. Добре, я попрошу товаришів. Ми розберемо справу в середу.

— Можу я так зателеграфувати до адвоката?
— А в вас адвокат? Навіщо? Але як хочете, що ж.

— Причини до касації можуть бути недостаточні, — сказав Нехлюдов. — Але з актів, я гадаю, видно, що засуд вийшов задля непорозуміння.

— Еге, еге, це може бути. Але сенат не може розсліджувати самої справи, — виповів Володимир Василевич, гостро поглядаючи на попіл. — Сенат стежить тільки за тим, чи приложено закон, як слід, і роз'яснено його, як треба.

— Це, мені здається, виїмковий випадок.

— Знаю, знаю. Всі випадки виїмкові. Ми зробимо, що треба. Ось і все.

Попіл усе ще тримався, але вже перегнувся і був у небезпеці.

— А ви в Петербурзі рідко буваєте? — спитав Вольф, тримаючи цигару так, щоби попіл не впав; та попіл таки сильно захитався, і Вольф бережно поніс його до попільнички, куди він і звалився.

— А яка страшна подія з Каменським, — сказав він. — Чудовий парубок. Одинак. Передусім становище матері, — казав він, повторяючи слово до слова те саме, що в тому часі всі в Петербурзі балакали про Каменського.

Побалакавши ще про графіню Катерину Івановну й її нахил до нових релігійних течій, яких Володимир Василевич не огуджував, але й не похваляв, але які, з його комільфотністю, очевидно, були для нього зайві, він задзвонив.

Нехлюдов почав прощатися.

— Якщо вам на руку, приходьте обідати, — сказав Вольф, подаючи руку, — хоч би в середу. Я тоді й дам вам позитивну відповідь.

Було вже пізно, і Нехлюдов поїхав до дому, щобто, до тітки.

XVII.

У графині Катерини Івановни обідали пів на восьму, й обід подавали на новий лад, іще незнаний Нехлюдову. Страви складали на стіл, і лякеї зараз же відходили так, що обідники самі брали собі страви. Панове не дозволяли паням трудити себе зайвими рухами й, як сильний пол, звалювали на себе цілу роботу накладування собі й паням страв і наливання напиків. Коли ж одну страву ззіджено, графиня потискала в гудзик електричного дзвінка у столі, й лякеї тихесенько приходили, швидко прятали, міняли тарілки і приносили другу страву. Обід був дуже делікатний, такі ж були й вина. У великій ясній кухні працював французький шеф із двома білими помічниками. Обідало шість осіб: граф, графиня, їх син, понурий офіцер гвардії, що клав лікті на стіл, Нехлюдов, лекторка-Француська і головний управитель графських дібр, що приїхав зі села.

І тут поточилася розмова про поєдинок. Міркування йшли про те, як віднесеться до справи цар. Було відомо, що цареві дуже жалко було матері, і всім було її шкода. Але що було відомо, що цар, хоч і співчуває, але не хоче бути суворим до убийника, який боронив чести мундура, то і всі

були поблажливі супроти Позена, який боронив мундура. Тільки графиня Катерина Івановна зі своїм вільнолегкодумством осудила вбийника.

— Будуть пиячити та вбивати порядних молодих людей... ні за що не простила б, — сказала вона.

— От цього я не розумію, — обізвався граф.

— Я знаю, що ти ніколи не розумієш того, що я кажу, — казала графиня, звертаючись до Нехлюдова. — Всі розуміють, тільки не чоловік. Я кажу: що мені матері шкода, і не хочу, щоби він вбив і дуже тим чванився.

Тоді мовчазний досі син заступився за Позена й напав на свою маму, досить по простацькому доказуючи їй, що офіцер не міг поступити инакше, бо инакше офіцерським судом його прогнали б із полку. Нехлюдов слухав і не встрявав до розмови. Як колишній офіцер, він розумів, хоча й не визнавав, аргументи молодого Чарського. Але рівночасно з тим він мимоволі ставив поруч із офіцером-убийником того гарештанта красюка-парубка, якого він бачив у тюрмі й якого засудили на каторгу за вбивство в суперечці. Оба зробилися вбийниками з п'янства. Той, — мужик, забив у хвилину роздраження, і його розлучено з жінкою, зі сім'єю, з родичами, заковано в кайдани, і він, із оголеною головою, йде на каторгу, а цей сидить у чудовій кімнаті на гавпвахті, їсть добрий обід, п'є добре вино, читає книжки, і не сьогодні-завтра його випустять, і він житиме далі, як давніше, тільки ще зробиться незвичайно інтересним. Він сказав те, що думав.

Графиня зпочатку згодилася була з небожем,

але опісля замовкла таксамо, як і всі, і, Нехлюдов відчував, що цим оповіданням він зробив щось наче якусь неподобність.

У вечір, незабаром по обіді, в великій світлиці, яку владжено як на виклад: поуставлювано рядками крісла з високими, різьбленими спинами, а перед столом фотель і столик із карафкою води для проповідника — почали, з'їжджатися на збори, на котрих мав проповідати приїзжий Кізеветер.

Під ганком стояли багаті екіпажі. У світлиці з дорогою обстановою сиділи пані в шовках, оксамитах, мережевах, зі штучними фризурями, з гладкими і фалдованими станами. Поміж панями сиділи пані — військові й цивільні, і п'ятьох людей із народа: двох двірників, крамар, лякей і машталір.

Кізеветер, сильний, шпаковатий чоловік, говорив по англійському, а молода панночка в рінсепез гарно і швидко перекладала.

Він казав про те, що гріхи наші такі великі, кара за них така страшна й неминуха, що жити й чекати цієї карі — не можна.

— Подумайте тільки, дорогі сестри і браття, про себе, про своє життя, про те, що ми робимо, як живемо, як гнівимо любов'ю багатого Бога, як приневолюємо страждати Христа, і ми зрозуміємо, що немає для нас прощення, немає для нас виходу, нема спасення, що всі засуджені на загибель. Страшна загибель, вічні муки ждуть, нас — казав він плаксиво, і голос його тремтів. — Як спастися? Браття, як спастися від тої страшної пожежі? Вона обняла вже дім, й немає виходу.

Він замовк, і справжні сльози котилися по його лицьох. Вже вісім років за кожним разом, без помилки, як тільки він доходив до того місця своєї промови, що йому самому подобалася, він почував спазму в горлі, щипання в носі — і з очей котилися сльози. І ці сльози ще більш розжалоблювали його. У кімнаті почувались ридання. Графиня Катерина Івановна сиділа похнюплена за мозаїковим столом, підперши голову обома руками, і гладкі її плечі піддригували. Машталір здивовано й боязько дивився на Німця, немов він найжджав на нього дшлем, а той не сходив із дороги. Більшість сиділа в таких самих позах, як графиня Катерина Івановна. Донька Вольфа, подібна до нього, у модній сукні, стояла на вколішках, закривши обличчя руками.

Промовець нараз відслонив обличчя, й на ньому появилася дуже подібна до справжньої усмішка, якою актори виявляють радість, і солодким, м'яким голосом почав казати:

— А спасення є. Ось воно, легке, радісне. Спасення це — пролита за нас кров єдиного Сина Бога, що віддав Себе за нас на муку. Його мука, Його кров спасе нас. Браття й сестри, — знов зі сльозами в голосі забалакав він, — подякуймо Богові, що віддав Свого єдиного Сина на спасення чоловічого роду. Свята кров Його...

Нехлюдову стало так болюче гидко, що він потихенько встав, зморщився і, здержуючи крехтання сорому, вийшов навспинячки й подався до своєї кімнати.

XVIII.

Другого дня що тільки Нехлюдов одягся й збірався зійти надолину, як лякей приніс йому білет московського адвоката. Адвокат приїхав за своїми справами й рівночасно задля того, щоби бути на розборі справи Маслової в сенаті, якщо її швидко розбіратимуть. Телеграма, вислана Нехлюдовом, розминулася з ним. Довідавшись од Нехлюдова, коли сенат розбіратиме справу Маслової і хто сенатори, він усміхнувся.

— Саме всі три типи сенаторів, — сказав він. — Вольф — це петербурзький урядовець; Сковородніков — це вчений юрист, і Бе — це практичний юрист, а через те й більше від усіх живий. На нього наша ціла надія. Ну, а що ж у комісії прохань?

— Я сьогодні поїду до барона Воробйова, вчора не міг добитися авдієнції.

— Ви знаєте звідкіля барон — Воробйов? — спитав адвокат, відповідаючи на комічну трохи інтонацію, з котрою Нехлюдов вимовив той чужинний титул у сполуці з таким чисто російським призвищем. — Це Павло за щось-там нагородив його діда — здається, камер-лякея, — цим титулом. Чимось дуже догодив йому. Зробити його бароном, що це мені шкодить! Звідси й пішло: барон Воробйов. І він дуже пишається тим. А великий пройдисвіт.

— Так я їду до нього, — сказав Нехлюдов.

— То й чудово, поїдемо разом. Я вас завезу.

Заки виїхали, уже в передпокою Нехлюдова зустрічав лякей із запискою від Mariette:

„Pour vous faire plaisir, j'ai agi tout à fait contre mes principes, et j'ai intercédé auprès de mon mari pour votre protégée. Il se trouve que cette personne peut être relâchée immédiatement. Mon mari a écrit au commandant. Venez donc без справ. Je vous attend.*) М.“

— Як це так? — сказав Нехлюдов до адвоката. — Це ж страшна річ. Жінка, яку вони тримають 7 місяців у тюрмі в окремішці, являється ні в чому не винна і, щоби її випустити, досить було сказати одне слово.

— Це все так. Але, принаймні, ви осягли те, чого бажали.

— Правда. Але цей успіх мене гризе. Виходить, що ж там робиться? За що вони держали її?

— Ех, це краще не апрофондувати. Отже, я вас завезу, — сказав адвокат, коли вони вийшли на ганок, і чудовий берлін, узятий адвокатом, під'їхав під ганок.

Адвокат сказав візникові, куди їхати, й добрі коні швидко підвезли Нехлюдова до дому, де мешкав барон. Барон був дома. У першій кімнаті був молодий урядовець у віцмундурі, з незвичайно довгою шиєю й випуклою горлянкою й дуже легкою ходюю, і дві панії.

— Ваше прізвище? — спитав молодий урядо-

---

*) „Щоби вам зробитиприємність, то я поступила проти своїх поглядів і вставилась у свого чоловіка за вашою протегованою. Виходить, що цю особу можна як стій увільнити. Мій чоловік напише до команданта. Приходіть без справ. Я чекаю вас. М.“

вещь із горлячкою, незвичайно легко і граціозно переходячи від пань до Нехлюдова.

Нехлюдов подав своє прізвище.

— Барон згадував про вас. Зараз!

Ад'ютант пішов до зачинених дверей і вивів ізвідтіля заплакану паню в жалобі. Паня спускала сухорлявими пальцями вуалю, що позамотувалася, щоби заховати сльози.

— Прошу, — звернувся молодий урядовець до Нехлюдова, підійшов легким кроком до дверей кабінета, відчинив їх і спинився на порозі.

Увійшовши до кабінету, Нехлюдов найшовся перед присадкуватим, середнього росту, коротко обстриженим чоловіком у сюртуці, який сидів у фотелі за великим бюрком і веселим оком дивився поперед себе. Незвичайно покмітне своїм червоним рум'янцем, серед білих вусів і бороди, добродушне обличчя склалося на вид Нехлюдова у ввічливу усмішку.

— Дуже приємно бачити вас. Ми були старі знайомі і приятелі з вашою матусею. Бачив вас нераз хлопчиною й офіциром опісля. Ну, сідайте, розповідajte, чим можу вам служити. Ага, ага, — лебедів він, киваючи обстриженою сивою головою, як Нехлюдов розповідав історію Федосі. — Кажіть, кажіть, я все розібрав; — ага, ага, це дійсно, зворушлива історія. Що ж ви подали прохання?

— Я приготував прохання, — відповів Нехлюдов, добуваючи його з кишені, — але я хотів просити вас, міркував, що на цю справу звернуть особливу увагу.

— І чудово зробили. Я́ безпешно сам зрефєрую, — сказав барон, але ж його веселе обличчя ніяк не вказувало на щось таке, як співчуття. — Дуже зворушлива історія. Очевидячки, вона була дитина, чоловік грубо обійшовся з нею, вона цим обрушилася, але потім прийшов час, вони покохали... Добре, я зрефєрую.

— Граф Іван Михайлович казав, що він хотів просити...

Не встиг Нехлюдов докінчити тих слів, як вираз обличчя барона змінився.

— Зрештою, ви подайте прохання до канцелярії, і я зроблю, що зможу, — сказав він Нехлюдову.

В той час увійшов до кімнати молодий урядовець, що, очевидно, хизувався своєю ходою.

— Ця паня просить іще сказати пару слів.

— Просить. Ах, mon cher, на скільки тут сліз понадивився, коли б можна тільки їх усі повтирати! Робиш, що можеш.

Увійшла паня.

— Я забула просити, не допустити до того, щоб він віддав доньку, а то він на все...

— Я ж і сказав, що зроблю.

— Бароне, на Бога, ви вратуєте матір.

Вона вхопила його руку й почала цілувати.

— Все зробиться.

Коли паня вийшла, Нехлюдов теж почав прощатися.

— Зробимо, що зможемо. Ми справимося в міністерстві судівництва. Вони дадуть нам відповідь, і тоді ми зробимо, що можливо.

Нехлюдов вийшов і подався до канцелярії. Знов, як у сенаті, він найшов у пишному помешканні пишних урядовців, чистих, чемних, коректних від одежі до розмови, видержаних і поважних.

„Як їх багато, як їх страшенно багато, й які вони годовані, які в них чисті сорочки, руки, як повчищені в усіх чоботи, і хто це все робить? і як їм усім добре в порівнянні не тільки з в'язнями, але й із селянами“, — мимоволі знов думав Нехлюдов.

XIX.

Людина, від котрої залежала полекша долі ув'язнених у Петербурзі, був завішаний ордерами, — яких він не носив, з виїмкою білого хреста в петличці — заслужений, але цілком уже здитинілий, як казали про нього, старий генерал із німецьких баронів. Він служив на Кавказі, де одержав той найбільш підхлібний для нього хрест за те, що під його кермою тоді російські мужики, поголоповані й повдягані в мундури, поозброювані в рушниці зі штиками, повбивали більш тисячі людей, які боронили своєї волі, своїх хат і сім'їв. Опісля — в Польщі, де теж приневолював російських хліборобів до багатьох ріжних злочинів, і за те теж одержав ордер і нові прикраси на мундур; потому був іще десь, і тепер, як дідусь-зробок, дістав це місце, яке давало йому гарне мешкання, вдержання й поважання, місце, на якому власне находився. Він докладно виповняв приписи згори й незвичайно дорожив тим виповнюванням. Прикладаючи

до тих приписів особливше значіння, він міркував собі, що все на світі можна змінити, а тільки не ті приписи згори.

Обов'язком його було держати по казематах ув окремішках ув'язнених політичних злочинців і злочинниць, і держати тих людей так, щоби половина їх на протягу десятих років — гинула, почасти з божевільля, почасти на сухоти, почасти вбиваючи себе: хто голодом себе запоморював, хто склом протинав собі жили, хто вішався, хто спалював себе.

Старий генерал знав усе, це, все те діялося на його очах, але всі такі випадки не зворушували його сумління, так, як не зворушували його сумління нещастя від громів, виливів і т. д.

Випадки ті склалися в наслідок виповнювання приписів ізгори, іменем царя-імператора. А приписи ті мусіли бути неминуче виповнені, і через те було цілком непотрібно думати про наслідки таких приписів. Старий генерал і не дозволяв собі думати про такі речі, вважаючи своїм патріотичним вояцьким обов'язком не думати про те тому, щоби не ослабла в ньому ревність у виповнюванню тих обов'язків, дуже важних, на його думку. Раз на тиждень старий генерал із обов'язку служби обходив усі каземати й випитував ув'язнених, чи не мають вони яких просьб. В'язні зверталися до нього з ріжними проханнями. Генерал вислухував їх спокійно, з незбагнутою мовчанкою, і ніколи нічого не виповняв через те, що всі просьби не годились із постановами закона.

В той час, як Нехлюдов зближався до помеш-

кання старого генерала, курантовий годинник на башті загравав тоненькими дзвіночками „Коль славен Бог“, а опісля вибила друга година. Слухаючи цього годинника, Нехлюдов мимоволі згадував те, про що він читав у записках декабристів, як відбивається в душі на ціле життя замкнених ця солодка музика, що повторяється що години. Як Нехлюдов підїхав під ганок його дому, він сам сидів у темній вітальні за інкрустованим столиком і обертав, укупі з молодого людиною, артистом, братом одного зі своїх підлеглих, тарілочкою на четвертинці паперу. Тонкі, вогкі, слабі пальці артиста зчепилися з цупкими, поморщеними й закостенилими в сугавах пальцями генерала, і ці зціплені руки ходили з переверненою чайною тарілочкою по папері; що на ньому були виписані всі букви азбуки. Тарілочка відповідала на завдане генералом питання, як душі пізнаватимуть одна одну по смерті.

У той час, як один із прислужників, що вповняв обов'язки камердинера, увійшов із білетом Нехлюдова, з тарілочки балакала душа Жанни д'Арк. Душа Жанни д'Арк уже сказала буква за буквою слова: „пізнаватимуть одна одну“, і це було записане. Як прийшов прислужник, тарілочка, станувши раз на „н“, другий раз на „о“ і, потім того дійшовши до „с“ і „в“ спинилася на тій останній букві й почала скакати то сюди, то туди. А скакала вона через те, що чергова буква, на думку генерала, повинна була бути „о“, цебто, Жанна д'Арк, на його думку, повинна була сказати, що душі пізнаватимуть одна одну тільки *по свому* очищенню зі всього земсь-

кого, або щось таке подібне, і через те чергова буква повинна була бути „о“. А артист думав, що чергова буква має бути „і“, що душа скаже, що душі пізнаватимуть одна одну *по світлі*, котре виходитиме з етерного тіла душ. Генерал, похмура насупивши свої густі сиві брови, дуже зпильна дивився на руки і, в'являючи собі, що тарільчик сам рухається, тягнув його до „о“. А молодий, безкровний артист із закладеним за вуха ріденьким волоссям дивився в темний кут вітальні своїми бездушними, голубими очима й, нервово рухаючи губами, тягнув до „і“. Генерал ізморщився, що йому переривають його заняття, замовк на хвилинку, потім узяв візитівку, убрав рiпсе-пез і, кахнувши з болю в широкому попереку, встав на цілий свій високий зріст і почав розтирати свої задубілі пальці.

— Проси до кабінету.

— Дозвольте, ексцеленціє, я сам докінчу, — сказав артист, встаючи. — Я відчуваю прияву.

— Добре, докінчуйте, — сказав поважно генерал і своїми великими кроками неповикручуваних ніг, рішучою, мірною ходою подався до кабінету.

— Приємно бачити, — сказав привітливо генерал грубим голосом до Нехлюдова, вказуючи йому на фотель коло бюрка. — Давно приїхали до Петербурга?

Нехлюдов сказав, що приїхав недавно.

— Княгиня, матуся ваша, здорова?

— Матуся переставилась.

— Пробачте, як жалко. Мені син казав, що він здібав вас.

Син генерала робив таку саму кар'єру, що й

батько, й після військової академії, служив у розвідницькому бюро й дуже був гордий на ту службу, яку йому там давали. А служба його — це був догляд за шпигами.

— Як же, з батьком вашим служив. Приятелі були, товариші. Що ж, служите?

— Ні, не служу.

Генерал непохвально нахилив голову.

— Я маю до вас просьбу, генерале, — сказав Нехлюдов.

— Ду-ду-дуже приємно. Чим можу служити?

— Якщо моя просьба недоладна, то, будь ласка, вибачте мені. Але я необхідно мушу її передати.

— Що ж таке?

— У вас сидить такий Гуркевич. Його мати просить побачення з ним, або щоби, принаймні, можна було йому передати книжки.

На обличчі генерала не появилось сліду ні невдоволення, ні вдоволення на це запитання Нехлюдова. Схиливши голову на бік, він заплющив очі, немов надумуючись. Власне він нічого не думав і навіть не цікавився питанням Нехлюдова, бо знав дуже добре, що відповість йому, як закон каже. Він попросту відпочивав духово, ні про що не думаючи.

— Це, бачите, від мене не залежить, — сказав він, відітхнувши глибоко. — Щодо побачень існує постанова, затверджена його Величеством, і що там дозволено, те дозволяється. А щодо книжок, то в нас є бібліотека, і їм дають, ті, що дозволені.

— Добре, але йому треба наукових: він хоче вчитися.

— Не вірте цьому.

Генерал замовк.

— Це не для науки. А на те, щоби турбувати тільки.

— Адже треба чимось виповнити час в їх тяжкому становищі, — сказав Нехлюдов.

— Вони все нарікають, — відповів генерал. — Ми ж їх добре знаємо...

Він говорив про них загалом, як про якусь окрему погану породу людей.

— Їм тут така вигода, яку рідко подиблеш по в'язницях, — казав далі генерал.

І він почав, немов виправдовуючись, подрібно описувати всі вигоди, які мають в'язні, неначе б головна мета цього закладу полягала на тому, щоби для ув'язнених людей уладити приємні мешкання.

— Перше, правда, було досить суворо, але тут їм дуже добре сидіти. Вони їдять три страви, і все одна м'ясна: битки або котлети. В неділю дають іще одну, четверту страву — солодке. Так, що дай, Боже, щоби кожний Росіянин міг так їсти.

Генерал, як усі старі люде, очевидачки, раз причепившись того, що добре вивчив, казав усе те, що він повторяв багато разів на доказ вимагань і невдячності в'язнів.

— Їм книжки дається, й духовного змісту, і старі журнали. У нас бібліотека з відповідних книжок. Тільки рідко вони читають. Зпочатку так наче горнутья, а потім нові книжки так і лишаются до половини непорозрізуваними, а старі з непопервертаними сторінками. Ми навіть робили

спроби, — з чимось дуже далеким до усмішки, казав генерал: — навмисне вложимо бувало папірчик. Так і лишиться невийнятим. І писати їм не заказується, — казав далі генерал. — Дається їм табличку, і писальце дається так, що вони можуть писати для розваги. Можуть істерти і знов писати. І теж не пишуть. Ні, вони дуже швидко робляться цілком спокійні. Тільки зпочатку непокояться, а потім навіть гладчають і дуже тихенькі робляться — казав генерал, не запідозрюючи того страшного значіння, яке мали його слова.

Нехлюдов слухав його захриплий голос діда, дивився на ті закостенілі члени, на потухлі очі під сивими бровами, на ті дідівські, оголені, обвислі вилиці, підперті військовим коміром, на той білий хрест, яким чванився цей чоловік, передусім через те, що одержав його за виїмково жорстоке убивство багатьох людей, — і розумів, що противитись, роз'яснити йому значіння його слів — ні до чого не доведе. Та він таки перемиг себе й порушив іще другу справу, справу гарештантки Шустової, про котру він сьогодні довідався, що її казали випустити.

— Шустова? Шустова... Не пригадую собі всіх із імен. Та ж їх так багато, — сказав він, докоряючи, очевидячки, їм за це переповнення. Він задзвонив і казав покликати писаря.

Заки шукали писаря, генерал намовляв Нехлюдова служити, кажучи, що чесні благородні люде, причисляючи й себе до таких людей, незвичайно потрібні цареві... й батьківщині, додав він, очевидячки, для прикраси стилю.

— Я, бачите, старий, а служу, наскільки сили дозволяють.

Писар, суха худорлява людина, з неспокійними, розумними очима, прийшов докласти, що Шустова замкнена в якомусь дивному фортифікаційному місці, і що паперів про неї не одержувано.

— Як одержимо, зараз же випустимо. Ми їх не тримаємо, не дорожимо занадто тим, що вони тут, — сказав генерал, знову стараючися скласти уста до збитошної усмішки, що тільки опоганювала його старе обличчя.

Нехлюдов устав, стараючись не показати по собі виразу почування гідоти, сполученого з милосердям до цього страшного діда. А дід думав собі, що йому теж не треба бути надто суворим супроти сина свого товариша, що, очевидночки, легкодущий і помиляється, й не можна лишити його без повчання.

— Бувайте, мій любий, — казав він далі, — не ремствуйте на мене, але я люблю вас, й через те вам кажу. Не сходіться з людьми, які в нас сидять. Невинних не буває. А люде ті, то всі дуже, дуже неморальні. О, ми їх знаємо, — сказав він тоном, який не допускав можливости сумніву. І він справді не сумнівався в цьому, не через те, що це так було, а через те, що коли б це було не так, то він мусів би був визнати себе не поважним героєм, що достойно кінчає своє гарне життя, а паскудою, що запродав своє сумління й на старість далі його продає.

— А найкраще, служіть. Цареві потрібні чесні люде... і батьківщині, — додав він. — Ну, коли б

і я, і всі такі, як ви, не служили? Хто ж лишився б? Ми вміємо ганити порядки, а самі не хочемо помагати урядові.

Нехлюдов зітхнув глибоко, поклонився низенько, стиснув простягнену йому поблажливо сухоруляву велику руку й вийшов із кімнати.

Генерал непохвально похитав головою і, потираючи попереки, пішов ізнову до вітальні, де очікував його артист, який уже записав цілу відповідь, що її одержав від душі Жанни д'Арк. Генерал наклав ріпсе-pez і прочитав: „*пізнаватимуть одна одну по світлі, що виходить із етерних тіл.*“

— А! — похвально сказав генерал, заплющивши очі. — Але як же пізнати, коли світло у всіх однакове, — спитав він, і, знов ізціпивши свої пальці з артистовимп, сів за столик.

Візник Нехлюдова заїхав перед браму.

— Тай нудьга тут, добродію, — сказів він, звертаючись до Нехлюдова. — Хотів, не діждавшись, геть відїхати.

— Правда, нудьга, — згодився Нехлюдов, зітхаючи повними грудьми і спокійними очима дивлячись на сиві, мов дим, облаки, що плили по небу, й на лискучі від човнів та паракордів жмурки Невы, що увихалися по ній.

XX.

Другої днини мала розбіратися справа Маслової, і Нехлюдов поїхав до сенату. Адвокат зїхався з ним під величавим увіходом сенатського будинку, під яким стояло вже декілька екіпажів. Вийшовши

по пишних, святочних сходах на другий поверх, адвокат, що знав усі входи, подався на ліво до дверей, на яких була вирита цифра року введення в життя судових статутів.

У першій довгій кімнаті Фанарін здіймив пальто й довідався від придверника, що сенатори всі вже зібрались і що тільки прийшов останній із них, і з веселою міною, у фраку й білій краватці подався до другої кімнати. Тут на право стояла велика шафа, далі стіл, а на ліво вилися східці, по яких сховався саме в той час елегантний урядовець у віцмундурі з портфелем під пахою. У кімнаті звертав на себе увагу дідусь із виглядом патріярха, з довгим білим волоссям, у жакетику й сивих штанах, довкола якого стояло з надзвичайним поважанням двоє прислужників.

Дідусь подався до шафи і сховався там. У той час Фанарін, побачивши свого товариша, таксамо адвоката, у фраку й білій краватці, зараз таки вдався з ним в оживлену розмову. Нехлюдов розглядав тих, що були в кімнаті. Було людей 15 публіки, межі ними дві пані. Одна молода в рінсепез і друга сива. Сьогодні розбирали справу наклепу у пресі, й через те зібралося більш, ніж звичайно, гостей — все люде по більшій частині зі журналістичного світа.

Судовий пристав, рум'яна, гарна людина, в пишному мундурі з паперами в руці, підійшов до Фанаріна з запитом, за якою він справою, і дізнавшись, що у справі Маслової, записав щось і забрався геть. Тоді двері шафи відчинилися, і звідтіля вийшов дідусь із виглядом патріярха, але вже

не в жакеті, а в обшитій гальонами з блискучими бляхами на грудях одержі, яка його робила подібним до птаха.

Смішний костюмчик цей, мабуть, бентежив самого дідуся, і він швидко, куди скоріще, аніж ходив звичайно, подався до дверей напроти входу.

— Це Бе, вельми шановна людина, — сказав Фанарін до Нехлюдова, а потім познайомив його зі своїм товаришем і розповів йому справу, на його думку, дуже цікаву, що власне мала розбіратися.

Розправа швидко почалася, і Нехлюдов ураз із публікою ввійшов на ліво, до салі засідань. Усі й Фанарін зайшли до ґратки на місця для публіки. Тільки петербурзький адвокат вийшов наперед за пульт перед ґратами.

Салі засідань сенату була менша, ніж салі окружного суду, була простіше владжена, й відзначалась хиба тим, що стіл, за яким сиділи сенатори, був покритий не зеленим сукном, а малиновим оксамитом, обшитим золотим гальоном. Але за те були тіж самі необхідні атрибути місць вимірювання справедливості: дзеркало, емблема лицемірства — ікона і емблема рабської підданчості — портрет царя. Таксамо врочисто оповіщав пристав: „суд іде“, таксамо всі вставали, таксамо входили у своїх мундурах сенатори й сідали на фотелі з високими спинками, таксамо спіралися на стіл, стараючись додати собі природности.

Сенаторів було чотирі. Голова, Нікітін, цілком голений чоловік, із вузьким обличчям і сталевими очима; Вольф, з пізначно стиснутими губами й біленькими ручками, якими він перевертав аркуші

актів; далі Сквородніков, опасистий, воловитий, рябий чоловік, учений юрист, і четвертий Бе, той самий патріархальний дідусь, що явився останнім. Враз зі сенаторами вийшов оберсекретар і заступник оберпрокурора, середнього зросту, сухий голений молодий пан, із дуже темним коліром обличчя й чорними тужливими очима. Нехлюдов зараз таки, дарма що на ньому був дивний мундур, і що шість років не бачив його, пізнав у ньому одного з найліпших своїх товаришів зі студентських часів.

— Заступник оберпрокурора Сельонін? — спитав він адвоката.

— Еге, або що?

— Я його добре знаю, це дуже гарна людина...

— І добрий заступник оберпрокурора, путящий. Його треба б було просити, — сказав Фанарін.

— Він на кожний випадок зробить, як сумління йому скаже, — обізвався Нехлюдов, згадуючи свої близькі відносини і приятелювання зі Сельоніном і його гарні прикмети чистоти, чесности, порядности в найкращому значінню цього слова.

— Та тепер і ніколи, — прошептав адвокат, потонувши у слухання реферату, який по ався.

Справа почалася зі скарги на засід судової палати, яка лишила присуд окружного суду без зміни.

Нехлюдов почав слухати і старався зрозуміти значіння того, що діялося перед ним, але таксамо, як ув окружному суді, головна трудність для зрозуміння лежала в тому, що розбіралось не те, що з природи річі являлося головним, а побічні дрібниці. Річ йшла про статтю в часописі, в якій виведено

на чисту воду шахрайства одного голови акціонерної компанії. Здавалося б, що важне могло бути тільки те: чи правда, що голова акційного товариства обкрадає своїх довірників, і як зробити, щоби він перестав їх обкрадати. Але про це не балакалось. Велася річ про те, мав чи не мав, по закону, видавець право надрукувати статтю фейлстоніста, й якого допустився він злочину, помістивши її, — дифамації чи наклепу, і чи містить у собі дифамація наклеп або наклеп — дифамацію, і ще щось таке мало зрозуміле для простих людей: про різні параграфи й постанови якогось там загального департаменту.

Зі всього зрозумів Нехлюдов тільки одне, а власне, що хоча Вольф, який реферував цю справу, вчора ще так гостро вмовляв у нього, що сенат не може входити в розбір самої справи — він у цій справі реферував, очевидно, сторонниче за скасуванням засуду палати, і що Сельонін, цілком у супереч характеристичній для нього поздержливості, незвичайно гаряче обстоював противну гадку. Та гарячість здивувала Нехлюдова, але ж поздержливий завсіди Сельонін знав голову акційного товариства за брудну у грошевих справах людину, а тимчасом принагідно довідався, що Вольф майже на передодні розправи був у того мастака на поряднім обіді. А тепер, коли Вольф, хоча й дуже обережно, але явно односторонньо зреферував справу, Сельонін розгарячився й за нервою, як на звичайну справу, висказав свою гадку. Ця промова, очевидно, образила Вольфа: він почервонів, кидався, робив мовчазні жести здивовання і з дуже

поважною, але ображеною поставою подався з другими сенаторами до кімнати нарад.

— Ви, власне, в якій справі? — знов поспитав судовий пристав Фанаріна, як тільки сенатори пішли собі.

— Я вже казав вам, що у справі Маслової, — сказав Фанарін.

— Це так. Справа буде розбиратися сьогодні. Але...

— Що, але? — спитав адвокат.

— Бачите, ця справа намічувалася без сторін, так що панове сенатори навряд чи вийдуть після проголошення присуду. Але... я заявлю...

— Цебто, як?

— Я заявлю, заявлю.

І пристав щось собі записав на своєму папері.

Сенатори, дійсно, міркували, проголосивши присуд у справі наклепу, закінчити всі решта справ, в тому числі й Маслової, за чаєм і папіросами, не виходячи з кімнати нарад.

XXI.

Як тільки сенатори сіли за стіл у кімнаті нарад, Вольф почав дуже живо виявляти мотиви, з яких справа повинна бути скасована.

Голова, і так усе незичлива людина, був чогось сьогодні дуже не по собі. Він уже підчас засідання виробив собі свою гадку, і тепер сидів, потонувши у своїх думках, і не слухав Вольфа. Він пригадував собі те, що вчора написав у своїх за-

писках із нагоди призначення Велянова, а не його, на ту важну посаду, яку він давно вже бажав собі дістати. Голова Нікітін був цілком щиро переконаний, що погляди про ріжних урядовців перших двох ранг, із якими він бував у зносинах за час своєї служби, становлять дуже важний історичний матеріал. Він написав учора уступ, у котрому сильно дісталось деяким урядовцям перших двох ранг за те, що вони йому перешкодили, як він формулував це, вирятувати Росію від пропасти, в яку тягли її дотеперішні її керманічі, — в дійсності ж, тільки за те, що вони перешкодили йому одержувати більш, ніж тепер, платні, і він думав тепер про те, як нащадки побачать цілу ту справу в цілком иньшій освітленню.

— Так, розуміється, — сказав він, не слухаючи слів Вольфа, який звертався до нього.

Бе знов слухав Вольфа зі сумовитим обличчям, рисуючи гірлянди на папері, що лежав перед ним. Бе був ліберал найчистіщої крові. Він свято заховував традиції шістьдесятих років, і якщо й відступав від строгої безсторонности, то тільки в бік ліберальности. Таксамо, і в тому випадку, крім того, що акційний мастак, який позивав за наклеп, був людина брудна, Бе стояв проти касації ще й тому, що це обвинувачення, журналіста за наклеп було обмеженням волі друку. Коли Вольф докінчив свої аргументи, Бе, не дорисовавши гірлянди, зі сумом, — йому сумно було, що доводилося доказувати такі труїзми — м'яким, приємним голосом, коротко, просто й переконуюче вказав на нестійність скарги і, спустивши сиву голову, далі дорисовував гірлянду.

Сковородніков, що сидів напроти Вольфа й цілий час грубими пальцями то вкладав, то виймав із рота бороду й вуса, як тільки Бе перестав говорити кинув жв'якати бороду, й голосно, скрипучим голосом, сказав, що хоч голова акційного товариства великий паскуда, то він стояв би за касацію за суду, якщо була б законна підстава; а що її немає, то він прилучується до гадки Івана Семеновича (Бе). Сказавши це, він усміхнувся з радости, що цим доскулив Вольфові. Голова прилучився до погляду Сковороднікова, і справу відкинено.

Вольф був невдоволений передусім тим, що наче б то його зловлено на несумлінній сторонничості; але він прикинувся байдужим і взявся за другу з черги справу, Маслової, і потонув у ній. Тимчасом сенатори задзвонили, казали собі дати чаю й розбалакалися про випадок, що враз із поединком Каменського, ворушив усіх Петербуржців. Це була справа директора департаменту, якого зловлено й якому доказано злочин, передбачений статтею 995.

— Яка погань, — з огидливістю сказав Бе.

— Що ж тут поганого? Я вам у нашій літературі вкажу на проєкт одного німецького письменника, що попросту пропонує, щоби це не вважалося злочином, і щоби вможливити шлюб між мужчинами, — сказав Сковородніков, ласо, схлипуючи затуляючись пом'ятою папіросою, яку він тримав поміж основами пальців коло долоні, й голосно зареготався.

— Та не може бути, — сказав Бе.

— Я вам покажу, — сказав Сковородніков, ци-

туючи повний заголовок твору й навіть рік і місце видання.

— Кажуть, його назначують губернатором у якомусь сибірському місті, — сказав Нікітін.

— І чудово. Архирей із хрестом його зустрічатиме. Треба б і такого самого архирея, я їм зарекомендував би такого, — казав Сквородніков і, кинувши недогарок папіроски на тарільчик, захопив скільки зміг бороди й вусів до рота, і почав пережм'яковувати їх.

В ту мить увійшов судовий пристав і сповістив бажання адвоката її Нехлюдова бути при розборі справи Маслової.

— От вам справа, — сказав Вольф: — це ціла романічна історія, — і він розповів те, що знав про відносини Нехлюдова до Маслової.

Сенатори побалакали про це, подокурювали папіроси, донпили чай і подалися до салі засідань; вони оголосили постанову попередньої справи й перейшли до справи Маслової.

Вольф дуже докладно своїм високим голосом зреферував касаційну скаргу Маслової і знову не цілком безсторонно, а з явним бажанням скасувати постанову суду.

— Маєте що додати? — звернувся голова до Фанаріна.

Адвокат устав, виставив наперед свої білі, широкі груди й, пункт за пунктом, незвичайно вимовно й переконуюче, доказав відступ суду в шістьох точках від правдивого розуміння закону, і, крім того, дозволив собі, хоча коротко, торкнутися самої справи в її суті і кривдної несправедливості поста-

нови суду. Тон короткої, але сильної промови Фанаріно був такий, що він просить вибачення, що налягає на свому — панове сенатори у своїй бистроті й юридичній мудрості бачать і розуміють ліпше, ніж він, але що він робить це з обов'язку, який перебрав на себе. Здавалося, наче після промови Фанаріна не може бути найменшого сумніву, що сенат повинен змінити постанову суду. Скінчивши свою промову, Фанарін на знак перемоги всміхнувся. Дивлячись на свого адвоката і побачивши той усміх, Нехлюдов був певен, що справа виграна. Але, поглянувши на сенаторів, він побачив, що всміхався й тріумфував тільки Фанарін. Сенатори й заступник оберпрокурора не всміхалися й не тріумфували, а мали вигляд людей, що знудились і кажуть: „чули ми багато таких, як ти, добродію, і це все нікуди не судне!“ Вони всі, очевидячки, аж тоді почули вдоволення, як адвокат скінчив і перестав безпотрібно їх задержувати. Зараз же по скінченню промови адвоката голова звернувся до заступника оберпрокурора. Сельонін коротко, але ясно й виразно висловився за полишенням справи без зміни, вважаючи, що всі причини до касації не мають підстави. Зараз потім сенатори встали і пішли на нараду. У кімнаті нарад голоси поділилися. Вольф був за касацію; Бе, зрозумівши, у чому річ, теж дуже гаряче обстоював касацію й дуже живо з'ясував товаришам образ суду й непорозуміння присяжних, як він його як слід схопив; Нікітін, що, як завсіди, стояв за суворістю загалом і за гострою формальністю, був проти. Ціла справа залежала від голосу Сковороднікова. І цей

голо́с став на бік відмови головно через те, що постанова Нехлюдова — одружитися з тою дівчиною в ім'я моральних принципів — була для нього незвичайно осоружна.

Сковородніков був матеріяліст, дарвініст і вважав усякі прояви абстрактної моралі, або ще гірше, релігійности, не тільки ганебним божевіллям, але й особистою образою для себе. Всі ці клопоти з цею проституткою і приява тут, у сенаті, оборонця її, славного адвоката, й самого Нехлюдова — були для нього дуже й дуже гидкі. І він засував собі бороду в рот, закопилював губи, дуже природно прикидувався, що нічого не знає про цю справу, хіба тільки те, що причини до касації безпідставні, і тому згодився з головою, щоби скаргу полишити без наслідків.

Так отже в сенаті скаргу відкннуто.

XXII.

— Страшно! — казав Нехлюдов, виходячи до передпокою з адвокатом, який впорядковував свій портфель. — У як найяснішій справі вони чіпляються форми й відкидають. Страх!

— Справу попсували в суді, — обізвався адвокат.

— І Сельонін за відмовою. Страшно, страшно! — казав далі Нехлюдов. — Що ж його тепер робити?

— Подамо на Найвище ім'я. Ви самі й подайте, доки ви тут. Просьбу я напишу.

В ту хвилину вийшов до передпокою невеличкий Вольф, у своїх звіздах і в мундурі, іпідійшов до Нехлюдова.

— Що робити, дорогий князю! Не було достаточних причин, — сказав він, знизав вузькими плечима, приплющив очі й пішов, де йому було треба.

У слід за Вольфом вийшов і Сельонін, довідавшись від senatorів, що Нехлюдов, його колишній приятель, був тутечки.

— Не сподівався тебе тут здибати, — сказав він, підходячи до Нехлюдова, сміючись устами, хоч очі його лишалися сумними. — Я й не знав, що ти в Петербурзі.

— А я не знав, що ти оберпрокурор...

— Заступник, — поправив Сельонін. — Як це ти в сенаті? — спитав він, сумно й тужливо дивлячись на приятеля. — Я знав, що ти в Петербурзі, але ж яким чином ти тут?

— Тут? А тому, що думав найти справедливність і вирятувати задурно засуджену жінку.

— Яку жінку?

— Справа, що її саме залагодили.

— А, справа Маслової, — згадавши, сказав Сельонін. — Цілком безпідставна скарга.

— Річ не у скарзі, а в жінці, котра невинна й носить кару.

Сельонін зітхнув.

— Дуже можливо, але...

— Не можливо, а певно...

— Звідкіля ж ти знав?

— А звідтіля, що я був присяжним. Я знаю, де ми зробили помилку.

Сельонін призадумався.

— Треба було тоді таки заявити, — сказав він.

— Я заявляв.

— Треба було подати до протоколу. Коли б це було залучене до касаційної скарги...

Завсіди занятий і мало бувалий у світі Сельонін, не чув, очевидно, нічого про роман Нехлюдова; а Нехлюдов, завваживши це, поклав собі, що йому й не треба балакати про свої незвичайні відносини до Маслової.

— Але бо й тепер було ясно, що засуд безглузний, — сказав він.

— Сенат не має права сказати цього. Якщо сенат дозволяв би собі касувати постанови судів на основі свого погляду на справедливість самих постанов, то поминувши вже те, що сенат стратив би всяки точки опертя і швидче міг би нарушати справедливість, ніж її направляти, — сказав Сельонін, згадуючи попередню справу, — поминувши те, постанови присяжних суддів цілком стратили би своє значіння.

— Я тільки одне знаю, що та жінка цілком невинна, й остання надія вирятувати її від незаслуженої кари страчена. Вища інстанція підтримала цілковите беззаконство.

— Вона не підтримала, бо не входила й не може входити в розслід самої справи, — сказав Сельонін, прижмурюючи очі. — Ти, певно, спинився в тітки, — додав він, бажаючи, очевидно, звести розмову на що инше. — Я вчора довідався, що ти тут. Графиня Катерина Івановна запрошує мене й тебе на збори, послухати приїзного проповідника, — сміючись тільки устами, сказав Сельонін.

— Еге, я був, але втік із відразою, — сердито промовив Нехлюдов, лихий на те, що Сельонін на що инше зводить розмову.

— Чого ж із відразою? Все таки це проява релігійного почуття, хоча й однобічна, сектанська, — сказав Сельонін.

— Це якесь дике безглуздя, — сказав Нехлюдов.

— Ну, ні. Тут дивно тільки те, що ми так мало знаємо науку нашої церкви, що приймаємо за якесь нове одкровення наші такі основні догми, — сказав Сельонін, немов кваплячись висказати своєму капишньому приятелеві свої нові для нього погляди.

Нехлюдов здивовано-вважливо поглянув на Сельоніна. Сельонін не спустив очей, в яких малювалася не лише туга, ало й незичливість.

— Та хіба *ти* віриш у догми церкви? — спитав Нехлюдов.

— Розуміється, вірю, — відповів Сельонін і просто й мертво подивився в очі Нехлюдову.

Нехлюдов зітхнув.

— Дивно, — додав він.

— Зрештою, ми побалакаємо потому, — обізвався Сельонін. — Я йду, — звернувся він до пристава, що з поважанням ізблизився до нього. — Конче треба бачитися, — додав він, зітхаючи. — Тільки чи застану я тебе? Мене ти все можеш застати в сьомій годині на обіді. Надждінська, — він подав число. — Багато з того часу води протекло, — додав він, відходячи, і знов усміхаючись тільки устами.

— Як устигну, то прийду, — сказав Нехлюдов, почувавши, що близька колись йому людина, Сельонін, якого він любив, зробився для нього нараз, наслідком цієї короткої розмови, чужим, далеким і неврозумілим, коли не ворожим.

Як Нехлюдов знав Сельоніна студентом, то це був дуже добрий син, вірний товариш і, на свої літа, дуже освічена світова людина, з великим тактом, завсіди елегантний і чепурний, і вкупі з тим незвичайно правдолюбивий і чесний. Він дуже добре вчився, й без великої напруги й без найменшого педантизму діставав золоті медалі за завдання.

Він не тільки словами, а й у дійсности за мету свого життя ставив служення людям. Це служення він уявляв собі инакше, як у формі державної служби, і черезте, як тільки скінчив курс, в н систематично розслідив усі діяльности, яким він міг посвятити свої сили, і поклав собі, що буде найбільш корисним у другому відділі Власної Канцелярії, що завідувала укладанням законів, і пішов туди. Але хоч як докладно й сумлінно виповнював він усе те, чого від нього вимагали, він не найшов у цій службі задоволення своєї потреби бути корисним і не міг викликати в собі свідомости, що робить те, що повинен. Незадоволеність ця, в наслідок сутічок із дуже дрібничковими і чванькуватими найближчими начальниками, зросла так сильно, що Сельонін кинув це місце й перейшов до сенату. Тут було йому краще, але така сама свідомість незадоволености далі його переслідувала. Він раз-у-раз почував, що це було цілком не те, чого він сподівався, і що повинно було бути. Тут, як він служив у сенаті, його родичі виходили йому іменовання на камер-юнкера, і він повинен був їхати

в шитому мундурі в білому полотняному переднику, у кареті, дякувати ріжним людям за те, що йому дали службу лякея. Хоч як він старався, то таки ніяк не міг найти розумного пояснення цієї служби. І він ще більше, ніж на службі, почував, що це „не те“, а тимчасом, з одного боку, не міг ізректися свого іменовання, щоби не засмутити тих, які були переконані, що роблять йому велику приємність, а, з другого боку, іменовання це підхліблювало низчим признакам його натури: йому приємно було бачити себе в дзеркалі в шитому золотом мундурі і зазнавати того поважання, яке викликало це його іменовання в деяких людях.

Тесаме склалося з ним і з одружінням. Йому владили, з точки погляду світа, дуже лискуче одружіння. І він одружився теж головно через те, що, коли б був відмовився, то зробив би був прикрість і паняніці, що бажала собі цього подружжя, і тим, що його владжували, і через те, що подружжя з молодію, з миленьким личком, значною панночкою підхліблювало його самолюбству і справляло йому приємність. Але одружіння дуже незабаром вийшло ще більше „не те“, ніж служба й його місце при дворі. Після першої дитини жінка не захотіла мати більш дітей і почала вести розкішне світове життя, в котрому і він, хочачи-не-хочачи, мусів брати участь. Хоч вона цим затроювала життя свому чоловікові і хоч сама, крім страшних мук і втоми, нічого не мала з такого життя, то таки старанно вела його. Всякі змагання змінити це життя розбивалися, немов о мур, об її переконаність, піддержувану всією її родиною і знайомими, що так треба.

Дитина, дівчинка, з золотистими довгими завиванцями й голими ногами, було сотворіння, цілком чуже батькові, головню зачерез те, що її виховували цілком не так, як собі бажав батько. Між чоловіком і жінкою виробилося звичне нерозуміння й навіть небажання розуміти одне одного й тиха, німа боротьба, яку ховали перед чужими і приготували задля звичайности, та яка робила Сельо-нінові життя дома дуже важким. Отже подружнє життя вийшло ще більш „не те“, ніж служба й місце при дворі.

Та найбільш зі всього „не те“ були його відносини до релігії. Як і всі люде з його кола й його часу, він без найменших труднощів розірвав своїм розвитим розумом ті пута релігійних забобонів, у котрих він був вихований, і сам не знав, коли від них визволився. Серйозний і чесний, він не ховався з тим своїм визволом від забобонів офіційної релігії в часах свого парубоцтва, студентства і зближення з Нехлюдовим.

Але з роками і з авансом у службі, і передо-всім із реакцією консерватизму, що настала в тому часі серед громадянства, ця воля духа почала йому заваджати. Поминувши домашні відносини, головню тоді, як умер його батько, панахиди по ньому, і те, що мати його бажала собі, щоби він говорив, і що цього домагалася почасти публична опінія, — через службу доводилося безнастанно бу-вати на молебнях, посвятах, подячних і тим подібних службах: рідко коли проходив день, щоб не було яких відносин до назверхніх форм релігії, від яких не можна було ухилитися. Треба було, будши на

тих службах, робити одне з двох: або прикидатися (чого він зі своїм правдолюбивим характером ніколи не міг), що він вірить у те, у що не вірить, або, визнавши всі ці назверхні форми за брехню, владити своє життя так, щоб не було йому необхідно треба брати участь у тім, що він уважає за брехню. Але на те, щоби зробити цю річ, яка видавалася не надто вже такою важною, треба було дуже багато: треба було не тільки стати до постійної боротьби зі всіма близькими людьми, треба було ще змінити ціле своє становище, кинути службу й пожертвувати цілою тою користю для людей, яку, як він думав, він приносив на цій службі вже тепер, і яку сподівався ще більше приносити колись у будучині. І задля того, щоби зробити це, треба було бути сильно переконаним у своїй правоті. І він був сильно переконаний у своїй правоті, як не може не бути переконаний у правоті здорового розуму кожна освічена людина нашого часу, яка знає трохи гісторію, знає, звідкіля взялася релігія загалом, і звідкіля взялася церковно християнська релігія й як вона розпалася. Він не міг не знати, що він був правий, коли не визнавав правдивости церковної науки. Але під натпском життєвих умов, він — правдолюбна людина — припустив до себе невеличку брехню, основану на тому, що він сказав собі, що на це, щоби голосити те, що безглузне є безглуздя, треба насамперед пізнати те безглуздя. Це була невеличка брехня, але саме вона завела його в ту велику брехню, в якій він застряг тепера.

Завдавши собі питання, чи справедливе це

православ'є, в якому він родився й виховався, якого вимагають від нього всі, що довкола нього, без визнання якого він не може продовжати своєї корисної для людей діяльності, — він уже наперед відповідав на нього. І через те, задля вияснення цього питання він узяв не Вольтера, Шопенгау'ера, Спенсера, Канта, а філософічні книжки Гегля й релігійні твори Вінет'а, Хомякова і, природна річ, найшов у них саме те, чого йому було потрібно: щось наче заспокоєння й виправдання тої релігійної науки, в якій він був вихований, й якої розум його давно вже не допускав, але без якої ціле життя повне було неприємностей, але ж як він визнавав цю науку, то всі ті неприємності відразу щезали. І він засвоїв собі всі ті звичні софізми про те, що розум кожної людини зокрема не може пізнати правди, що правда відслонюється тільки всім людям до купи, що одинокий засіб пізнати її, одкровення, що одкровення заховує церква і т. п. І від того часу він міг уже спокійно, без свідомости, що поповняє брехню, бувати на молебнях, панахидах, обіднях, міг говіти і хреститися до образів і міг продовжати службову діяльність, яка давала йому свідомість, що він приносить користь і потіху собі в невідрадному родинному життю. Він думав, що він вірить, а тимчасом більш ніж у чому іншому, він цілим еством почував, що ця віра була щось цілком „не те“.

І від того були в нього завсіди сумні очі. І від того, побачивши Нехлюдова, котрого він знав тоді, як усі ці брехні в ньому ще не встаткувалися, він ізгадав себе таким, яким він був тоді, і найпаче

після того, як він поквапився напімкнути йому про свій релігійний світогляд, він більш, ніж колишнє, почувив усе це „не те“, й йому стало нестерпно сумно. Те саме — після першого вражіння втіхи що побачив старого приятеля, — почувив Нехлюдов.

І через те вони оба, приобіцявши один одному побачитися, не шукали того побачення і так більш не бачились за цим приїздом Нехлюдова до Петербурга.

XXIV.

Вийшовши з сенату, Нехлюдов із адвокатом пішли вкупі тротуаром. Своїй кареті адвокат казав їхати за собою й почав розповідати Нехлюдову історію того директора департаменту, про якого говорили сенатори, як його зловили на гарячому і як замість каторги, яка йому по закону належала, його назначують губернатором на Сибірі. Він докінчив цю цілу історію, представивши цілу її гидоту, і далі оповів іще з великим задоволенням історію про те, як різні високопоставлені люде порозкрадали гроші, позбирані на той усе ще недокінчений пам'ятник, повз який вони сьогодні рано проїжджали і ще про те, як чиясь полюбовниця виграла міліони на біржі, і про те, що хтось там продав, а якийсь купив жінку, і історію про шахрайства і всякі злочини вищих державних урядовців, що сиділи не по тюрмах, а на фотелях голов по різних установах. Оповідання

ці, за час яких був, очевидно, невичерпаний, справляли адвокатів велику приємність, бо ясно доказували, що засоби, яких він, адвокат, уживав задля добування грошей для себе, були цілком правдиві й невинні в порівнянні з тими засобами, яких уживали задля такої самої мети визначні діячі в Петербурзі. І тому адвокат дуже здивувався, коли Нехлюдов, не дослухавши його останньої історії, попросився з ним, узяв візника й поїхав до дому, на набережну.

Нехлюдову було дуже сумно. А було йому сумно головно через те, що відмова сенату утверджувала те безглузде збиткування над невинною Масловою, і через те, що ця відмова робила ще важчою його непохитну постанову злучити з нею свою долю-недолю. Сум цей ізбільшився від тих страшних історій лиха, яке панувало і про яке з такою втіхою оповідав адвокат. Крім того, він раз-по-раз ізгадував злющій, зимний, відштовхливий погляд колись милого, щирого Сельоніна.

Коли Нехлюдов повернув до дому, придверник із відтинком легковаження подав йому записку, що її написала у придверницькій якась жінка, як висловився придверник. Це була записка від матері Шустової. Вона писала, що приїздила дякувати добродієві, порятівникові доньки і, крім того, просити-благати його приїхати до них на Васілевський, на 5. лінію, до тої й тої квартири. Це необхідно було потрібне, писала вона йому, задля Віри Ефремовни. Нехай він не боїться, що його морочитимуть висловлюваннями вдячності; про вдячність не говоритимуть, а попросту вони раді будуть його

побачити. Коли можна, то чи не приїхав би він завтра вранці.

Друга записка була від колишнього товариша Нехлюдова, флігель-ад'ютанта Багатирьова, котрого Нехлюдов особисто прохав передати приготоване ним в імені сектантів прохання цареві. Багатирьов писав своїм величезним рішучим письмом, що прохання він, як обіцяв, передасть просто в руки цареві, але йому пришло на гадку: чи не ліпше було б, коли б Нехлюдов поїхав насамперед до тої особи, що від неї залежить ця справа, і попросив її.

Нехлюдов після вражіннь останніх днів свого побуту в Петербурзі, находивсь у стані повної безнадійности досягти щонебудь. Його пляни, укладені в Москві, здавалися йому чимось подібним до млодечих мрій, у яких неминуче розчаровуються люде, котрі вибіраються в дорогу життя, та все таки тепер, будучи в Петербурзі, він уважав своїм обов'язком виповнити все, що надумав, і поклав собі зараз так завтра, навідавшись до Багатирьова, послухати його ради й поїхати до тої особи, що від неї залежала справа сектантів. А поки що, діставши з портфеля прохання сектантів, він перечитував його. Та зараз же до нього застукав і ввійшов лякей графині Катерини Івановни з запрошенням потрудитися на гору пити чай.

Нехлюдов пообіцявся зараз прийти і, склавши папери до портфелю, пішов до тітки. По дорозі, на сходах, він глянув крізь вікно на вулицю й побачив пару гнідих Mariette, і йому нараз нечаяно зробилося весело й захотілося всміхатися.

Mariette у капелюсі, але вже не в чорній, а в

якійсь ясній, різних колірив сукні сиділа з чаркою в руці біля фотелю графині і щось щебетала, випискуючи своїми гарними всіхненими очима. Саме тоді, як Нехлюдов увіходив до кімнати, Mariette що тільки стрельнула щось таке смішне, і смішне-неподобне, — це Нехлюдов бачив по її сміху, — що добродушна вусата графиня ціла затряслася своїм гладким тілом, кладучися від сміху, а Mariette з особливим *mischievous* виразом, скрививши потрохи усміхнені уста і схиливши на бік енергічне її веселе обличчя, мовчки дивилася на свою співрозмовницю.

Нехлюдов по кількох словах зрозумів, що вони балакали про другу петербурзьку тогочасну новину, про епізод нового сибірського губернатора, і що Mariette саме з того обсягу сказала щось таке смішне, що графиня довго не могла стриматися.

— Ти мене задушиш, — казала графиня, за- кашлявшись.

Нехлюдов привітався і присів до них. І що тільки хотів зганити Mariette за її легкодушність, як вона, завваживши поважний і майже невдоволений вираз його обличчя, зараз таки, щоби йому подобатися, — а їй цього хотілося, — змінила не тільки вираз свого обличчя, але цілий свій душевний настрій. Вона зараз стала поважною, невдоволеною своїм життям, кимось, що чогось шукає, до чогось прямує, не то що прикинулася, а справді засвоїла собі душевний настрій, хоча словами не могла б висказати, в чому він полягав, — у якому був у той час Нехлюдов.

Вона спитала, як він покінчив свої справ.

Він розповів про невдачу в сенаті і про зустріч зі Сельоніном.

— Ах, яка чиста душа. Ось вам *chevalier sans peur et sans reproche**). Чиста душа, — приклали обі панії той постійний епітет, під яким Сельонін був знаний у товаристві.

— Що таке його жінка? — спитав Нехлюдов.

— Вона? Ну, та я не буду судити. Але вона його не розуміє. Що ж, хиба й він був за відмовою? — спитала вона зі щирим співчуттям. — Це страшно. Як мені її шкода! — додала вона, зітхаючи.

Він нахмурився і постарався змінити тему розмови. Він почав балакати про Шустову, що її тримали у кріпості й тепер випустили за її протекцією. Він подякував за її турботи перед чоловіком і хотів сказати про те, як страшно подумати, що жінка ця й ціла сім'я її терпіли тільки через те, що ніхто не нагадав собі про них; але Mariette не дала йому докінчити й сама висказала своє обурення.

— Ви не кажіть мені, — сказала вона. — Як тільки чоловік сказав мені, що її можна випустити, мене власне вразила ця гадка. Завіщо ж тримали її, як вона невинна? — висказала вона те, що хотів сказати Нехлюдов, — це обурливо, обурливо!

Графиня Катерина Івановна бачила, що Mariette кокетує з небожем, і це її бавило.

— Знаєш що? — сказала вона, коли вони вмовкли. — Приїдь завтра ввечір до Aline, в неї буде

---

*) лицар, котрий нічого не боїться і котрому нічого не можна закинути.

Кізеветтер. І ти теж, — звернулася вона до Mariette. — Il vous a remarqué*), — промовила вона до не-божа. — Він мені сказав, що все, що ти казав, — я йому розповіла, — все це добрий знак, і що ти безпечно навернешся до Христа. Конче приїдь. Скажи йому, Mariette, щоби він приїхав. І сама приїдь.

— Я графине, по перше, не маю ніяких прав щонебудь радити князеві, — сказала Mariette, поглядаючи на Нехлюдова й поглядом укладаючи між ним і собою якусь повну згоду щодо того, як від-вестися до слів графині й загалом до евангелізму, — а, по друге, я не дуже люблю, ви знаєте...

— Еге, ти завжди все робиш напереворіт і по своїйому.

— Як то по своїйому? Я вірю як найпростіша баба, — сказала вона, усміхаючись. — А потреть, — казала вона далі, — я завтра їду до французького театру.

— Ах! А бачив ти ту... ну, як її? — запитала Катерина Івановна.

Mariette піддала їй ім'я славної французької акторки.

— Поїдь, конче поїдь, — це просто чудо.

— Кого ж перше варто бачити, та tante, акторку, чи проповідника? — спитав Нехлюдов, усмі-хаючись.

— Будь ласка, не лови мене за слова.

— Я гадаю, перше проповідника, а опісля фран-цузську акторку, а то щоб цілком не втратити смак до проповіді, — обізвався Нехлюдов.

*) він на тебе звернув увагу.

— Ні, краще почати від французького театру, опісля покаяться, — сказала Mariette.

— Ну, ви не смійте підіймати мене на сміх. Проповідник — проповідником, а театр — театром. Щоби спастися, до цього цілком не треба зробити обличчя на аршин і все плакати. Треба вірити, й тоді буде весело.

— Ви, ma tante, проповідуєте краще, ніж усі проповідники.

— А знаєте що? — сказала Mariette, задумавшись. — Приїжджайте завтра до мене до льожі.

— Я боюся, що мені не буде можливо.

Розмову перебрав лякей зі зголошенням нового гостя. Це був секретар добродійного товариства, головою якого була графиня.

— Ну, це страшно нудний панок. Я краще його там прийму. А потім того прийду до вас. Дайте йому чаю, Mariette. — сказала графиня і швидким, вертливим кроком вийшла до вітальні.

Mariette здіймила рукавички й відслонила енергичну, досить плескату руку з покритим перстнями підмізничним пальцем.

Обличчя її зробилось поважне й сумне.

— Мені завсіди страшно-страшно боляче буває думати, що люде, думкою котрих я дорожу, змішують мене з тим становищем, яке я займаю.

Вона наче готовилась заплакати, вимовляючи останні слова. І хоча, як би розібрати їх, слова ці не мали ніякого або мали дуже невизначений зміст, вони видалися Нехлюдову дуже глибокими, щирими, добрими: так притягав його до себе той

погляд блискучих очей, який ішов у слід за словами молоді, гарної й чудово з'одягненої жінки.

Нехлюдов мовчки дивився на неї й не міг відірвати очей від її обличчя.

— Ви гадаєте, що я не розумію вас і не розумію всього, що в вас кишить? Адже те, що ви зробили, всім відомо. *C'est le secret de polichinelle**). І я захоплена цим і згідна з вами.

— По правді, нічим захоплюватись, я так мало зробив.

— Однаково. Я розумію ваше почуття, й розумію її. Ну, добре, добре, я не говоритиму про це, — перебила вона себе, добачивши на його обличчі невдоволення. — Але я розумію ще й те, що, побачивши всі муки, всі страхіття того, що робиться по тюрмах, — казала Mariette, бажаючи тільки одного: притягти його до себе, своїми жіночими почуваннями вгадуючи те, що було для нього важке й дороге, — ви хочете допомогти тим, що страждають, і страждають так страшно від людей, від байдужності, від жорстокости... Я розумію, як можна за це віддати життя, і сама віддала б. Але в кожного свого доля...

— Хіба ви невдоволені своєю долею?

— Я? — спитала Mariette, найпаче вражена здивуванням, що можна про це питати. — Я повинна бути вдоволена, — і вдоволена. Але є червак, який прокидається...

— І йому не можна давати засипати, треба

*) Це тайна дурня (блзана).

вірити цьому голосові, — сказав Нехлюдов, цілком піддавшись її одурові.

Згодом багато разів Нехлюдов зі соромом ізгадував цілу ту розмову з Mariette. Згадував її не так брїхливі, як підроблені під нього слова, і те обличчя, повне милосердя й уважливості, з яким вона слухала його, як він розповідав про страхїття в тюрмі і про свої вражіння на селі.

Коли графиня повернула, вони розмовляли не тільки, як старі, але виїняткові приятелі, що тільки самі розуміють один одного серед товпи, яка їх не розуміє.

Вони балакали про несправедливість влади, про страждання безталанних, про нужду народа, але, в дійсности очі їх, що поглядали одне на одного, під звук розмови, не вгаваючи питали: „можеш кохати мене“? і відповідали: „можу“, і полове почуття, прибіраючи що-найнечайніші й веселчані форми, тягло їх одне до одного.

Відїжджаючи, Mariette сказала йому, що повсяк-час готова служити йому, чим зможе, і попросила його до себе на завтра на вечір, але щоб приїхав напевно, хоч на хвилинку, і то до театру, бо їй необхідно ще побалакати з ним про одну дуже важку справу.

— Та, й коли я вас ізнову побачу? — додала вона, зітхаючи, й почала обережно натягати рукавичку на покриту перстеними руку. — Скажіть, що прийдете.

Нехлюдов пообіцяв.

Тої ночі, коли Нехлюдов лишився сам у своїй кімнаті, ліг до постелі й загасив свічку, він довго

не міг заснути. Як ізгадав про Маслову, про постанову сенату і про те, що він таки поклав собі поїхати за нею, про те, як ізрікся права на землю, йому зараз, немов у відповідь на ті питання, в'явилось обличчя Mariette: її зітхання й погляд при її словах: „коли я вас ізнову побачу“, й її усмішка, з такою ясністю, що він неначе б то сам на неї дивився і сам усміхнувся. „Чи добре зроблю я, як поїду на Сибір? І чи добре зроблю, як позбавлю себе багатства?“ — спитав він себе.

І відповіді на ці питання тої ясної петербурзької ночі, що прозирала крізь нещільно спущені штори, були неясні. Все попереверталось в його голові. Він викликав у собі давніший настрій і пригадував собі давніщий хід гадок, але гадки ці не мали в собі давніщої сили перекональности.

„А що, як я собі видумав це все й не матиму сили жити тими думками: каятимуся, що поступив собі добре“, — сказав він до себе й, не маючи сили відповісти собі на ці питання, він зазнав такого почуття туги й одчаю, якого давно вже не зазнавав, і заснув тим важким сном, яким було засипляв після великої програної в карти.

XXV.

Перше почуття Нехлюдова, коли він прокинувся другого ранку, було те, що попереднього дня він допустився якоїсь мерзоти.

Він почав ізгадувати: мерзоти не було, вчепка не було поганого, але були гадки, погані гадки

про те, що всі його теперішні наміри — подружжя з Катюшею та віддача землі хліборобам, — що все те мрії, яких здійснити не можна, що всього того він не видержить, що все те штучне, неприродне, а треба жити, як жив.

Поганого вчинка не було, але було щось гірше від поганого вчинка: були ті гадки, з яких виводяться всі погані вчинки. Поганого вчинка можна вдруге не робити, можна покаятися в ньому; та погані гадки родять усі погані вчинки.

Поганий учинок тільки топче стежку до поганих учинків; але погані гадки нестримно тягнуть по тій стежці.

Повторивши у своїй уяві вранці вчорашні гадки, Нехлюдов не міг з дива зійти, як він хоч на хвилину міг датися їм опутати. Хоч як нова та трудна була річ, яку він думав ізробити, він знав, що це було одиноким можливе для нього тепер життя, і хоча зі звички легко було вернути до давнього життя, він знав, що це була смерть. Учорашня спокуса в'явилася йому тепер тим, що буває з людиною, як вона розвіспиться, і їй хочеться не так спати, як полежати, трохи пороскошувати в ліжку, хоча вона знає, що її кличуть важні й відрадні справи, і що пора вставати.

Того дня, останнього дня його побуту в Петербурзі, він уранці навідався до Шустової, що жила на Васілевському острові.

Квартира Шустової була на другому поверсі. Нехлюдов за вказівкою двірника попав на чорний вхід і по простих і крутих сходах увійшов просто до душною кухні, в якій розносився запах вареної

їжі. Старша жінка, зі засуканими рукавами, у хвартусі і в окулярах, стояла коло бляхи й мішала якуся страву в казанку, з котрого йшла пара.

— Вам до кого? — спитала вона гостро, поверх окулярів споглядаючи на гостя.

Не встиг Нехлюдов назвати свого ймення, як обличчя жінки набрало перестрашеного та радісного виразу.

— Ой, князю! — утираючи руки у хвартух, крикнула жінка. — Та чому ви чорними сходами? Добродію ви наш! Я — мати її. А занастили були цілком дівчину. Спасителю ви наш, — казала вона, хапаючи Нехлюдова за руку і стараючись поцілувати її. — Я вчора була в вас. Мене сестра дуже просила. Вона тут. Сюди, сюди, будь ласка, за мною, — лебеділа мати Шустова, проводячи Нехлюдова крізь вузькі двері й темним коридорчиком і поправляючи по дорозі то попідтикувану сукню, то волосся. — Сестра моя Корнілова, може, чули, — шепотом додала, спинившись перед дверима. — Вона була заплутана в політичні справи. Дуже розумна жінка.

Відчинивши двері від коридора, стара Шустова ввела Нехлюдова до невеличкої кімнати, де за столом, на канапці, сиділа невисока гладка панянка у ситцевій смужковій юпочці, з буйним, руським волоссям, що оповивало її кругле, дуже бліде, подібне до материного обличчя. Напроти неї сидів, зігнувшись удвоє на фотелі, в руській, із вишитим коміром сорочці панич із чорними вусиками й борідкою. Обое вони, так були, очевидячки,

заняті розмовою, що оглянулися аж тоді, як Нехлюдов появився у дверях.

— Лідо, князь Нехлюдов, той самий...

Бліденька панночка нервово підскочила, поправила пасмо волосся, що їй вилізло поза вуха, і боязько вперла свої великі сиві очі в гостя.

— То ви та сама небезпешна жінка, за котру просила Віра Єфремовна, — спитав Нехлюдов, усміхаючись і подаючи руку.

— Еге, це я, — відповіла Ліда й відслонила на весь рот ряд чудових зубів, усміхаючись добродушним, діточим усміхом. — То тіточка дуже хотіла вас бачити. Тіточко! — крикнула вона в двері приємним, тоненьким голосочком.

— Віра Єфремовна дуже загризлася вашим а-рештованням, — сказав Нехлюдов.

— Ось тут, або краще, сідайте тут — щебетала Лідія, вказуючи на м'який, поломаний фотель, із якого тільки що піднісся панич. — Мій первий брат — Захаров, — знайомила Лідія, запримітивши погляд, яким окинув Нехлюдов панича.

Панич так, як Лідія, добродушно всміхнувся, повдоровкався з гостем, і, коли Нехлюдов сів на його місце, взяв собі крісло зпід вікна і сів собі поруч нього. Із другої кімнати вийшов ще русявий шіснацятьлітній гімназист і мовчки сів собі на підлокітник.

— Віра Єфремовна велика приятелька тітки, а я сливе її не знаю, — сказала Ліда.

В ту мить зі сусідньої кімнати вийшла в білій юпочці, підперезаній шкур'ятяним поясом, жінка з дуже приємним, розумним обличчям.

— Здорові були! Дякуємо вам, що приїхали, — почала вона, як тільки розмістилася на канапці побіч Лідії. — Ну, що Вірочка? Ви її бачили? Як же вона зносить свою долю?

— Вона не нарікає, — відповів Нехлюдов, — каже, що в неї олімпійське самопочування.

— Ой, Вірочка, я пізнаю її, — сказала тітка, усміхнулася й похитала головою. — Її треба знати. Це чудова індивідуальність. Усе для других, нічого для себе.

— Правда. Вона для себе не бажала нічого, а тільки вашою небогою турбувалася. Її мучило, головно, те, що її, як вона казала, задури забрали.

— Це так, — сказала тітка, — це страшна річ! Потерпіла вона, власне, за мене.

— Та зовсім ні, тіточко, — боронилася Лідія. — Я й без вас взяла б була папери.

— Дозволь мені вже ліпше знати за тебе, — казала тітка далі, звертаючись до Нехлюдова. — Все, бачте, зайшло з того, що одна особа просила мене заховати на якийсь час її папери, а я, не маючи квартири, віднесла до неї. А в неї тої ночі зробили трус і забрали й папери, й її, тай тримали до цього часу, домагались, щоби вона сказала, від кого дістала.

— А я не сказала, — швидко промовила Лідія, нервово поправляючи пасмо волосся, що зовсім їй не лізло в очі.

— Я й не кажу, що ти сказала, — відповіла тітка.

— Якщо вони взяли Мітіна, то цілком не через

мене, — сказала Лідія, червоніючи й неспокійно оглядаючись довкола себе.

— Та ти не балакай про це, Лідочко, — обізвалася мати.

— Чому ні? Я хочу розповісти, — сказала Лідія; вона вже не сміялась, а червоніла, й уже не поправляла, а обкручувала на палець своє пасмо волосся й постійно оглядалася.

— А вчора що було, як ти почала про це розповідати?

— Нічогосінько... Лишіть, мамочко. Я не сказала, а тільки промовчала. Коли він допитував мене двічі про тіточку і про Мітіна, я нічого не сказала й заявила йому, що нічого не відповідатиму. Тоді той... Петров...

— Петров, шпиг, жандарм і велика паскуда, — додала тітка, пояснюючи Нехлюдову слова небоги.

— Тоді він, — продовжала Лідія, хвилюючись і ксаплячись, — почав переконувати мене. „Усе“, каже, „що ви мені скажете, нікому не може пошкодити, й навпаки... Якщо ви скажете, то визволите невинних, котрих ми, може, задурно мучимо.“ Але я так сказала, що не скажу. Тоді він каже: „Ну, добре, не кажіть нічого, а тільки не заперечуйте того, що я скажу“. І він почав називати й назвав Мітіна.

— Перестань, — благала тітка.

— Ой, тіточко, не перебивайте... — і вона, не вгаваючи, тягнула себе за пасмо волосся і все оглядалася, — і нараз, уявіть собі, другого дня я довідуся — мені перестукуванням дають знати, — Мітіна забрали. Ну, гадаю, я видала. І так мене

це почало мучити, так почало мучити, що я мало не збожеволіла.

— І виявилось, що цілком не через тебе його взяли, — сказала тітка.

— Та я цього не знала. Гадаю собі, я видала його. Ходжу, ходжу від стіни до стіни, думати не можу. Гадаю: видала. Ляжу, накриюся з головою й чую, хтось шепче мені до вуха: видала, видала... Мітіна, Мітіна видала. Знаю, що це галюцинація, і не можу не чути. Хочу заснути — не можу. Хочу не думати — теж не можу. Це було страшно! — казала Лідія, все більш і більше хвилюючись, намотуючи на палець пасма волосся і знову розмотуючи його і все оглядаючись.

— Заспокійся, Лідочко, — повторяла мати, до торкаючись її плечей.

Але Лідочка не могла вже спинитися.

— Це тим страшно... — почала вона ще щось, але, не докінчивши, спалахнула, зіскочила з канапи, і, зачепившись за фотель, вибігла з кімнати. Мати пішла за нею.

— Поперевішувати поганців, — промовив гімназист, що сидів на вікні.

— Тобі що? — спитала тітка.

— Я нічого... Я так, — відповів гімназист, схопив папіроску, що лежала на столі, й почав її закурювати.

XXVI.

— Правда, для молодих ця в'язниця-окремішка страшна річ, — сказала тітка, хитаючи головою й теж закурюючи папіроску.

— Я гадаю, для всіх, — обізвався Нехлюдов.

— Ні, не для всіх, — відповіла тітка. — Для справжніх революціонерів, мені розповідали, це відпочинок, заспокоєння. Нелегальний живе вічно в неспокою, матеріяльних клопотах і в страху й за себе, і за других, і за справу, й, нарешті, його забирають, і все кінчиться, і ціла відповідальність відпадає: сиди й відпочивай. Попросту, мені казали, відчують радість, коли їх забирають. Ну, а для молодих, невинних — завжди зпочатку забирають невинних, як Лідочка — для них перший удар страшний. Не тому, що вам відобрали волю, грубо поводяться з вами, погано годують, погане повітря — загалом усякі невігоди, — все це ніщо. Якщо було б утрое більш невігід, то все це переносилося б легко, коли б не той моральний удар, який тобі дістається, як уперше попадавша.

— Хиба ви зазнали?

— Я? Двічі сиділа, — сказала тітка й усміхнулася сумовитою, приємною усмішкою. — Коли мене взяли вперше — і взяли за нізащо, — казала далі, — мені було 22 роки, в мене була дитина, і я знов була завагоніла. Хоч як важка була для мене втрата волі, розлука з чоловіком, із дитиною, то все те ніщо було в порівнанні з тим, що я почувила, коли зрозуміла, що я перестала бути людиною, а зробилася річчю. Я хочу попроситися з донькою, — мені кажуть, щоб я йшла й сідала на візника. Я питаю, куди мене везуть, — мені відповідають, що я довідаюся, як привезуть. Я питаю, в чому мене обвинувачують, — мені не відповідають. Коли мене, після переслухання, роздягли, з'одягли в тю-

ремну одежу під Лѣ, ввели до склепіння, відчинили двері, вишовхнули до середини, ззаперли на замок і пішли, і лишився тільки вартовий із рушницею, котрий ходив мовчки і зрідка заглядав у щілинку моїх дверей, — мені стало страшенно важко. Мене, тямлю, більше над усе тоді вразило те, що жандармський офіцер, коли переслухував мене, попросив мене закурити. Виходить, він знає, як люблять люде курити, знає, виходить, і як люблять люде волю, світло, знає, як люблять матері дітей, і діти матір; так як же вони немилосерно відірвали мене від усього, що дороге, та заперли, як дику звірину? Цього не можна перенести безкарно. Якщо хто віряв у Бога й людей, у те, що люде люблять один одного, той після цього перестане в те вірити. Я від того часу перестала вірити в людей і зробилася люта, — закінчила вона й усмінулася.

Із дверей, куди пішла Лідія, вийшла її мати і сповістила, що Лідочка дуже розстроєна й не вийде до гостя.

— І за віщо загинуло молоде життя? — сказала тітка. — Мені головно дуже боляче, що я мимоволі була причиною її нещастя.

— Дасть Біг, на сільському повітрі поправиться, — сказала мати. — Пішлемо її до батька.

— Та, як би не ви, загинула б зовсім, — обізвалася тітка. — Дякуємо вам. А бачити вас хотіла через те, щоб попрохати вас передати листа Вірі Сфремовні, — сказала вона й добула з кишені лист. — Лист не запечатаний, можете прочитати його й подерти, або передати, що більш відповідатиме

вашим пересвідченням, — сказала вона. — В листі нема нічого такого, що компромітувало б.

Нехлюдов узяв лист і обіцяв його передати; потім устав, попрощався й вийшов на вулицю.

Не прочитавши листа, він запечатав його й поклав собі передати його, кому був призначений.

XXVII.

Остання справа, що задержала Нехлюдова в Петербурзі, була справа сектантів, просьбу яких на ім'я царя він міркував подати через колишнього товариша з полку, флігель-ад'ютанта Багатирьова. Ранком він приїхав до Багатирьова й застав його ще дома, хоча він уже збірався від'їжджати, за сніданком. Багатирьов був невисока присадкувата людина, обдарована незвичайною фізичною силою, — він підкови згинав — був добродушний, чесний, щирий і навіть ліберал. Не вважаючи на ці примети, він стояв близько до двора, любив царя й його родину і вмів якимось дивним способом, живучи в цій вищій сфері, бачити в ній тільки все гарне й не брати участі ні в чому поганому й нечесному. Він ніколи не осуджував ні людей, ні заходів, які вони робили, і або мовчав, або говорив сміливим, голосним, неначе б то він кричав, голосом те, що йому треба було сказати, і часто сміявся при тому таким самим голосним сміхом. І робив він це не задля політики, а через те, що такий був його характер.

— Ну, чудово, що ти заїхав. Може посідаєш? А ні, то хоч сідай. Біфштекс чудовий! Я завсіди

від позитивного починаю й кінчу ним. Ха, ха, ха! То вина випий, — кричав він, указуючи на карафку з червоним вином. — А я про тебе думав. Просьбу подам. У руки віддам — це так; тільки мені прийшло на гадку, чи не краще було б тобі самому поїхати передтим до Топорова.

Нехлюдов зморщився на згадку про Топорова.

— Все від нього залежить. Чи так, чи сяк його читатимуть. А, може, він і сам тобі допоможе.

— Як ти радиш, я поїду.

— І чудово. Ну, що Пітер, як на тебе впливає, — закричав Багатирьов, — скажи, га?

— Я почуваю, що загипнотизовуюся, — сказав Нехлюдов.

— Загипнотизовуєшся? — повторив Багатирьов і голосно зареготався. — Не хочеш, як схочеш.

Він обтер серветкою вуса.

— То поїдеш? Га? Як він нічого не зробить, то давай мені, я завтра так віддам, — закричав він, устав ізза стола, перехрестився широким хрестом, очевидячки, таксамо несвідомо, як несвідомо обтер рот, і почав причіпляти шаблю. — А тепер бувай здоров, мені час їхати.

— Вийдемо разом, — сказав Нехлюдов, з задоволенням істискаючи сильну, широку руку Багатирьова і, як завсіди, під приємним вражінням чогось здорового, несвідомого, свіжого, розійшовся з ним на ганку його дому.

Хоча Нехлюдов і не сподівався нічого доброго від своєї поїздки, то таки, за порадою Багатирьова, поїхав до Топорова, до тої особи, від якої залежала справа сектантів.

Посада, яку займав Топоров, своєю метою становила внутрішню суперечність, не бачити якої не могла тільки людина тупа й позбавлена морального почуття. В Топорова були обі ті негативні прикмети. Суперечність, яка була в займаній ним посаді, виходила з того, що мета його посади містилася в піддержуванні й обороні назверхніми засобами, не відкидаючи й насильства, тієї церкви, котру зі своєю ж таки метою заснував сам Бог, і котрої не можуть захитати ні ворота пекла, ні не знати які людські силкування. Цю божу й нічим незрушну божу установу мала піддержувати й боронити її та людська установа, на чолі котрої стояв Топоров зі своїми урядовцями. Топоров не бачив тієї суперечности або не хотів її бачити, і через те дуже поважно турбувався за те, щоб який ксьондз, пастор, чи сектант не звалили тої церкви, якої не можуть перемогти пекельні ворота. Топоров, як і всі люде, позбавлені основного релігійного почуття, свідомости рівности та братерства людей, був уповні певен, що народ іскладається зі сотворінь цілком не таких, як він сам, і що для народу необхідно потрібне те, без чого він дуже добре може обходитися. Сам він у глибині душі в ніщо не вірив і визнавав такий стан дуже вигідним для себе і приємним, але боявся щоб народ не звівся до такого стану, і вважав, як він висловлювався святим своїм обов'язком рятувати від цього народ.

То так, як ув одній куховарській книжці написано, що раки люблять, аби їх варити живими, і він уповні був пересвідчений, і не в переносному значінні, як цей вислів розумівся у куховарській

книжці, а таки у звичайному — думав і казав, що народ любить бути забобонним.

Він відносився до піддержуваної ним релігії так, як відноситься півень до падла, яким він годує своїх курок: падло дуже неприємне, але кури люблять і їдять його, і через те їх треба годувати падлом.

Розуміється, всі ці Іверські, Казанські і Смоленські — дуже низьке ідолопоклонство, але народ любить це і вірить у це, і через те треба піддержувати ті забобони...

Так думав Топоров, не розбіраючись у тому, що йому здавалося, що народ любить забобони тільки через те, що завжди находилися й тепер находяться такі жорстокі люде, яким був і він, Топоров, котрі, просвітившись самі, вживають цього світла не на те, на що вони повинні його вживати, — на поміч народові, що вживається з кромішньої темноти, а тільки на те, щоб ту темноту в ньому зміцнити.

Тоді саме, як Нехлюдов увійшов до кімнати прийнять, Топоров у своїй кабінеті розмовляв із черницею-ігуменею, верткою аристократкою, котра ширила й підтримувала православіє в Західному Краю поміж уніятами, що їм силою накиннули православіє.

Урядовець для особливих доручень, що находився в кімнаті прийнять, спитав Нехлюдова про його справу й, дізнавшись, що Нехлюдов збрався передати прохання сектантів цареві, спитав його, чи не міг би він дати переглянути прохання. Нехлюдов дав прохання, і урядовець подався з ним

до кабінету. Черниця у клобучі, в довгому, хвилястому серпанку і в чорному шлепі, що тягся за нею, склавши білі руки з повичищуваними нігтями, в яких держала топазові чотки, вийшла з кабінету і справилася до виходу. Нехлюдова все ще не просили ввійти. Топоров читав прохання й похитував головою. Він був неприємно здивований, читаючи ясно й сильно написане прохання.

„Якщо тільки воно попаде в руки царя, то може викликати неприємні занити й непорозуміння“, подумав він, дочитавши прохання. І, поклавши його на стіл, задзвонив і наказав просити Нехлюдова.

Він пригадував собі справу тих сектантів, у нього було вже їх прохання. А справа була така, що християнам, які від православія відпали, зразу домовлялися, а потім того віддали їх під суд, але суд увільнив їх. Тоді архиєрей із губернатором покладали, на основі незаконних шлюбів, порозсилати чоловіків, жінок та дітей на різні місця заслання. То ці батьки та жінки і просили, щоб їх не розлучували. Топоров ізгадав про цю справу, коли вона вперше попала йому в руки. І тоді він вважався — чи не припинити б її? Але шкоди не могло бути ніякої від розпорядку про те, щоб порозсилати по різних місцях членів сім'їв тих селян; а за те, як би було лишити їх на місцях їх пробування, то це могло б мати лихі наслідки для решти населення, бо, мовляв, і воно могло б було відпасти від православія і, при тому ж, це вказувало на великі турботи архиєрея, і через те Топоров справу так повернув, як бажав собі архиєрей і губернатор.

А тепер, із таким оборонцем, як Нехлюдов, що мав різні зв'язки в Петербурзі, справу могли представити цареві *зокрема*, як щось жорстоке, а то вона могла б і дістатися до закордонних часописів, і через те він зараз же таки зважився на несподівану постанову.

— Здорові були, — сказав він із подобою дуже занятої людини, настоячки зустрічаючи Нехлюдова, і зараз таки перейшов до справи. — Я знаю цю справу. Як тільки зиркнув на ймена, я зараз ізгадав про цю нещасливу справу, — додав він, узявши в руки прохання й показуючи його Нехлюдову. — І я дуже вдячний вам, що ви нагадали мені про неї. То губерньські урядовці переборщили у своїй запопадности...

Нехлюдов мовчав, із поганим почуттям дивлячись на непорушну маску блідого обличчя.

— Я й видам розпорядок, щоб цей засуд іскасовано, і щоб люде ці повернули на місце свого побуту.

— То я можу не заходитись далі коло цього прохання? — запитав Нехлюдов.

— Можете. Я вам обіцяю це, — сказав Топоров, із особливим притиском вимовляючи слово „я“. Він, очевидячки, був цілком певен у тому що, *його* чесність, *його* слово були як найліпшою запорукою. — Але найкраще буде, як я зараз-таки напишу. Будь ласка, присядьте.

Він підійшов до стола й почав писати. Нехлюдов, не сідаючи, дивився згори на ту вузьку, лісу мізківню, на ту руку з грубими синіми жилами, що швидко водила пером, і дивувався, на віщо він

робить те, що робить, і робить це так турботливо та людина, якій усе це, очевидно, байдуже? На віщо?

— Прошу, — сказав Топоров, запечатуючи конверту: — подайте це до відома своїм *клієнтам*, — додав він, складаючи губи щось наче до усміху.

— За що ж ці люде страждали? — спитав Нехлюдов, беручи конверту.

Топоров підніс голову і всміхнувся, неначе питання Нехлюдова приносило йому вдовolenня.

— Цього я вам сказати не можу. Можу сказати тільки те, що інтереси народа, на сторожі яких стоїмо ми, такі важні, що надмірна ревність у справах віри не така страшна та шкідлива, як надмірна байдужність, яка тепер шириться.

— Але ж як можна, щоби в ім'я релігії нарушувати найважливіші вимоги добра — розлучувати родини...

Топоров усе ще поблажливо усміхався. Йому, очевидно, приємно було те, що казав Нехлюдов. Нехлюдов міг був казати не знати що, та Топоров усе уважав би був це приємним і однобічним із висоти того, як він думав, широкого державного становища, яке він займав.

— З точки погляду приватної людини воно може так видаватися, — сказав він, — але з державної точки погляду видається воно трохи инакше. Зрештою, моє поважання, — сказав Топоров, нахилиючи голову й подаючи руку.

Нехлюдов стиснув її й мовчки, поквалом вийшов, шкодуючи, що стиснув цю руку.

„Інтереси народа“, — повторив він слова Топорова. — „Твої інтереси, тільки твої“, думав він, виходячи від Топорова.

І перейшовши в голову всі ці особи, на яких проявлялася діяльність установ, що привертали справедливість, піддержували віру та виховували народ, — від баби, покараної за торгівлю горівкою без дозволу, і хлопця за злодійство, й волоцюгу за волоцюгство, і палія за підпал, і банкира за розкрад, і зараз же безталанну Лідію за те тільки, що від неї можна було дістати потрібні відомости, і сектантів за порушення православія, і Гуркевича за бажання конституції, — Нехлюдову незвичайно ясно стало, що всіх тих людей хапали, запирали або заспали цілком не через те, що ті люде ламали справедливість або допускалися безправств, а тільки через те, що вони перешкоджали урядовцям і багачам бути панамі того багатства, яке вони здирали з народа.

А перешкоджала й баба, що торгувала без дозволу, і злодій, що вештався по місті, і Лідія з проклямаціями, і сектанти, що руйнували забобони, і Гуркевич із конституцією. І тому Нехлюдову видалося цілком ясним, що всіх тих урядовців — починаючи від чоловіка його тітки, сенаторів і Топорова, і скінчивши на всіх тих панках, які сиділи за столами в міністерствах — ані трохи не бентежило те, що серед такого ладу страждали невинні, а що вони тільки тим турбувались, як би позбутися всіх небезпечних.

Так то не тільки ніхто не держався правила, що треба прощати десятсьм винним на те, щоб

не обвинуватити невинного, але навпаки — таксамо як на те, щоб вирізати гниле місце, доводиться захопити здорового — позбувалися шляхом карі десятиох ненебезбечних на те, щоби позбутися одного справді небезпечного.

Таке пояснення всього того, що творилося, видалося Нехлюдову дуже простим і ясним, але власне ця простота й ясність викликували в Нехлюдові непевність, чи визнати йому, що воно справді так. Бо ж не може бути, щоб таке складне явище мало таке просте і страшне пояснення, не могло ж бути, щоб усі ті слова про справедливість, добро, закон, віру, Бога і т. п., були тільки слова і скривали найгрубше користолюбство й жорстокість.

XXVIII.

Нехлюдов був би від'їхав таки того самого дня в вечір, але пообіцяв Mariette, що приїде до театру, і хоча знав, що цього не треба було робити, то таки покривив перед самим собою душею й поїхав, вважаючи себе зв'язаним даним словом. Крім бажання бачити ще раз Mariette, йому хотілося, як він думав, ув останнє примірити себе до того світа, який був колись для нього такий близький, свій, а тепер такий чужий.

„Чи зможу я встояти проти тих спокус?“ — не зовсім щиро думав він. — „Стрібую в-останнє.“

Передягнувшись у фрак, він приїхав на другий акт безсмертної „*Dame aux camelias*“, у котрій приїзна акторка ще поновому показувала, як умірають жінки-сухитниці.

Театр був битком набитий, і Нехлюдову показали бенуар Mariette заразсіньки, з виразом поважання до тої особи, що спитала про неї.

На коридорі стояв лякей у лібреї; він поклонився йому, як знайомому, і відчинив йому двері до льожі.

Всі ряди, протилежних льож із фігурами, що сиділи в них та стояли, і близькі спини, і сиві, напівсиві, лисі, мршаві й понапомаджувані, позавивані голови тих, що сиділи в партері — всі глядачі з'осереджено дивились на чепурно зодягнену, в шовках і мереживах, худу, сухорляву акторку, що бундючилася й неприродним голосом виголошувала монольоґ. Хтось пискнув, коли відчинилися двері, і дві струї зимного й теплого повітря обдали обличчя Нехлюдова.

У льожі була Mariette і незнайома паня в червоній накидці й великій, тяжкій причісці, і двох панів: генерал, чоловік Mariette, гарний, високий мужчина з поважним непронизливим, горбоносим обличчям і військовими, ватою та фарбованкою підробленими високими грудьми, і русявий, лисий панок із проголеним підборіддям поміж двома врочистими залячками. Mariette, граціозна, тонка, елегантна, декольтована, зі своїми сильними мускулистими плечима, що покотисто спускалися від шиї, на лучбі якої з плечима чорнів перець, зараз таки оглянулася, віяльцем показала Нехлюдову на крісло позаду себе, і ввічливо, із вдячністю і, як йому видалося, значуче усміхнулася до нього. Чоловік її спокійно, як він усе робив, подивився на Нехлюдова і схилив голову. Так і било з його обличчя. — з

його погляду, яким він перекинувся з жінкою, — що це лан, власник гарної жінки.

Коли скінчився монольог, театр загремів від оплесків. Mariette устала і, підтримуючи шовкову спідницю, що шурхала, подалася в задню частину льожі й познайомила чоловіка з Нехлюдовом. Генерал, що безупинно усміхався очима, сказав, що йому дуже приємно, і спокійно й непронікливо замовк.

— Я мав сьогодні їхати, але я обіцявся вам, — сказав Нехлюдов, звертаючись до Mariette.

— Якщо ви мене не хочете бачити, то бачите чудо-артистку, — відповідаючи на зміст його слів, сказала Mariette. — Правда, яка вона гарна була ув останній сцені? — звернулася вона до чоловіка.

Чоловік нахилив голову.

— Це мене не зворушусь, — обізвався Нехлюдов. — Я так багато бачив сьогодні справжніх нещасть, що...

— То сядьте, розповідайте.

Чоловік прислухувався й чим раз більш і більш іронічно усміхався очима.

— Я був у тої жінки, котру випустили й котру так довго держали; цілком розбите сотворіння.

— То та жінка, про котру я тобі казала, — поясняла Mariette чоловікові.

— Еге, і я дуже тішуся, що її можна було визволити, — спокійно сказав чоловік Mariette, хитаючи головою й цілком уже іронічно, як видалося Нехлюдову, усміхаючись під вусами. — Я вийду закурити.

Нехлюдов сидів і все ждав, що Mariette скаже йому те *щось*, що вона мала йому сказати, але вона нічого не сказала йому, й навіть і не думала сказати, а жартувала та говорила про п'єсу, котра, на її думку, повинна була зробити незвичайне вражіння на Нехлюдова.

Нехлюдов бачив, що їй і не треба було нічого сказати йому, що їй хотілося виявити себе перед ним у цілому чарі своєї вечірньої туалети, зі своїми плечима та перцем, і йому було рівночасно і приємно, й гадко.

Та покривка принади, що була колись у всьому цьому, тепер не тільки щезла для Нехлюдова, але він і бачив, що було під покривкою. Він дивився на Mariette і любувався нею, але знав, що вона — брехунка, котра живе з чоловіком, який робить кар'єру сльозами та життям соток і соток людей, і їй це байдужісінько, і що все, що вона балакала вчора, була неправда, і що їй хочеться — він не знав на віщо, та й вона сама не знала — приневолити його покохати її. І цим вона його до себе і принаджувала, але й відтрчувала від себе. Він кілька разів збирався йти геть, хапав за бриль, і знов лишався. Врешті, одначе, коли генерал, із запахом тютюну на своїх чистих вусах, вернувся до льожі й поблажливо-зневажливо поглянув на Нехлюдова, неначе не пізнаючи його, Нехлюдов, не давши дверям зачинитися, подався на коридор, наїшов своє пальто й пішов собі геть із театру.

Коли він вертався до дому по Невському, мимоволі запримітив поперед себе високу жінку, дуже гарно збудовану, зодягнуту чепурно, що аж у

очі випадало; вона спокійно походила по широкому асфальтовому тротуарі, і на обличчі її і в цілій фігурі її була свідомість її поганої влади. Всі, що здибали й обминали ту жінку, оглядали її. Нехлюдов ішов швидче від неї й теж мимоволі заглянув їй ув обличчя. Обличчя, здається, підмальоване, було гарне. Жінка блиснула очима й усміхнулась до Нехлюдова. І — дивне диво — Нехлюдов зараз ізгадав Mariette через те, що зазнав того самого почуття принадливості й відрази, якого він зазнав у театрі. Поквапом минувши її, Нехлюдов розсердився на себе, повернув на Морську, дістався на Набережну й почав ходити туди й назад, дивуючи тим поліція.

„Таксамо і та в театрі усміхалася до мене, коли я ввійшов“, думав він і, таке саме значіння усмішки було в тої й цієї. Ріжниця була хіба така, що ця каже щиро й просто: «Потрібна я тобі — бери мене. Не потрібна — йди собі». А та прикидається, що вона не про те думає, а живе якимись вищими витонченими почуваннями, але в засаді це те ж саме. Ця, принаймні, щира, а та бреше. Що більш, що *біда* довела до такого становища, а та *бавиться*, грається тою преноганою, гидкою, страшною пристрастю. Ця вулична жінка — вонюча, брудна вода, яку подають тим, що в них похоти сильніші за обридження, та в театрі — отруя, що не примітно затроює все, в що попаде“. Нехлюдов ізгадав про свої зносини з жінкою маршалка, й на нього бухнули срамотні спомини. — „Обридлива звірячість тварини в людині“, думав він, — „але коли вона така, як с, незахована, ти з високости свого

духового життя бачиш її й нехтуєш нею, чи пропав, чи пан, ти лишаєшся тим, чим був; але коли ця тварина ховається під ніби-то-естетичною, поетичною покривкою й вимагає перед собою чолобитні, тоді ти, обожаючи тварину, цілий тонеш у ній, і вже не відріжняєш доброго віді злого. Тоді це страшно!“ Нехлюдов бачив це тепер так ясно, як ясно бачив каменіці, вартових, кріпость, річку, човни, біржу.

І як не було цієї ночі темноти, яка заспокоювала б, приносила б відпочинок, а було неясне, невеселе, неприродне світло без свого джерела, так і в душі Нехлюдова не було більш темноти, яка приносить відпочинок, не було незнання. Все було ясне. Ясно було, що все те, що вважається важним та добрим, все те — нікчемне або гидке, і що цілий той блиск, уся ця розкіш покриває злочинства старі, до яких усі звикли, за які не тільки не карали, але навпаки, які відбували тріумфи й оновиті були цілим тим чаром, який тільки можуть прудумати люди.

Нехлюдову хотілося забути це, не бачити цього, але він уже не міг не бачити. Хоча він і не бачив джерела того світла, яке все це відкривало перед ним, як не бачив джерела світла, що лежало на Петербурзі, і хоча світло це видавалось йому неясним, невеселим, неприродним, — він не міг не бачити того, що відкривалося йому в тому світлі, і ним ворушила рівночасно й радість, і журба.

Нехлюдов приїхав до Москви, і зараз таки подався до тюремної лікарні, щоби сповістити Маслової смутну звістку, що сенат затвердив постанову суду, і що треба лагодитися до від'їзду на Сибір.

На прохання на Найвище ім'я, яке йому написав адвокат і яке він саме віз до тюрми Маслової до підпису, він мало мав надії. І, дивне диво, він і не бажав тепер успіху. Він підготовився до думки про подоріж на Сибір, про життя між засланцями й каторжними, і йому важко було в'явити собі, як би він був улаштував своє життя й життя Маслової, коли б були її увільнили. Він ізгадував слова американського письменника Тора, який, у тому часі, як у Америці було невольництво, казав, що одиноке місце, яке личить чесному громадянину в тій державі, в котрій установлене законом і береться в оборону невольництво, є — тюрма. Цілком таксамо думав Нехлюдов, особливо після подорожі до Петербурга, і після того, що він там довідався.

„Так, одиноке місце, що личить чесній людині в Росії під теперішній час, є тюрма!“ думав він. І він навіть безпосередно відчував це, під'їжджаючи до тюрми і входячи в її мури.

Придверник у лікарні зараз пізнав Нехлюдова і сповістив йому, що Маслової вже в них немає.

— Де ж вона?

— Та знов у тюрмі.

— Чому ж перевели? — спитав Нехлюдов.

— Бо то вже такий народ, ясний пане, — відповів придверник і зневажливо усміхнувся: — знюхалася з фершалом, старший доктор і нагнав її.

Нехлюдову й через думку не проходило, щоб Маслова й її душевний стан були такі йому близькі. Ця звістка приголомшила його. Він відчув щось подібне, що відчувають люди на звістку про нечайне велике нещастя. Йому зробилося дуже боляче. Перше почуття, якого зазнав, почувши цю звістку, був сором. Передусім він сам у своїх очах виходив смішний зі своїм радісним уявлінням про те, начеб то її душевний стан змінився. Всі ці слова її, що вона не хоче його жертви, її докори, її сльози, — все це були, подумав він, тільки хитрощі зіпсованої жінки, що бажала як мога найліпше використати його. Йому здавалося тепер, що за останні провідни він добачив на ній признаки тої непоправности, яка тепер вийшла наверх. Все це промайнуло йому через думку тоді, коли він інстинктивно накладав на голову бриля й виходив із лікарні.

„Але що ж тепер робити?“ — спитав себе. — „Чи в'яже мене що з нею? Чи не вільний я тепер саме через той її вчинок?“

Але як тільки виринуло в його голові таке питання, він зараз ізрозумів, що коли вважатиме себе вільним і покине її, то покарає не її, як цього йому бажалося, але себе, і йому стало страшно.

„Ні! Те, що сталося, не може змінити моєї постанови — воно тільки може її зміцнити. Хай вона робить те, що впливає з її душевного стану — штучки з фельчером, так хай штучки з фельчером — це її річ... Але моя річ робити те, що мені мов сумління каже“, — сказав він до себе. — „А сумління мов каже мені, щоб я своєю волю

приніс у жертву задля спокутування мого гріха, і моя постанова одружитися з нею, хоч і фіктивним шлюбом, і піти за нею туди, де її зашлють, лишасться незмінна“, — зі злющою впертістю промовив він до себе, виходячи з лікарні, й рішучим кроком поправцював до великої тюремної брами.

Підійшовши до брами, він попросив дежурного докласти інспекторові, що він хотів би бачити Маслову. Дежурний знав Нехлюдова і, як знайомій людині, сповістив йому важку тюремну новину: капітан кинув службу, і на його місце прийшов другий гострий начальник.

— Тепер тут так гостро — біда, — сказав дозорець. — Він тепера тут: зараз докладуть.

Інспектор був таки, справді, в тюрмі й незабаром вийшов до Нехлюдова. Новий інспектор був висока, сухорлява людина, з видимими кістками над щелепами, дуже повільний у рухах і похмурій.

— Побачення дозволені в назначені дні у провідальні, — сказав він, не дивлячись на Нехлюдова.

— Але мені треба дати підписати прохання на Найвище ім'я.

— Можете передати мені.

— Мені треба самому бачити гарештантку. Мені перше завсіди дозволяли.

— Це було перше, — перебігши очима по обличчі Нехлюдова, сказав інспектор.

— Я маю дозвіл від губернатора, — наставав Нехлюдов, добуваючи гаманець-папірницю.

— Покажіть, — усе ще таксамо не дивлячись у вічі, сказав інспектор, довгими, сухими, білими пальцями, з яких на указовому яснів золотий

перстінь, узяв подане Нехлюдовим письмо, і поволеньки прочитав його. — Будь ласка, до канцелярії — сказав він.

У канцелярії цим разом не було живої душі. Інспектор сів за стіл і почав перевертати акти, що лежали перед ним; він, очевидячки, мав намір сам бути свідком побачення. Коли Нехлюдов запитав його, чи може він бачити політичну Богодуховську, інспектор коротко відповів, що цього не можна. „Побачення з політичними не дозволені“, — сказав він і знов потонув у читанню актів. Маючи в кишені лист до Богодуховської, Нехлюдов почував себе у становищі людини, що провинилася, і що її задуми й викрито, і знищено.

Коли Маслова ввійшла до канцелярії, інспектор підніс голову і, не дивлячись ні на Маслову, ні на Нехлюдова, сказав: „можете“, й далі занявся своїми актами.

Маслова була одягнута по-давньому — в білу кохту, спідницю й хустку жалібниці. Вона підійшла до Нехлюдова, але, побачивши його зимне обличчя, почервоніла, як рак, похнюпилася й почала перебірати рукою красчок кохти. Її збентеження було для Нехлюдова потвердженням слів придверника з лікарні.

Нехлюдов хотів був бути з нею, як попереднього разу, але, хоч як хотів, не міг подати їй руки; така вона була йому тепер гидка.

— Я привіз вам погану вістку, — сказав він монотонно, не дивлячись на неї й не подаючи їй руки. — У сенаті відмовили.

— Я так і знала, — сказала вона дивним голо-
сом, наче задихалася.

Колись-то Нехлюдов був би її спитав, чому
вона каже, що так і знала; тепер він тільки зир-
кнув на неї: очі її були повні сліз.

Але це не тільки не зворушило, а, навпаки,
ще більш роздратувало його проти неї.

Інспектор устав і почав ходити по кімнаті туди
й назад.

Без огляду на відразу, яку відчував тепер до Ма-
слової, Нехлюдов все-таки вважав за потрібне
висказати їй своє співчуття задля відмови в сенаті.

— Ви не попадайте в розпуку, — сказав він: —
прохання на Найвище ім'я може вдатися, і я маю
надію, що...

— Та я не про те... — сказала вона, жалібно
мокрими й зизими очима дивлячись на нього.

— А що ж?

— Ви були в лікарні і вам, певно, сказали про
мене.

— То що ж, це ваша річ, — нахмурившись,
зимно сказав Нехлюдов.

Приспане колись почуття ображених гордоців
піднялося в ньому з новою силою, як тільки вона
згадала про лікарню. „Він, світовий чоловік, вийти
за якого вважала б щастям кожна панянка з вищих
кол, посватався до цієї жінки, і вона не могла
підчекати, і знюхалася з фельчером“, думав він,
із ненавистю поглядаючи на неї.

— Ви підпишіть прохання, — сказав і, вийнявши
з кишені велику конверту, поклав її на стіл. Вона

втерла сльози кінцем хустини й сіла за стіл, питаючи, що їй де писати.

Нехлюдов показав їй, що їй де писати, й Маслова сіла за стіл поправляючи лівою рукою рукав правої, а він стояв над нею й мовчки дивився на її нахилену над столом спину, що в-ряди-годи здригалася від здержуваних ридань, і в душі його вели зі собою боротьбу почуття зла й добра, образжених гордощів і милосердя до неї, до її терпінь, і це останнє почуття перемогло.

Що було перше: чи насамперед він у серці пошкодував її, чи насамперед ізгадав себе, свої прогріхи, свою гидкість саме в тому, в чому він докоряв їй — він не тямив; але нараз в один і той самий час він почув себе винним, і йому стало її шкода.

Підписавши прохання, вона обтерла заваляний палець у спідницю, встала й зиркнула на нього.

— Хай буде, що буде, а я своєї постанови не зміню, — сказав Нехлюдов.

Гадка про те, що він пробачає їй, скріпила в ньому почуття милосердя й ласки до неї, і йому хотілося потішити її.

— Що я сказав, те зроблю. Куди вас пішлють, туди й я з вами.

— Дарма, — поквапом перебила його Маслова, й обличчя її ціле просяло.

— Роздумайте, чого вам потрібно на дорогу.

— Нічого, здається, особливого. Дякую.

Інспектор підійшов до них, і Нехлюдов, не чекаючи його завваги, попрощався з нею й вийшов, відчуваючи те, чого ніколи давніше не відчував:

тиху втіху, спокій і любов до всіх людей. Тішила Нехлюдова й підіймала на недосяжні ним височині свідомість того, що ніякі вчинки Маслової не можуть змінити його любови до неї. Нехай вона зніхується з фельчером — це її річ: він любить її не задля себе, а задля неї й задля Бога.

А тимчасом штучки з фельчером, за які Маслову прогнали з лікарні і в які повірив Нехлюдов, полягали тільки в тому, що Маслова на розпорядок фельчерки прийшла за грудним чаєм до аптики, що була на кінці коридора, й застала там одного фельчера, Устінова, високого, з подзьобаним обличчям чоловіка, який віддавна в'яз до неї; і вона, вириваючись від нього, так сильно штовхнула його, що він зашиб собою о полицю, з якої впали та розбилися дві склянки.

Старший доктор, що саме тоді переходив коридором, почув бренькіт розбитої посудини й, побачивши розчервонілу Маслову, що вбігла з аптики, сердито накинувся на неї:

— Ну, добродійко, як ти пічнеш тутечки вжитися, то швидко вилетиш. Що тут таке? — звернувся він до фельчера, грізно дивлячись на нього поверх окулярів.

Фельчер, усміхаючись, почав виправдовуватися. Доктор, не дослухавшись, підіймив голову так, що почав дивитися в окуляри, і подався до саль недужих, але того самого дня сказав інспекторові щоб на місце Маслової прислали пн'ючу помішницю, статешницю. Ось які були залицання Маслової до фельчера.

Викинення з лікарні під покривкою залицяння до мужчин дуже боліло Маслоу головно через те, що, після зустрічу з Нехлюдовим, давно вже остогидлі для неї зносини з мужчинами зробилися для неї незвичайно осоружними. Те, що, міркуючи з її минулого й теперішнього стану, кожний, і між иньчими дзюбатий фельчер, вважав, що має право ображати її, й дивувався, коли вона опирилася, — її дуже ображало, в ній прокидалися жалоці до себе самої, і сльози тиснулися їй до очей. Тепер, виїшовши до Нехлюдова, вона хотіла виправдатися перед ним із того несправедливого закиду, про який він, безпечно, почує. Але, почавши виправдовуватися, вона почувтила, що він не вірить, що її виправдовування тільки підтверджують його підозріння; сльози підійшли їй до горла, і вона принишкла.

Маслова все ще думала й далі переконувала себе в тому, що вона, як і це вона висказала йому підчас другого побачення, не пробачила йому й ненавидить його, але вона вже давно знов любила його й любила так, що мимоволі виповняла все те, чого він жадав від неї: перестала пити, курити, кинула кокетерію й пішла до лікарні за служницю. Все це робила вона тому, що знала, що він собі цього бажає. Якщó вона кожного разу так рішуче відмовлялась, коли він згадував про те, щоби прийняла його жертву й віддалася за нього, то причина цьому лежала і в тому, що їй хотілося ще раз і ще раз висказати ті горді слова, які вона раз сказала йому, і, передовсім, у тому, що вона знала, що його подружжя з нею буде для

нього нещастям. Вона невідклично поклала собі, що не прийме його жертви, а, тимчасом, для неї мука було думати, що він нею гордує, думає, що вона й далі така, яка була, й не добачає тої переміни, яка зайшла в її душі. Гадка, що він, може, думає тепер, що вона допустилася чогось поганого в лікарні, мучила її більш, ніж вістка про те, що вона остаточно засуджена на каторгу.

XXX.

Маслову могли вирядити з першою партією, яка виходила, тому й Нехлюдов лагодився до від'їзду. Але в нього було стільки справ на голові, то коли б і не знати скільки було вільного часу, що він почував, що не позалагоджує їх. Тепер було цілком не так, як перше. Перше треба було придумувати, що робити, і інтерес справи був завжди один і той сам — Дмитро Йванович Нехлюдов; та дарма, що цілий інтерес життя скупчувався тоді на Дмитрі Йвановичу, всі справи були нудні. Тепер усі справи торкалися иньчих людей, а не Дмитра Йвановича, і всі були цікаві і принадні, і справ тих була сила-силенна.

Що більш, перше, займаючися справами, Дмитро Йванович був завжди недобрий, роздратований; ці чужі справи по більшій часті справляли йому втіху.

Справи, що займали Нехлюдова під той час, ділилися на три відділи. Він сам у своєму педантизмі, до якого звик, поділяв їх так і, відповідно до цього, розіклав їх у три портфелі.

Перша справа доторкалася Маслової й допомі для неї. Треба було потурбуватися, щоб подане на Найвище ім'я прохання хто піддержав, і приготувитися до подорожі на Сибір.

Друга справа, це було те — як влаштуватися з маєтками. У Панові віддано землю селянам під умовою, що вони мали платити ренту з того поля на громадські потреби. Але на те, щоб затвердити цю умову, треба було скласти й підписати умовини й заповіт. У Кузьмінському же справа стояла ще на тому, на чому він її лишив, себто, що гроші за землю мав діставати він, але треба було ще назначити реченці сплат і визначити, скільки з тих грошей брати на життя, і скільки лишити хліборобам на їх потреби. Не знаючи, скільки йому прийдеться витратити грошей на дорогу до Сибіру, він не зрікся цього доходу, хоч ізменьшив його до половини.

Третя справа була поміч арештантам, котрі все частіше й частіше зверталися до нього.

Зпочатку, стикаючись із арештантами, що зверталися до нього за поміччю, він зараз-таки брався турбуватися за них, щоб улегчити їм долю; але опісля з'явилось так багато прохачів, що він почув неможливість допомогти кожному з них і мимо волі найшов собі четверту справу, що найбільш за всі заняла йому часу.

А ця четверта справа лежала в відповіді на питання: що це таке, на віщо і звідкіля взялася ця дивом-дивна установа, що зветься карним судом, результатом котрої була та тюрма, з мешканцями якої він потрохи познайомився, і всі ті в'язничні

місця, від Петропавловської кріпости до Сахаліна, де нудом нудилися сотки, тисячки жертв цього дивовижного для нього карного закону?

З особистих зносин із арештантами, з допитів адвоката, тюремного пан-отця, інспектора і зі списів в'язнів, Нехлюдов прийшов до висновку, що всі гарештанти, так звані злочинці, поділяються на п'ять клас людей.

Першу класу творили люде цілком невинні, жертви судових помилок, як, ніби-то-палій Меньшов, як Маслова й пнчі. Людей цієї класи було не дуже багато, — зі спостережень пан-отця, коло сім процентів, але стан тих людей викликавав особливий інтерес.

Друга класа — це були люде, засуджені за вчинки, поповнені в виїмкових обставинах, як: лютоці, ревноці, похмілля і т. п., — вчинки такі, які поповнили б, майже напевно, серед таких самих умов усі ті, що судили й карали їх. Таких було, як роздивився Нехлюдов, трохи чи не більша половина всіх злочинців.

Третю класу творили люде, покарані за те, що вони робили, на їх погляд, звичайнісінькі й навіть дуже гарні вчинки, але такі, які, на гадку чужих їм людей, що писали закони, вважалися злочинами. Сюди належали люде, що потайки торгували горілкою, перевозили контрабанду, рвали траву, збирали дрова в великих панських та скарбових лісах. До тих людей належали злодійкуваті верховинці та ще ті, що не вірили й обкрадали церкви.

Четверту класу складали люде, тільки через

те залічені, на його думку, до злочинців, що вони стояли морально вище середнього рівня громадянства. Такі були сектанти, такі були Поляки, Черкеси, що повставали за свою незалежність, такі були й політичні злочинці — соціалісти і страйкарі, засуджені за опір владі. Процент таких людей, найкращих членів громадянства, після спостережень Нехлюдова, був дуже великий.

П'яту, врешті, клясу творили люде, перед котрими громадянство було куди більш винне, ніж вони перед громадянством. Це були люде позанехувані, позадурювані постійним гнетом і спокусами, як той хлопчина з килимами-доптками й сотки інших людей, яких бачив Нехлюдов у тюрмі й поза нею, яких умови життя так неначе систематично доводять до того, що вони мусять поповнити вчинок, що його звуть злочинном. До таких людей належало, як це бачив Нехлюдов, дуже багато злодіїв і вбийників, що то з деякими з них йому доводилося зноситися в тому часі. До тих людей, пізнавши їх близьче, зачислив Нехлюдов розпусників, зіпсованих людей, яких нова школа зве злочинним типом, і існування яких серед громадянства вважається головним доказом необхідности карного закону й кар. Ті так звані зіпсовані, злочинні, ненормальні типи, були, на думку Нехлюдова, не що інше, як такі самі люде, як і ті, перед якими громадянство винне більш, ніж вони перед громадянством, але перед якими громадянство винне не безпосередно перед ними самими тепер, а завинило колись, — завинило колись іще перед їх батьками і прадідами.

З тих людей, особливо з того боку, звернув на себе його увагу рецидивіст, злодій Охотін, незаконний син проститутки, вихованець ночувального дому; він, очевидно, до трицятого року життя ніколи не здивав людей вищої моралі, як поліцаї, замолоду попав між шайку злодіїв, і разом із тим був обдарований незвичайним гумором, котрим притягав до себе людей. Він просив у Нехлюдова оборони, а рівночасно глузував собі і зі суддів, і з тюрми, і зі всіх законів, не тільки карних, але й божих. Другий був красунь Фьодоров, що вбив і ограбив зі шайкою, якою заправляв, дідуся-урядовця. Це був хлібороб, в батька якого цілком безправно забрали дім, служив опісля в війську і там постраждав за те, що закохався в полюбовницю офіцера. Це була принадна, пристрасна натура, людина, що гинула за любовцями, що ніколи не бачила людей, які з якоїнебудь причини здержувалися б від своїх тілесних розкошів, і ніколи і слова не чула про те, що може бути иньча ціль життя, як любові. Нехлюдов пересвідчився, що оба вони були багаті натури, та були тільки занедбані та покалічені, як бувають занедбані та покалічені здичілі рослини. Бачив він і одного валцюгу, й одну жінку, що відстрашували від себе своєю тупістю, наче б то жорстокістю, але він не міг ніяким чином добачити в них того злочинного типу, про який каже італійська школа, а бачив тільки для себе особисто осоружних людей, цілком таких самих, яких він бачив на волі у фраках, еполетах і мереживах.

Отже розслід питання, на що всіх тих так дуже

різноманітних людей посаджено в тюрму, коли пн'чі цілком такі самі люде ходили на волі й навіть судили цих людей, — це була четверта справа, що займала того часу Нехлюдова.

Зпочатку відповідь на це питання він сподівався найти в книжках, і закупив усе те, що відноситься до цього предмету. Він купив твори Льомброза, й Гарофала, й Феррі, й Ліста, й Мавзелєя, й Тарда, й уважно читав ці книжки. Але в міру того, як читав їх, то все більш і більше розчаровувався. З ним скоїлося те, що завсіди діється з людьми, які звертаються до науки не на те, щоби грати ролю в науці: писати, змагатися, вчити, — а що діється з такими, що звертаються до науки зі щирими, простими питаннями. Наука відповідала йому на тисячі ріжних, дуже хитрих та мудрих питань, що відносяться сяк-так до карного закона, та тільки не на те, на що він шукав відповіді. Він питався дуже просту річ, він питав: на віщо й яким правом одні люде позапирали, мучать, засилають, катують, убивають других людей, коли вони такі самі, як і ті, котрих вони мучать, забивають, катують? А йому відповідали міркуваннями про те, чи має людина вільну волю, чи ні? Чи можна людину, зміривши її череп і т. пн'. визнати злочинцем, чи ні? Яку ролю грає атавізм у злочині? Чи є вроджена неморальність? Що таке мораль? Що таке божєвілля? Що таке вирід? Що таке темперамент? Як упливає на злочин підсоння, їжа, неуцтво, наслідування, гіпнотизм, пристрасти? Що таке суспільність? Які її обов'язки? і. т. д., і. т. д.

Міркування ці нагадували Нехлюдову одну

відповідь, яку він одержав від маленького хлопчини, що йшов зі школи. Нехлюдов запитав хлопця, чи він навчився склади. — „Навчився“ — відповів хлопець. — „А ну, які склади у слові: лаба“. — „В якій лабі — пєсячій?“ — з хитрим обличчям відповів хлопчина. Цілком такі самі відповіді під формою питань найшов Нехлюдов у наукових книжках на своє одне основне питання.

Дуже багато було там розумного, вченого, цікавого, але не було відповіді на найважливіше — яким правом одні карають других? Не тільки не було цієї відповіді, але ж усі міркування прямували до того, щоб пояснити й виправдати кару, необхідність котрої вважалася яксіомою. Нехлюдов читав багато, але виривками, і недостачу відповіді приписував такому поверховному читанню, сподіваючись пізніше найти цю відповідь. І через те він не дозволяв собі ще вірити у справедливість тої відповіді, яка останніми днями чим раз частіше й частіше насувалася йому до голови.

XXXI.

Виряд партії, з якою йшла Маслова, був назначений на 5. липня. На той день визначив свій виїзд і Нехлюдов. У передодні його від'їзду приїхала до міста, щоб побачитися з братом, сестра Нехлюдова з чоловіком.

Сестра Нехлюдова, Наталія Івановна Рогожинська, була старша від брата десятьма роками. Він виростав почасти під її впливом. Вона дуже любила його хлопчиною, опісля, перед самим одруженням вони

зійшлися одне з одним сливе, як рівні: вона 25-літня панна, — він 15-літній хлопець. Вона тоді була залюблена в його померлому приятелі, в Микольцеві Іртенсві. Вони обоє любили Микольця й любили в ньому і в собі те, що було в них гарного й такого, що єднає всіх людей.

Від того часу вони обоє розледащили: він — від військової служби, поганого життя, вона — через життя з чоловіком, котрого вона покохала чуло, але котрий не тільки не любив усього того, що було колись для неї і для Дмитра найсвятішим і найдорожчим, але навіть не розумів, що це таке. Усі ж ці її змагання до морального видосконалення та служення людям, якими вона жила колись, він приписував виключно тому, що вона захопилася самолюбством, яке тільки він один розумів, і бажала показати себе перед людьми.

Рогожинський був людина без ім'я й мастку, але ж дуже зручний службовець, що штучно лявірував поміж лібералізмом і консерватизмом, і використовував той із цих напрямків, який даного часу і в даний випадок давав кращі для його життя результати. Через те і ще через віщось, що особливо в ньому подобалося жінкам, він зробив відносно блискучу судову кар'єру. Вже не дуже молодим, він познайомився з Нехлюдовими за кордоном, Наташа, теж уже не молода панна, закохалася в ньому, і він оженився з нею майже проти волі матері, котра бачила в тому подружжі *mésalliance*. Нехлюдов, хоча ховав це перед собою, хоча боровся з тим почуттям, ненавидів свого шуряка. Антипатичний він був йому задля вульгарности у

своїх почуваннях, задля самопевної обмеженості і, передівсім, антипатичний був йому через сестру, котра могла так пристрасно, егоїстично, чуло кохати цю бідолашнунатуру і, для вподоби чоловікові, заглушити в собі все гарне, що було в ній. Нехлюдову завсіди мука було ї боляче думати, що Наташа — жінка цієї волохатої, з глянцоватою лисиною, самопевної людини. Він не міг навіть заховати відрази до його дітей. І за кожним разом, коли довідувався, що Наташа має стати матіррю, відчував щось подібне на жалощі, що вона знову заразилася чимось поганим від цієї чужої дня них усіх людини.

Рогожинські приїхали самі, без дітей, — дітей у них було двоє: хлопчик і дівчинка, — і спиталися в найкращій кімнаті найпоряднішого готелю. Наталія Івановна зараз-таки поїхала до їх старого помешкання матері, але там брата не найшла. Довідавшись від Аграфени Петровни, що він винаймив мебльовану кімнату, поїхала туди. Брудний обслугач зустрів її в темному, сонушному коридорі, що і в днину освічувався лямпою, і заявив їй, що князя немає дома.

Наталія Івановна забажала ввійти до мешкання брата, щоб лишити йому записку. Коридорний провів її туди.

Наталія Івановна ввійшла до невеличких двох покоїв і вважно оглянула їх. На всьому побачила вона знану їй чистоту й охайність і скромність обстанови, яка була для неї нова і здивувала її. На бюрку вона побачила знаний їй притискач із бронзовим песиком, справно порозкладані портфелі, й папери, і прибори до писання, і томи карного

устава, й англійську книжку Генрі Джоржа, і французьку — Тарда з вложенням у неї знаним їй кривим великим ножем зі слонової кости.

Присівши коло бюрка, вона написала братові записку, в котрій просила його прийти до неї набезпечно таки сьогодні. Потім зі здивованням похитала головою на те, що бачила, і повернулася до свого готелю.

Наталію Івановну цікавили тепер у життю брата дві справи: його одружіння з Катюшею, про яке вона чула у своєму місті, бо всі балакали про це, і віддача землі селянам, котра теж була всім відома й багатьом здавалася чимось політичним і небезпечним. Одружіння з Катюшею з одного боку подобалося Наталії Івановні. Вона любивалася цією рішучістю, пізнавала в цьому й його, й себе, якими були вони обое тих гарних часів, заки вона віддалася; але рівночасно її огортав страх на згадку про те, що брат її одружиться з такою страшною жінкою. Останнє почуття було сильніше, і вона поклала собі, скільки мога, вплинути на нього і спинити його, хоча вона і знала, як це важко.

Друга справа, віддача землі селянам, не дуже так лежала їй на серці; але чоловік її дуже обурювався цим і вимагав від неї впливу на брата. Ігнат Мпкифорович казав, що такий учинок — це верх необережності, легкодушності та гордовитости, що пояснити такий учинок, — якщо взагалі є яка змога пояснити його — можна тільки бажанням виріжнити себе, почванитися, бажанням, щоб усі про нього забалакали.

— Який глузд має віддача землі мужикам, щоб

вони платили самим собі? — казав він. — Як уже хотів це зробити, міг продати через Селянський Банк. Це мало би глузд. Загалом, це вчинок, що межує з ненормальністю, — казав Ігнат Микифорович, мріючи вже про курателю, й вимагав від жінки, щоб вона поважно перебалакала з братом про цей дивний намір.

XXXIII.

Вернувшись додому, Нехлюдов найшов у себе записку сестри й зараз поїхав до неї. Це було над вечір. Ігнат Микифорович одпочивав у другій кімнаті, і Наталія Івановна сама зустрінула брата. Вона була в чорній шовковій сукні до стану, з червоною стьожкою на грудях, і чорне волосся її було вскуйовджене і причесане по-модному. Вона, очевидячки, старалася робити зі себе молодчу задля ровесника-чоловіка. Побачивши брата, вона зіскочила з канани і швидким кроком, шелестячи шовковою спідницею, вийшла йому на зустріч. Вони поцілувалися і, сміючись, поглянули одне на одного. Довершилася та таємна, великозначна виміна поглядів, якої словами не вискажеш, та в якій усе було правда, і почалася виміна слів, у котрій уже тої правди не було. Обое не бачилися від смерти матері.

— Ти погладчала й помолодчала, — сказав він. У неї з задоволення склалися губи до усмішки.

— А ти схуд.

— Ну, що ж Ігнат Микифорович?

— Відпочиває. Не спав цілу ніч.

Багато тут можна б було сказати, але слова нічого не сказали. А погляди сказали, що того, що треба було сказати, не сказано.

— Я була в тебе.

— Еге, я знаю. Я випровадився з дому. Там мені дуже обширно, самотно, нудно. Те, що там є, мені зовсім непотрібне. Позабірай собі це все, себто, меблі — всі речі.

— Так, мені сказала Аграфена Петровна. Я була там. Щиро тобі дякую. Але...

В цю хвилину готелевий лякей приніс срібну гарну чайну посудину.

Вони мовчали, заки лякей розставляв посуд. Наталя Івановна перейшла на фотель напроти столика й мовчки засипала чай. Нехлюдов мовчав.

— Ну, що ж, Дмитре, я все знаю, — з нерішучістю сказала Наталя, зиркнувши на нього.

— Що ж, я дуже тішуся, що ти знаєш.

— Та хіба ти думаєш поправити її після такого життя? — сказала Наталія Івановна.

Він сидів, не підпершись, просто, на малому кріслі, і вважно слухав її, стараючись добре зрозуміти й гарно відповісти. Настрій, який лишився в нього від останнього зустрічу з Масловою, все ще наповняв його душу спокійною втіхою і прихильністю до всіх людей.

— Я не її, а себе поправити хочу, — відповів її.

— Є інші засоби, окрім подружжя.

— А я гадаю, що це найліпший; крім того, це вводить мене в той світ, в якому я можу бути корисний.

— Я не гадаю, — сказала Наталія Івановна, — щоб ти міг бути щасливий.

— Річ не в моєму щасті.

— Розуміється, але вона, якщо в неї є серце, не може бути щаслива... не може навіть цього бажати.

— Вона й не бажає.

— Я розумію, але життя...

— Що життя?

— Вимагає чого иньчого.

— Нічого не вимагає, а тільки того, щоб ми робили, що слід, — сказав Нехлюдов, дивлячись на її гарне, хоча покрите коло очей і уст невеличкими зморщечками, обличчя.

— Не розумію, — сказала вона й зітхнула.

„Відна сестричка! Як вона могла змінитися?“ — думав Нехлюдов, згадуючи Наташу такою, яка вона була дівчиною; в нього було до неї чуле почування, сплетене з безлічі діточих спогадів.

Тоді до кімнати ввійшов, як завжди, з високою задертою головою, з виставленими наперед грудьми, м'яко й легко ступаючи й усміхаючись, Ігнат Микифорович, — вилискуючи окулярами, лисиною й чорною бородою.

— Здорові були, — промовив він, свідомо роблячи неприродні наголоси.

Дарма що зразу після одруження вони старалися собі „тикати“, вони таки лишилися на „ви“.

Вони стиснули один одному руки, і Гнат Микифорович злегка сів на фотелю.

— Я не перешкоджую вам у розмові?

— Ні, я перед ніким не скриваю того, що кажу і що роблю.

Як тільки Нехлюдов уздрів те обличчя, побачив ті волохаті руки, почув той протекційний, сомопевний тон, лагідний його настрій у мент ізник.

— Еге, ми балакали про його намір, — сказала Наталія Івановна. — Налити тобі? — додала вона, взявшись за чайник.

— Так, будь ласка. Який, власне, намір?

— Їхати на Сибір із тою партією гарештантів, у якій знаходиться жінка, що перед нею я вважаю себе винуватком, — висказав Нехлюдов.

— Я чув, що не тільки проводити, але й більше.

— Еге, одружитись, якщо тільки вона цього забажає.

— Ось як! А якщо вам це не справляє неприємності, то поясніть мені ваші мотиви. Я не розумію їх.

— Мотиви ті, що жінка ця... що перший крок її на шляху розпусти...

Нехлюдов розсердився на себе за те, що не находив слів.

— Мотиви ті, що я винен, а покарана вона.

— Якщо покарана, то, ймовірно, і вона не невинна.

— Вона цілком невинна.

І Нехлюдов із непотрібним хвилюванням розповів цілу справу.

— Так це недогляд голови, і відціля необдумана відповідь присяжних, Але тоді є сенат.

— Сенат відмовив.

— А відмовив, — значить, не було достотних причин до касації, — сказав Ігнат Микифорович. — Сенат не може входити в суть самої справи. Коли ж, дійсно, в суді зайшла помилка, то треба подати на Найвище ім'я.

— Я подав, але, ймовірно, нічого з цього не вийде. Запитають міністерство, міністерство віднесеться до сенату, сенат повторить свою постанову. І, як звичайно, невинний буде покараний.

— По-перше, міністерство не віднесеться до сенату, — з усмішкою поблажливості сказав Ігнат Микифорович, — а зажадає оригінальних актів зі суду, і як найде помилку, то видасть відповідний запорядок, а, по-друге, невинних ніколи або, принаймні, дуже рідко, виїмково рідко, карають. Карають тільки винних, — поволи цідив Ігнат Микифорович із самовдоволеною усмішкою.

— А я набрав власне противного переконання, — промовив Нехлюдов, відчуваючи відразу до шуряка: — я пересвідчений, що більша половина людей, засуджених судами, — невинні.

— Як це так?

— Невинні, у найзвичайнішому значінні цього слова, як невинна ця жінка в отровнию; як невинний селянин, якого я саме пізнав, в убивстві, котрого він не допустився; як невинні син і мати в підпалі, що його довершив сам хазяїн, а їх обоє мало не засудили.

— Правда, завсіди бували й будуть судові помилки. Установа, створена людьми, не може бути доскональна.

— А далі, величезна скількість невинних, через те, що вони виховувалися в відомому колі й не вважають своїх учинків злочинствами.

— Вибачте, але це несправедливо; кожний злодій знає, що злодійство негарна річ, і що не можна красти, що крадіж річ неморальна, — зі спокійною, самопевною, все тою самою, трохи зневажливою усмішкою, що особливо дратувала Нехлюдова, сказав Ігнат Микифорович.

— Ні, не знає. Йому кажуть: не кради, а він бачить і знає, що фабриканти крадуть його працю, задержуючи його плату, що уряд зі всіма своїми урядовцями, у формі податків, обкрадає його без угаву.

— Це вже й анархізм, — спокійно вияснив Ігнат Микифорович значіння слів свого шуряка.

— Я не знаю, що це; я кажу, що є, — казав далі Нехлюдов, — знає, що уряд обкрадає його. Знає, що ми, поміщики, обікрали його вже давно, загарбавши від нього землю, котра повинна бути загальним добром, а далі, коли він із тої краденої нами землі назбірає собі ріща, щоб ним затопити у своїй печі, ми його саджаємо в тюрму й хочемо запевнити його, що він злодій. Але він знає, що злодій не він, а той, що вкрав від нього землю, і що всяка restitution того, що в нього вкрадено, є його обов'язком перед своєю родиною.

— Не розумію, а якщо розумію, то не годжуся. Земля не може не бути нічєю власністю. Якщо ви її поділите, — почав Ігнат Микифорович із повною і спокійною певністю в тому, що Нехлюдов соціяліст, і що теорія соціялізму домагається, щоб

ую землю поділити на рівні частини, а що таке ділення річ дуже гупа, і він легко може його збити, — якщо ви її сьогодні поділите на рівні частини, завтра вона знову перейде в руки більше працюючих і здатних...

— Ніхто й не думає ділити землю на рівні частини. Земля не повинна бути нічєю власністю, не повинна бути предметом купівлі і продажу, чи найму.

— Право власності людині вроджене. Без права власності не буде нікому цікаво оброблювати землю. Зниште право власності, і ми вернемось до дикого стану, — авторитетно виголосив Ігнат Микифорович, повторюючи той оклепаний аргумент на користь права земельної власності, котрий уважається незбитим і полягає на тому, що ласість на землю є признакою того, що земельна власність необхідна.

— Навпаки, тільки тоді земля не лежатиме облогом, як тепер, коли ось поміщики, немов собака на сні, не допускають до землі тих, що можуть експлуатувати її, а самі не вміють цього робити.

— Слухайте, Дмитре Івановичу, та ж це цілковите безглуздя! Хиба можливо в наші часи знищити земельну власність? Я знаю, це ваш dada. Але дозвольте мені сказати вам просто...

І Гнат Микифорович поблід, і голос у нього задріжав. Очевидячки, ця справа дуже близько обходила його.

— Я радив би вам обдумати цю справу гаразд, заки приступите до практичної розв'язки її.

— Ви балакаєте про мої особисті справи?

— Еге. Я міркую собі, що всі ми займаємо відоме становище, повинні сповняти ті обов'язки, що випливають із цього становища, повинні піддержувати ті умови життя, в яких ми родилися й які ми дістали у спадщині від наших прадідів й які повинні передати своїм нащадкам.

— Я вважаю своїм обов'язком...

— Дозвольте, — не даючи себе перебити, казав далі Гнат Микифорович. — Я кажу не за себе й за своїх дітей. Мої діти забезпечені, і я заробляю стільки, що нам є з чого жити, — і я міркую, що й діти не голодуватимуть — і тому мій протест проти ваших учинків, вибачайте за слово, не вповні передуманих, випливає не з особистих інтересів, а принципіально я не можу згодитися з вами. І я радив би вам більше подумати, почитати...

Нехлюдов зблід.

— Ну, вже ви мені лишіть рішати свої справи сомому і знати, що треба читати, і чого не треба, — сказав він і, почувуючи, що в нього дубіють руки, і що він не панує над собою, замовк і почав пити чай.

XXXIII.

— А що діти? — спитав Нехлюдов сестри, коли трохи заспокоївся.

Сестра розповіла про дітей, що вони лишилися з бабунею, з його матіррю, і, дуже вдоволена з того, що суперечка з її чоловіком закінчилася, почала розповідати про те, як її діти бавляться в мандрівку, цілком таксамо, як колись він грався

зі своїми трома ляльками — з чорним Арабом і лялькою, званою Французською.

— Невже ти тямш? — сказав Нехлюдов, усміхаючись.

— І уяви собі, вони достеменнісінько таксамо граються.

Немила розмова скінчилася. Наташа заспокоїлася, але не хотіла при чоловікові говорити про це, що було зрозуміле тільки братаві, і, щоби почати загальну розмову, забалакала про петербурзьку новину, — про горе Каменської, що стратила сина-одинака, вбитого в поєдинку.

Гнат Микифорович осудив той лад, при якому вбивство в поєдинку виключалося з числа загальних карних злочинів.

Ця замітка викликала відповідь Нехлюдова, і знову запалала суперечка на ту саму тему, де все було недобалакане, і оба співрозмовники не висловились до кінця, а лишилися при своїх переконаннях, котрі осуджували одного в очах другого.

Гнат Микифорович почував, що Нехлюдов осуджує його, гérбує всю його діяльність, і йому хотілося доказати йому, що його міркування цілком несправедливі. Щодо Нехлюдова, то йому було й досадно, що шуряк устряває в його справу зі землею (в душі він почував, що шуряк, і сестра, й їх діти, як його спадкоємці, мають на це право), тай обурювало його й те, що та обмежена людина з повною певністю і спокоем і надалі вважала правдивою й законною ту справу, яка являлася тепер для Нехлюдова безумовно безглузною і злочинною. Ця самопевність дратувала Нехлюдова.

— Що ж ізробив би суд? — спитав Нехлюдов.

— Засудив би одного з двох поєдинкарів, як звичайних убийників, на каторжні роботи.

У Нехлюдова знов задубіли руки, і він палко забалакав:

— Ну, і що ж із того вийшло б? — спитав він.

— Було би справедливо.

— Так наче справедливість становить ціль діяльності суду! — сказав Нехлюдов.

— А що ж инше?

— Піддержка станових інтересів. Суд, на мою думку, є тільки адміністративний знаряд задля піддержання існуючого порядку річей, вигідного для нашого стану.

— Це цілком новий погляд, — зі спокійною усмішкою сказав Ігнат Микифорович. — Звичайно приписується судові трохи инакше призначення.

— В теорії, але не у практиці, як я побачив. Суд має за мету тільки берегти громадянство в тому становищі, в якому воно зараз, і зачерез те переслідує й карає й тих, що стоять вище загального рівня й хочуть його піднести, так звані політичні злочинці, і тих, котрі стоять низче того рівня, так звані злочинні типи.

— Не можу згодитися, по-перше, з тим, щоби злочинців, так званих політичних, карали через те, що вони стоять вище середнього рівня. По більшій частині це випадки громадянства, таксамо зіпсовані, хоча трошки инакше, як і ті злочинні типи, котрих ви ставите низче середнього рівня.

— А я знаю людей, що стоять незрівняно вище

від своїх суддів; усі сектанти — люде моральні, непохитні...

Але Гнат Микифорович належав до людей, котрі не дозволяють собі перебивати, коли вони говорять. Він не слухав Нехлюдова — тим він особливо дратував його, — і далі говорив рівночасно з Нехлюдовим.

— Не можу згодитись і з тим, щоб метою суду була піддержка існуючого ладу. Суд має свої цілі — або поправляє...

— Гарно поправляє по тюрмах, — докинув Нехлюдов.

— Або усуває — вперто говорив далі Ігнат Микифорович, — зіпсованих і тих звірячих людей, які загрожують існуванню громадянства.

— У тім то й річ, що суд не робить ні одного, ні другого. Громадянство немає засобів, щоб це робити.

— Як то? Я не розумію, — через силу сміючись, спитав Ігнат Микифорович.

— Я хочу сказати, що, власне, є тільки дві розумні кари, ті, що їх уживали у старовину: кара на тіло й кара смерти, котрі, одначе, внаслідок злагіднення людської природи, все більш і більше виходять із ужитку, — сказав Нехлюдов.

— Це мені й дивно від вас чути, і якимсь воно нове для мене.

— Так, розумна річ завдати болю людині, щоб вона на-будуче не робила того самого, за що їй завдали болю; і цілком розумна шкідливому, небезпечному для громадянства членові відрубати голову. Обі ці кари мають здоровий глузд. Але

який глузд має те, щоб людину, зіпсовану ледачістю і злим прикладом, замкнути до тюрми, в умови забезпеченого й обов'язкового ледарства в товаристві самих зіпсованих людей? Або перевезти на щось на скарбові гроші — кожний коштує більш як 500 карбованців — із Тульської губернії до Іркуцької, або з Курської...

— Одначе ж люде бояться тих мандрівок на скарбовий кошт, і коли б не було тих мандрівок і тюрмів, ми не сиділи б тут з вами, як сидимо тепер.

— Ці тюрми не можуть бути запорукою нашої безпеки через те, що ці люде сидять там не вічно, й їх випускають. Навпаки, в цих установах доводять цих людей до куди більших хиб і розпусти, себто, збільшають небезпеку.

— Ви хочете сказати, що пенітенціярну систему треба видосконалинити.

— Не можна її видосконалинити. Видосконалинені тюрми коштували б більш, ніж те, що витрачається на народню освіту, і лягли б на той самий народ новими тягарями.

— Але недостачі пенітенціярної системи ніяким чином не роблять зі самого суду інваліда, — знову не слухаючи шуряка, вів далі свою промову Ігнат Микифорович.

— Не можна поправити тих недостач, — підносячи голос, казав Нехлюдов.

— Так що ж? Убивати треба? Або як один політик пропонував, виколювати очі, — сказав Ігнат Микифорович, усміхаючись із тріумфом.

— Правда, це було б жорстоко, але хоч була б якась мета в тому. А те, що тепер робиться, і жорстоке, і не тільки мети в тому жадної немає, але таке страшно глупе, що не можна зрозуміти, як можуть зі здоровим розумом люде брати участь у такій безглузній і жорстокій справі, як карний суд.

— А ось я беру участь у ньому, — бліднучи, сказав Ігнат Микифорович.

— Це ваша річ. Але я не розумію цього.

— Мені здається, що ви багато дечого не розумієте, — сказав Ігнат Микифорович, і голос його затремтів.

— Я бачив на суді, як заступник прокуратора всіма силами старався обвинуватити безталанного хлопчину, який у кожної незіпсованої людини міг тільки збудити співчуття, і знаю, як другий прокуратор допитував сектанта й підтягав читання Євангелія під карний закон; та й ціла діяльність судів полягає тільки на тих безглузних і жорстоких учинках.

— Я не служив би, як би так думав, — сказав Ігнат Микифорович і встав.

Нехлюдов побачив особливий блиск під окулярами шуряка. „Невже це сльози“, — подумав він. І, справді, це були сльози образи.

Гнат Микифорович підійшов до вікна, вийняв хусточку, почав відкашлюватись і протирати окуляри, потім зняв їх, і обтер і очі. Вернувшись до канапи, Гнат Микифорович закурив цигару й більше не обзивався. Нехлюдову стало боляче й соромно за те, що він завдав такого сильного жалю й шурякові, й сестрі, головню через те, що він завтра

від'їжджав і більш із ними не мав бачитися. Збентежений, він попрощався з ними й поїхав додому.

„Дуже можливо, що правда те, що я казав, принаймні, він не збив мене в нічому. Але не так треба було говорити. Видно, мало я змінився, як міг так порватися гнівом і так образити його й засмутити бідну Наташу“, думав він.

XXXIV.

Партію, з котрою йшла Маслова, впряджали з залізничного двірця в третій годині, і через те, щоб бачити вихід партії з тюрми і з нею вкупі дійти до двірця, Нехлюдов міркував приїхати до тюрми перед дванацятою.

Укладаючи речі й папери, Нехлюдов іспинився на своїому дневнику й перечитав деякі місця й те, що записав останнім разом. Записав він останнього разу, перед від'їздом до Петербурга, ось що: „Катюша не хоче моєї жертви, а хоче своєї. Вона перемогла, і я переміг. Вона тішить мене тою ну-трішньою переминою, яка, здається мені, — боюся вірити — дозріває в ній. Боюся вірити, але мені видається, що вона оживає“. Зараз же після того було написано: „Пережив щось дуже тяжке й дуже радісне. Дізнався, що вона негарно поводитися в лікарні. І нараз зробилося мені страшенно боляче. Не думав, що так боляче. З відразою й ненавистю я балакав із нею і потім нараз ізгадав про себе, про те, як я багато разів і тепер був, хоча і в

гадках, винен у тому, за що ненавидів її, і нараз у той сам час я став сам для себе гидкий, а її стало жалко, і мені зробилося дуже гарно. Тільки щоб у пору встигнути побачити подіно у своїйому оці, то які б ми були ліпші!“ Під нішнім днем він записав: „Був у Катюші і власне задля вдоволення зі себе самого був недобрий, лихий, і лишилося важке почуття. Ну, але що ж робити? Від завтрішнього дня нове життя. Бувай здорове, старе, й на-віки! Багато набралосся вражінь, але всього годі привести до згоди“.

Як другого дня вранці Нехлюдов прокинувся, то в душі почув щирий жаль задля того, що склалося зі шуряком:

„Так не можна їхати“, подумав він, „треба поїхати до них і залагодити все“.

Але як поглянув на годинник, то побачив, що тепер уже ніколи, що треба спішитись, щоб не спізнитися до виходу партії. Він поквапом зібрався, з речами післав придверника й Тараса, Федосіяного чоловіка, котрий їхав із ним, просто на двірцець, а сам узяв першого візника, що його здибав по дорозі, й поїхав до тюрми.

Арештанський поїзд ішов дві години перед поштовим яким їхав Нехлюдов, і через те він цілком розплатився в помешканню, бо не думав більше вертатися.

* * *

Була важка липнева спека. Не прохолонуле після душної ночі каміння вулиць, камениць та заліза крівель передавало своє тепло в палюче,

неповорушне повітря. Вітру не було, а якщо він і підносився, то приносив пересичене порохом і запахом олійної фарби вонюче й гаряче повітря. Людей на вулицях було мало, а й той, хто був, старався іти в тіні домів. Тільки чорні, огорілі від сонця хлібороби-мостові в личаках сиділи по середині вулиці, били малютками по брилах каменю та скидали його в гарячий пісок, тай похмурі поліцаї, в небілених кітелях, з жовтогарячими шнурками від револьверів, похмуро переступаючи з ноги на ногу, стояли посеред вулиць, тай заслонені з одного боку він сонця трамваї, запряжені кіньми в білих накривах на головах, з вухами, що сторчали в прорізках, сунули, серед дзеленькання дзвінків, вулицями то в гору, то в долину.

Коли Нехлюдов приїхав до тюрми, партія ще не вирушала. У тюрмі все ще кипіла, від четвертої години з ранку, натужна робота, все ще передавали та перебирали гарештантів, що їх виряджали. В партії, що її виряджали, було 623 чоловіки й 64 жінки: всіх треба було перевірити число за числом, перебрати недужих та слабих і передати конвойним. Новий інспектор, два заступники його, доктор, фельчер, конвойний офіцер та писар сиділи за виставленим надвір, у тіні муру, столом із актами і канцелярськими причандалами й по одному викликували, оглядали, випитували й записували гарештантів, що один за другим до них підходили.

Проміня сонця дібралося вже до половини стола. Робилося гаряче, і передусім душно задля браку вітру й від дихання гарештантів, що стояли зараз же коло стола.

— Та тому кінця не буде, — казав, затагуючись папіроскою, високий, опасистий, червоний, із піднесеними плечима й короткими руками конвойний начальник, що без перестанку пускав дим у свої вуса, які закривали йому цілий рот. — Замучили цілком. Звідкіля ви їх набрали стільки! Багато ще?

Писар заглянув до актів.

— Іще 24 людей.

— Ну, чого стоїте? Підходь... — крикнув конвойний на непереверених іще гарештантів, що глотилися один за одним. Вони вже більш як три години стояли в рядах, і не в тіні, а на сонці, чекаючи черги.

Робота ця робилася в середині тюрми, знадвору ж, коло брами, стояв, як звичайно, вартовий із рушницею, з двадцять підвод на речі гарештантів і для недужих, і в куті скупчилася громадка рідні і приятелів, що чекали виходу гарештантів, щоб побачитися, і, як буде можна, побалакати з ними й дещо передати на дорогу. До тої громадки прилучився й Нехлюдов.

Він простояв тут із годину. Як година минала, за брамою почувся брязьк кайданів, ступання кроків, начальницькі голоси, покашлювання й негolosні гутірки великої товпи. Це тревало так хвилин із п'ять. В тому часі входили й виходили хвірткою дозорці. Нарешті, почувлася команда.

З тріскотом відчинилася брама, брязьк кайданів став голосніший, і на вулицю вийшли конвойні вояки в білих кітелях, із рушницями й, очевидно, як відомий і звичний маневр, розставилися правильним широким колом перед брамою. Коли вони

установилися, почулася нова команда, і пари почали виходити гарештанти в подібних до млинців шапках на обголених головах, із клунками на плечах, волочучи заковані ноги й вимахуючи одною вільною рукою, а другою придержуючи клунок за плечима. Зпочатку йшли каторжні чоловіки, всі в однакових сивих штанах і халатах із тузами на плечах. Усі вони — молоді, старі, худі, гладкі, бліді, червоні, чорні, вусаті, бородаті, безбороді, Росіяне, Татари, Жиди — виходили, бренькаючи кайданами і жваво вимахуючи рукою, неначе збираючись іти кудись далеко, але, пройшовши кроків десять, спинялися й покійно уставлялися по чотирі в ряд один за другим. Зараз безпосередно за ними висипали з брами такі самі оголені, без нижніх оковів, але посковувані рука з рукою наручницями люде, в таких самих одягах. Це були засланці. І вони таксамо жваво виходили, спинялися і уставлялися по чотирі в ряд. Опісля йшли вислані присудом громад. Потому жінки, теж за порядком, зпочатку — каторжні в тюремних сивих каптанах і хустках на головах; далі — жінки-засланки й ті, що добровільно йшли за своїми чоловіками, у своїх міських і сільських одягах. Деякі жінки несли грудних дітей у запіллях каптанів.

З жінками йшли своїми ногами діти: хлопчики й дівчатка. Вони, немов лошата в табуні, протискалися поміж арештантами. Чоловіки уставлялися мовчки, зрідка тільки покашлювали або робили вривчасті завваги. Поміж жінками гомоніла безперестанна гутірка. Нехлюдову здавалося, що він пізнав Маслову, коли вона виходила; але опісля

вона загубилася серед великої товпи інших, і він бачив тільки масу сивих, неначе позбавлених людської, передівсім жіночої, подоб, сотворінь із дітьми і клунками, сотворінь, що уставлялися гозаду чоловіків.

Хоч усіх арештантів перелічили в середині тюрми, конвойні почали їх знову перараховувати й перевірювати з попереднім рахунком. Перелічування це тяглося довго, головно через те, що деякі гарештанти рухалися, переходили з місця на місце, і тим збивали лік конвойним. Конвойні ляли та штовхали гарештантів, що покірно, але з люттю слухались, і перелічували наново. Коли всіх наново перелічили, конвойний офіцер дав якусь команду, і товпа заворушилась. Слабі чоловіки, жінки й діти, одні поперед других, почали добіратися до підвод, укладати на них клунки й потому самі вилізати на них. Вилізли й сідали жінки з грудними дітьми, що кричали, веселі діточки, що сварилися за місця, та сумовиті, похмурі гарештанти.

Декілька гарештантів, поздіймавши шапки, підійшли до конвойного офіцера й почали в нього чогось просити. Як опісля довідався Нехлюдов, то вони впрохувалися на підводи. Нехлюдов бачив, як конвойний офіцер, мовчки дивлячись на прохачів, зотягався попіроскою, і як потім замахнувся своєю короткою рукою на одного гарештанта, що до нього підійшов, і як арештант, скуливши обголену голову між плечі, сподівачись удару, відскочив від нього.

— Я з тебе такого дворянина зроблю, що ти тямитимеш! Зайдеш пішки! — заверещав офіцер.

Одного тільки високого діда, що пугався в ніжних оковах, офіцір пустив на підводу, і Нехлюдов бачив, як той дід здіймив свою до млинця подібну шапку, перехрестився, справившись до підвод, і як опісля довго не міг вилізти через залізя, що не давало йому піднести слабу, старечу, заковану ногу, і як баба, що сиділа вже на возі, допомгла йому, втягнувши його за руку на підводу.

Коли всі підводи наповнилися клунками, й на клунки всіли ті, що мали на це дозвіл, конвойний офіцір здіймив шапку, обтер хусткою чоло, лясину й червону гладку шпю й перехрестився.

— Партія, ходом руш! — закомандував він.

Вояки забрязчали рушницями, гарештанти, поздіймавши шапки, декотрі лівими руками, почали хреститися, ті, що їх проводжували, щось гукнули, їм якось відгукнулись у відповідь арештанти, серед жінок піднялося голосіння, і партія, окружена вояками в білих кітелях, рушила з місця, збиваючи порох закованими в кайдани ногами. Попереду йшли вояки, за ними, вибренькуючи кайданами, кайданники, по чотирі в ряд, за ними засланці, потому вислані громадами, сковані по двоє наручницями, і на прикінці жінки. Аж за ними теліпалися навантажені клунками і хворими підводи. На одній із них високо сиділа закутана жінка і, не вгаваючи, верещала й ридала.

XXXV.

Похід був такий добгий, що, як передні вже щезли з очей, підводи з клунками і слабими тільки

що рухнули з місця. Коли підводи рушили з місця. Нехлюдов сів на візника, що чекав його, і казав йому перегнати партію з тим, щоб роздивитись, чи нема знайомих арештантів поміж чоловіками, й опісля, найти поміж жінками Маслоу і спитати її, чи дістала післані для неї речі.

Стало дуже гаряче. Вітру не було, і збиваний тисячами ніг порох уносився клубами над арештантами, що сунули серединою вулиці. Гарештанти йшли швидким кроком, і гнилий візників коник, яким їхав Нехлюдов, тільки поволеньки переганяв їх. Ішли ряди за рядами незнайомі з чудним та страшним виглядом сотворіння, що тисячами тягли за собою однаково повбувані та позавивані ноги і в такт кроків, немов підбадьорюючи себе, вимахували свобідними руками. Їх було так багато, вони були такі дуже до себе подібні, і умови, в які їх поставлено, були якісь такі особливі та чудні, що Нехлюдову видались вони не людьми, а якимись особлившими страшними сотворіннями. Це вражіння знищило в ньому тільки те, що в товпі каторжних він пізнав арештанта-вбийника Фьодорова, й межі засланцями теж знайомого коміка Охотіна і ще одного волоцюгу, що звертався до нього. Майже всі гарештанти оглядалися, міряли очима бричку, що переганяла їх, і пана, що сидів у ній. Фьодоров струснув головою догори на знак, що пізнав Нехлюдова. Охотін підморгнув очима. Але ні один, ні другий не поклонилися, вважаючи це недозволенним. Порівнявшись зі жінками, Нехлюдов зараз же уздрів Маслоу. Вона йшла у другому жіночому ряді. Від краю йшла розчервоніла коротконога, чорноока,

погана жінка, що підтікала халат за пояс: це була Хорошавка; потім того йшла вагітна жінка, що через силу волокла ноги за собою, і третя була Маслова. Вона несла клунок на плечах і просто дивилася поперед себе. Лице її було спокійне й рішуче. Четверта в ряді з нею йшла жваво молода, гарна жінка в короткому халаті і по-бабському закрученій хустці — це була Федося. Нехлюдов ізліз із брочки й підійшов до жінок. Він хотів поспитати Маслову про речі і про те, як вона себе почуває, але конвойний унтерофіцер, що йшов із цього боку партії, зараз таки помітив, як Нехлюдов підходив до жінок, і підбіг до нього.

— Пане, не можна підходити до партії: не дозволено, — кричав він, підходячи.

Як ізблизився й пізнав обличчя Нехлюдова (в тюрмі всі вже його знали), унтерофіцер приклав пальці до картуза, став коло Нехлюдова і сказав:

— Тепер не можна. На двірці зможете, а тут не дозволяється. Не спиняйсь, марш! — крикнув він на гарештантів, і, без огляду на спеку, бадьорячись, у своїх нових елегантних чоботях, підтюпцем перебіг на своє місце.

Нехлюдов завернув на тротуар, казав візникові їхати за собою і сам пішов, не спускаючи партії з ока. Куди тільки вона переходила, всюди звертала на себе увагу, сполучену зі співчуттям та острахом. Проїжджачі вихилялися з екіпажів і, доки їм видно було, проводжали гарештантів очима. Ті, що йшли пішки, ставали і здивованим та боязьким оком дивились на страшне видовище. Деякі підходили й давали милостиню. Милостиню

перевіряли конвойні. Деякі, наче загіпнотизовані, йшли за партією, але опісля спинялися, похитували головами і проводжали партію тільки очима. Із ганків та брам, прикликуючи один одного, вибігали та з вікон вихилялися люде й мовчки, не порушно дивилися на страшний похід. На одному з розпуттів партія перешкодила проїхати якійсь багатій колясці. На козлі сидів із обличчям, що вилискувалося, купрастий, із рядами гудзиків на спині, машталір; у колясці на задньому місці сиділи чоловік із жінкою: жінка, — худа і бліда, в яєному брилику, з яскравою парасолькою, і чоловік у циліндрі і в яєному й елегантному пальті. Зпереду проти них сиділи їх діти: вичепурена і свіженька, мов квіточка, паняночка з розпущеним руським волоссям, теж із яскравою парасолькою, і восьмилітній хлопчина з довгою, худою шиєю і з дужками, що виставали, у маринарському брилі, прибраному довгими стьожками. Батько сердито дорікав машталірові за те, що він на-час не обминув партії, котра їх задержала, а мати зневажливо прижмурювалась і хмурилась, закриваючись від сонця й пороху шовковою парасолькою, яку насунула цілком на обличчя. Купрастий машталір сердито супився, вислухуючи неслухні докори пана, який сам казав йому їхати тою вулицею, і з тяжкою бідою здержував лискучих, намилених під наголовачами й шиєю вороних жеребців, що рвалися до бігу.

Поліцай із радості душі бажав прислужитися власникові багатій коляски і пропустити його, припинивши гарештантів, але почував, що в тому поході була понура врочистість, котрої не слід

було нарушити навіть і для такого багатого пана. Він тільки приклав руку до козирка на знак свого поважання для багатства і грізно дивився на гарештантів, немов обіцяючись на кожний випадок захистити від них тих, що сиділи в колясці. Так отже коляска мусіла чекати, аж перейшов увесь похід, і рушила з місця аж тоді, як прогуркотіла остання підвода з клунками й арештантами, що на ній сиділи, і з гістеричною жінкою, яка на хвилину була затихла, але, побачивши багату коляску, наново почала ридати та верещати. Аж тоді злегка рухнув віжками машталір, і вороні тюпчаки, вибренькуючи підковами по мурованці, понесли коляску, що легко підсакувала на гумових келесах, на літнє мешкання, куди їхали забавлятися чоловік, жінка, панночка і хлопчик із тонкою шнєю й дужками, що виставали.

Ні батько, ні мати не дали ні панночці, ні хлопчикові пояснення на те, що вони бачили. То й діти самі мусіли шукати собі пояснення значіння того видовища.

Панночка, схопивши вираз обличчя в матері, пояснила собі його так, що це були люде, зовсім инакші, ніж її батьки й їх знайомі; що це були люде погані, і що через те з ними власне так і треба обходитися, як з ними обійшлися. І через те панночці було тільки страшно, й вона втішилася, як ці люде щезли їй із очей.

Але хлопчик із довгою, худю шнєю, що не спускав очей із цілого походу, пояснив собі справу инакше. Він знав добре і набезпечно, бо довідався про це просто від Бога, що ці люде були цілком такі

самі, як і він сам, як і всі люде, і через те тим людям заподіяв хтось якесь лихо, накоїв чогось такого, чого не слід робити, і йому було шкода їх, і він почував страх і перед тими людьми, котрі були заковані й обголені, і перед тими, котрі їх закували й обголили. І через те у хлопця чим раз більш і більше віддувалися губи, і він дуже перемагав себе, щоб не заплакати, бо міркував собі, що плакати в таких випадках сором.

XXXVI.

Нехлюдов поспішав тим самим кроком, що й арештанти, але йому було страшно гаряче, хоча він був легко зодягнутий, у легкому пальті; та передівсім йому було душно від пилюки й непорушного гарячого повітря, що уносилося над вулицями. Пройшовши так із чверть верстви, він сів на візника й поїхав наперед, але посеред вулиці, у бричці йому стало ще гарячіше. Він попробував розбудити в собі думки про вчорашню розмову з шуряком, але тепер ці думки вже не хвилювали його, як уранці. Їх придушили вражіння з виходу з тюрми й походу партії. А передусім — було до втомив гаряче. Під тином, у тіні дерев, поздіймавши шапочки, стояли два хлопці-реалісти над морожеником, що присів перед ними навколішки. Один із хлопців уже роскошував, облизуючи рогову ложечку, другий чекав скляночки, що її мороженик ущерть наповнював чимось жовтим.

— Де б тут напитись? — спитав Нехлюдов

свого візника, почувши непереможне бажання відсвіжитися.

— Зараз же тут трактирня гарна, — сказав візник, завернув за ріг вулиці й підвіз Нехлюдова перед ганок із великою вивіскою.

Опасистий прикащик, у сорочці, за шинквасом, і прислугачі, що були колісь білі, задля браку гостей сиділи за столами, з цікавістю оглянули незвичного гостя й запропонували свої услуги. Нехлюдов попросив сельтерської води й сів подальш від вікна, за маленьким столиком із брудною скатеркою.

Двоє людей сиділо за столом за чайною посудиною і пляшкою з білого скла, обтирали з чолів піт і щось собі спокійно вираховували. Один із них був чорний і лисий, з крайком чорного волосся на потилиці, як у Гната Микифоровича. Вигляд цього добродія знов нагадав Нехлюдову його вчорашню розмову з шуряком і бажання побачитися з ним і з сестрою перед від'їздом. „Ледви чи встигну перед поїздом“, подумав він, „краще напишу листа“. Він казав собі дати паперу, конверту й марку, почав посьорбувати свіжу шипучу воду й роздумувати, що писати. Але гадки його розбіглися, і він ніяк не міг укласти листа.

„Дорога Наталко, не можу їхати під важким вражінням учорашньої розмови з Ігнатом Микифоровичем...“ — зачав він. — „Що ж далі? Просити вибачення за те, що я вчора сказав? Але я сказав те, щд думав. І він погадає собі, що я відпекуюсь. І далі, це його встрявання до моїх справ... Ні, не можу...“ І він знов почув у собі кипучу не-

навіть до тої чужої, самопевної людини, яка його не розуміла. Він сховав недокінченого листа до кишені, заплатив, вийшов на вулицю й поїхав наздоганяти партію.

Спека стала ще більша. Мури й каміння немов дихали гарячим повітрям. Ноги, здавалося, обпікались об гарячий брук, і Нехлюдов почув щось наче опар, коли голою рукою діткнувся лякованого криса брички.

Кінь в'ялим підтюпцем, постукуючи рівномірно підковами по запорошеному й нерівному бруку, тягся вулицями; візник без перестанку засипав; а Нехлюдов сидів, не думаючи ні про що й байдуже спозируючи поперед себе. На кінці вулиці проти брами великого дому стояла громадка людей і конвойний з рушницею.

Нехлюдов припинив візника.

— Що це? — спитав він двіника.

— З арештантом щось.

Нехлюдов зліз із брички й підійшов до громадки людей. На нерівному камінню похилистої брукованої вулиці, коло тротуару, лежав головою низче ніг широкий, немолодий арештант із рудою бородою, червоним обличчям і приплесканим носом, у сивому халаті і в таких сампх штанах. Він лежав навznak, відслонивши долонями вдолину покриті веснянками руки і, час-до-часу, рівномірно пручаючись високими й широкими грудьми, схлипував, а задеревілі, набрясклі кров'ю очі дивились у небо. Над ним стояли нахмурений поліцай, рознощик, поштар, прикащик, стара жінка з парасолькою і обстрижений хлопчик із порожнім кошком:

— Знемощили під ключем, рознемощили, а їх ведуть у саме пекло, — нарікав на когось прикащик, звертаючись до Нехлюдова, що саме підійшов.

— Може, вмре, — лебеділа плаксивим голосом жінка з парасолькою.

— Треба сорочку розв'язати, — обізвався поштар.

Поліцай почав грубими пальцями, що дріжали, незручно розпускати тасьминки на жилавій, червоній шиї. Він був, видно, схвилюваний і збен-тежений, але все-таки вважав за потрібне звернутися до товпи:

— Чого зглотились? І так гаряче. Вітер заступили.

— Повинен доктор засвідчіння давати — тих, що слабі, лишати. А то повели, ледви дихав, — казав прикащик, хоча, очевидно, показатися, що він знає порядки.

Поліцай розв'язав тасьминки сорочки, випростувався й озирнувся.

— Розходіться, кажу. Не ваша річ, чого не бачили? — казав він, звертаючись за співчуттям до Нехлюдова, але не найшовши в його погляді співчуття, зиркнув на конвойного.

Але конвойний стояв на боці, оглядав свій зап'яток, що відривався, й зовсім байдужно відносився до мороки поліца.

— До кого належить, тим не в голові. Заморювати людей хіба це лад?

— Арештант арештантом, а все людина, — казали серед товпи.

— Покладіть йому голову вище, та води дайте,
— сказав Нехлюдов.

— За водою пішли, — відповів поліцай, потім узяв арештанта під пахи і з натугою підтяг туловище вище.

— Що це за збіговище? — почувся нараз рішучий начальницький голос, і до зібраної довкола гарештанта громадки людей широкими кроками підійшов околоточний. На ньому вилискувався незвичайно чистий кітель, та ще більш вилискувалися високі чоботи.

— Розійтись! Нічого тут чепіти! — крикнув він до товпи, хоча не знав іще, чого воно зібралася товпа.

Як підійшов ближче й побачив арештанта, що вмів, він похвально кивнув головою, що наче сподівався чогось подібного, і звернувся до поліцаєв.

— Як воно так?

Поліцай доклав, що йшла партія, й арештанта упав, а конвойний офіцер казав лишити.

— Так що ж? До поліції треба. Візника!

— Двірник побіг, — сказав поліцай, прикладаючи руку до козирка.

Прикащик почав було щось про спеку.

— Твоя це річ? Га? Йди своєю дорогою, — промовив околоточний і так грізно зирнув на нього, що прикащик затих.

— Води треба дати випити, — сказав Нехлюдов.

Околоточний грізно поглянув і на Нехлюдова, але нічого не сказав. Коли ж двірник приніс склянку води, він казав поліцаєві дати її гарештантові. Поліцай підніс обпалу взад голову й по-

пробував улити воду до рота, але гарештант не приймав її. Вода лилася по бороді, мочила на грудях куртку й конопляну запорошену сорочку.

— Лий на голову! — закомандував околоточний, і поліцай здіймив до млинця подібну шапку й вилив воду й на руде кучеряве волосся, і на голий череп. Очі гарештанта так наче налакано, ширше розплющились, але стан його не змінився. По обличчі його текли брудні потічки від пороху, але уста все однаково схлипували, і ціле тіло піддригувало.

— А цей що? Взяти цього, — звернувся околоточний до поліцай, показуючи на Нехлюдового візника. — Гей, ти! Сюди!

— Занятий, — похмуро, не підіймаючи очей, промовив візник.

— Це мій візник, — сказав Нехлюдов, — але візьміть його. Я доплачу, — додав він, звертаючись до візника.

— Ну, чого чените? — крикнув околоточний. — Беріть!

Поліцай, двірник і конвойний піднесли гарештанта, занесли до брички й посадили на сидження. Але він сам не мав сили триматися; голова подавалася назад, і ціле тіло зсувалося зі сидження.

— Кладіть лежма! — закомандував околоточний.

— Ніщо, ваше благородіє, я так доведу, — сказав поліцай і, добре сівши собі на сидження, вхопив арештанта сильною правою рукою під паху.

Конвойний підніс убуті в кинді без підкладки ноги і поставив і витягнув ізпід козла.

Околоточний оглянувся і, вздрівши на бруку до млинця подібну шапку гарештанта, підніс її і вбрав її на обпалу назад мокру голову.

— Марш! — закомандував він.

Візник сердито оглянувся, похитав головою і, в товаристві конвойного, кроком рушив назад до поліції. Поліцай, що сидів із арештантом, безперестанно підіймав і тіло, що спадало, й голову, що вимахувалася на всі боки. Конвойний, ідучи поруч, поправляв ноги.

Нехлюдов пішов за ними.

XXXVII.

Приїхавши до поліції повз пожарного вартового, бричка з арештантом в'їхала на подвір'я поліції і спинилася під одним із ганків.

На подвір'ю пожарники, засукавши рукави, голосно розмовляли і сміялися, мнючи якийсь віз. Як бричка тільки спинилася, кілька поліцаїв оточили її, вхопили бездушне тіло гарештанта під пахи й за ноги і зняли його з брички, що скрипіла під тягаром.

Поліцай, що привіз арештанта, зліз із брички, помахав затерплою рукою, здіймив картуз і перехрестився. Мерця понесли до дверей, і звідтіля нагору по сходах. Нехлюдов пішов за ними. У невеликій, брудній кімнаті, куди внесли вмерлого, було чотири тапчани. На двох сиділо в халатах двоє недужих, один — криворотий із обв'язаного швею, другий — сухітник. Два тапчани були порожні. На один із них

поклали гарештанта. Невеличкий чоловічок із лискучими очима і бровами, що без ушину рухалися, тільки в білизні і в панчохах, швидким і дрібним кроком підійшов до принесеного гарештанта, поглянув на нього, потім на Нехлюлова й голосно розреготався. Це був божевільний, що його держали у ждальні.

— Хочуть мене перелякати, — казав він. — Але ні — не вдасться.

У слід за поліцаями, що внесли мерця, увійшов околочний і фельчер.

Фельчер підійшов до вмерлого, потермосив жовтаву, покриту веснянками, м'яку ще, але вже помертвецькому бліду руку гарештанта, подержав її, і потім того спустив. Вона без життя впала на живіт мерцеві.

— По всьому, — сказав фельчер, махнувши головою, але, звичайно, задля порядку розіпнув мокру, зрібну сорочку мерця і, загорнувши за вуха своє кучеряве волосся, приліг до жовтавих, нерухомих високих грудей арештанта. Усі мовчали. Фельчер підвівся, ще раз хитнув головою й доторкнувся пальцем ізпочатку одного, опісля другого віка над розплющеними блакитними непорушними очима.

— Не злякасте, не злякасте, — казав божевільний, цілий час іспльовуючи в напрямку фельчера.

— Що ж? — спитав околочний.

— Що ж? — повторив фельчер. — До трупарні з ним.

— Але глядіть, чи правда? — спитав околочний.

— Пора знати, — сказав фельчер, не знати чого закриваючи розкриті груди мерця. — Але я пішло ще за Матвієм Івановичем, нехай він огляне. Петров, йди поклич, — сказав фельчер і пішов собі від мерця.

— Занести до трупарні, — сказав околоточний, — А ти пізніше приходить до канцелярії, розпишешся. — дав він приказ конвойному, котрий цілий час не відступав від арештанта.

— Слухаю, — відповів конвойний.

Поліцаї піднесли мерця і знову понесли вдолгину по сходах. Нехлюдов хотів йти за ними, та божевільний стримав його.

— Ви ж не у змові? То дайте папіроску, — сказав він.

Нехлюдов виїмив папіросницю й дав йому. Божевільний, моргаючи бровами, почав дуже швидко розповідати, як його мучать, вмовляючи в нього всячню.

— Адже вони всі проти мене й через свої медіюми мучать, катують мене...

— Вибачте, — сказав Нехлюдов і, не дослухавши його, вийшов на подвір'я, бажаючи дізнатись, куди віднесуть умерлого.

Поліцаї перейшли вже зі своїм тягаром ціле подвір'я і входили у двері сутеринів. Нехлюдов хотів підійти до них, але околоточний припинив його.

— Вам чого треба?

— Нічого, — відповів Нехлюдов.

— Нічого, то й ідіть собі.

Нехлюдов послухався й пішов до свого візника.

Візник його дрімав. Нехлюдов ізбудив його і справився наново на двірць.

Не від'їхав він і сто кроків, як наскочив на вантажну підводу в супроводі конвойного з рушницею: на підводі лежав другий арештант, очевидячки, вже мертвий. Він лежав горілиць на возі, і обголена голова його з чорною борідкою, покрита до млинця подібною шапкою, що з'їхала йому аж на ніс, тряслася й оббивалася, як тільки віз бувало струснувся. Вантажник, у великих чоботях, ішов поруч воза, і правив конем. Позаду йшов поліцай. Нехлюдов смикнув за плече свого візника.

— Що роблять! — сказав візник, спиняючи коня.

Нехлюдов зліз із брочки і, в слід за вантажником, знову повз пожарного вартового, ввійшов на подрірра поліції. На подвіррі пожарні скінчили вже свою роботу, і на їх місці стояв високий, сухорлявий брандмайор зі синім околишком і, заклавши руки в кишені, грізно дивився на товстого буланого з покусаною шиєю жеребця, котрого пожарний водив перед ним. Жеребець припадав на передню ногу, і брандмайор зі серцем казав щось ветеринареві, що стояв коло нього.

Тут стояв і околоточний. Побачивши другого мерця, він підійшов до вантажника.

— Де піднесли? — спитав, непохвально похитавши головою.

— На Старій Горбатовській, — відповів поліцай.

— Арештант? — спитав брандмайор.

— Так. Другий сьогодні, — сказав околоточний.

— От і порядки. Але бо й народ же, — сказав брандмайор і, звернувшись до пожарника, що водив кульгавого буланого, крикнув: — Заведи в загороду в куті! Я тебе, сучого сина, провчу, як калічити коней, що більш варта, ніж ти, шельмо.

Мерця, як тамтого, підняли з воза поліцаї й занесли до ждальні. Нехлюдов, немов загіпнотизований, пішов за ними.

— Вам чого? — спитав його один поліцай.

Він не відповів, а йшов туди, куди несли мерлого.

Божевільний, сидячи на тапчані, жадібно курив папіроску, що її дістав від Нехлюдова.

— А, вернулися! — сказав він і розреготався. Побачивши мерця, він нахмурився: — Знов, — сказав. — Остобісіли. Адже не дитина я? Правда? — усміхаючись, ізвернувся з запитом до Нехлюдова.

Тимчасом Нехлюдов дивився на мерця, котрого тепер ніхто більш не заслонював, і обличчя котрого, закрите перше шапкою, було ціле видно. Як тамтой арештант був поганий, так цей був незвичайно гарний і в лице й на цілому тілі. Це була людина в повному розцвіті сил. Хоч оголена до половини голова — була понівечена, невисоке круте чоло з підвищенням над чорними, тепер бездушними очима, було дуже гарне, і таксамо й невеликий горбатий ніс над тонкими чорними вусами. Посинілі тепер губи були складені до усмішки; невеличка борідка тільки що облямовувала долішню частину обличчя, й на оголеному боці черепа видно було сильне й гарне вухо. З лиця бив і спокій, і повага, і доброта. Та поминувши вже те, що з цього обличчя видно було, яку,

може, духову силу вбито в чоловіці, цьому з тонких костей на руках і скованих ногах і зі сильних м'язів усіх пропорціональних членів знати було, яке це було чудове, сильне, зручне людське сотворіння, як сотворіння, на свій лад куди доскональніше, ніж той буланій жеребець, за покалічення якого так сердився брандмайор. А тимчасом, його замучили, і не тільки нікому не було шкода його як людини — нікому не було шкода його як робочої худобни, що даремне загинула. Одиноке почуття, яке викликала в усіх людях його смерть, було почуття досади задля клопотів, котрих треба було, щоб забрати геть це тіло, що грозило розкладом.

У ждальну ввійшов доктор із фельчером і інспектор дільниці. Доктор був набитий, присадкуватий чоловік у чисунчевому жакеті і в таких самих вузьких штанах, що обтискали йому м'язисті литки. Інспектор був маленький опецюк із банькастим, червоним обличчям, котре робилося ще більш округлим задля його звички набірати до уст повітря й поволи випускати його. Доктор підсів на танчан біля мерця, таксамо, як це робив фельчер, потермосив руки, приклав вухо до серця і встав, обсмикуючи штани.

— Більше мертвих не може бути, — сказав він.

Інспектор набрав повний рот повітря й поволи випустив його.

— З котрої в'язниці? — спитав він конвойного.

Конвойний відповів і нагадав про кайдани, що були на вмерлому.

— Наказу здійснити, Богу дякувати, ковалів

доволі, — сказав інспектор, знову роздув лица і, йдучи до дверей, поволи випускав повітря.

— Від чого ж це так? — звернувся Нехлюдов до доктора.

Доктор подивився на нього крізь окуляри.

— Що від чого? Що вмірають від соняшного удара? А так: сидять без руху, без світла цілу зиму, і нараз на сонце, та ще в такий день, як сьогодні, та йдуть товпою, припливу повітря немає. Ось і удар.

— Так на віщо ж їх посилають?

— А це ви їх поспитайте. Та ви, властиво, хто?

— Я — сторонній.

— Аа! Моє поважання, мені ніколи, — сказав доктор і, з досадою обсмикнувши штани, справився до тапчанів недужих.

— Ну, а тобі як? — звернувся він до криворотого блідого чоловіка з обв'язаною шиєю.

Тимчасом божевільний сидів на своєму тапчані й, переставши курити, плював у той бік, де був доктор.

Нехлюдов зійшов надолину на подвір'я і, повз пожарі, коні, і кури, і вартівника в мідяному шеломі, пішов до брами, сів на свого візника, що знов заснув, і поїхав на двірець.

XXXVIII.

Як Нехлюдов приїхав на двірець, арештанти вже всі сиділи в вагонах за заготованими вік-

нами. На платформі стояло декілька людей, що супроводжали своїх: їх до вагонів не підпускали. Конвойні були цим разом особливо заклопотані. По дорозі до двірця впало й померло від удару, крім тих двох людей, яких бачив Нехлюдов, іще троє: одного відвезено, як тамтих двох, до найближчої поліції, а двох упало вже тут, на двірці*). Заклопотані були конвойні не тим, що під їх конвоєм померло п'ятеро людей, котрі могли лишитися в живих. Це їх не турбувало, а турбувало тільки те, щоб виконати все те, чого в таких випадках вимагав від них закон: передати мерлих, куди слід, і їх речі, й папери, і вичеркнути їх із числа тих, що їх треба було везти до Ніжнього, а це було дуже західно, та ще в таку спеку.

Ось тим то й турбувались конвойні й не пускали ні Нехлюдова, ні других, що цього просили, до вагонів, так довго, доки цього всього не подокинували. Та Нехлюдова, одначе, таки пустили через те, що він дав грошей конвойному унтерофіцирові. Унтерофіцир той пустив Нехлюдова, але просив, щоби швидко перебалакав і відійшов геть, щоб не бачив начальник. Усіх вагонів було вісімнадцять, і всі, крім вагона начальства, були битком набиті гарештантами. Йдучи повз вікна вагонів, Нехлюдов прислухався до того, що діялося всередині. У всіх вагонах чути було брязьк оковів, ме-

---

*) На початку 80-их років п'ятьох арештантів померло одного дня від соняшного удару в часі, як їх переводили з Бутирської тюрми на двірець Нижегородської залізниці.

Прим. автора.

тушню, гутірку, перемішану з безглузними лайливими словами, але ніде ніхто нічого не балакав, як цього сподівався Нехлюдов, про померлих дорогою товаришів. Розмови торкалися більш клунків, води до пиття й вибору місця.

Заглянувши в вікно одного вагона, Нехлюдов побачив у середині його, у переході, конвойних, котрі здіймали з арештантів наручниці. Арештанти протягали руки, і один конвойний ключем відмкнув замок на наручницях і здіймав їх. Другий ізбірив наручниці.

Пройшовши всі вагони з чоловіками, Нехлюдов підійшов до жіночих. У другому з них розлягався рівномірний жіночий стогін із примівкою: „О, о, о!... Батеньки, о, о, о! Батеньки!...“

Нехлюдов минув його і, за вказівкою конвойного, підійшов до вікна третього вагона. Із вікна, як тільки Нехлюдов наблизив до нього голову, повіяло горяччю, переповненим густим сопухом людських випарів, і виразно почувся писк жіночих голосів. На всіх лавках сиділи розчервонілі, зіпрілі жінки в халатах і кохтах і гучно перебалакували зі собою. Обличчя Нехлюдова, що зблизився до вікна, звернуло на себе їх увагу. Ті, що сиділи найближче, замовкли й посунули до нього. Маслова, тільки в кохті й без хустки, сиділа під супротилежнім вікном. Близче з цього боку сиділа біла, усміхнена Федося.

Пізнавши Нехлюдова, вона штовхонула Маслову й рукою показала їй на вікно.

Маслова поквапом устала, накинула на чіне волосся хустку і з оживленим, червоним, зіприм,

усміхненим обличчям підійшла до вікна і вхопилася за ґрати.

— Але і спека, — сказала вона, радісно усміхаючись.

— Речі одержали?

— Одержала, дякую.

— Не треба чого? — спитав Нехлюдов, почувавши, що на нього несе духотою з розпеченого вагона, немов із, каміння в лазні.

— Нічого не треба, дякую.

— От водички б, — обізвалася Федося.

— Правда, водички, — повторила Маслова.

— Та хіба в вас немає води?

— Дають, та всю випили.

— Зараз, — сказав Нехлюдов, — я попрошу конвойного. Тепер до Ніжнього не побачимось.

— А ви хіба їдете? — неначе б то не знаючи цього, сказала Маслова, радісно зиркнувши на Нехлюдова.

— Їду найблизчим поїздом.

Маслова нічого не сказала і тільки через декілька секунд глибоко зітхнула.

— А що, добродію, правда, що дванацятеро гарештантів замучили на смерть, — спитала грубим голосом стара, мужицьким сувором гарештантка.

Це була Корабльова.

— Я не чув, що дванацять, я бачив двох, — сказав Нехлюдов.

— Кажуть, дванацять. Та невже їм за це нічого не буде? Тіто чорти!

— А з жінок ніхто не занедужав? — спитав Нехлюдов.

— Баби витриваліці, — сміючись, сказала друга низенька гарештантка, — тільки одній ось зібралось на родиво. Чуєте, як попід небеса голосить, — додала, вказуючи на сусідній вагон, із котрого доходили безперестанно ті самі стогони.

— Ви питаєте, чи не треба чого? — сказала Маслова, стараючися здержати уста від радісної усмішки: — чи не можна б цієї жінки лишити, вона ж мучиться. Ви б сказали начальству.

— Добре, я скажу.

— Та ще що. Чи не можна б їй побачити Тараса, свого чоловіка, — додала, вказуючи очима на Федосю. — Він же їде з нами.

— Пане, не можна розмовляти, — почувся голос конвойного унтерофіцера.

Це був не той, що пустив Нехлюдова.

Нехлюдов відійшов і почав шукати начальника, щоб попросити його за жінку, що родила, і за Тараса, але довго не міг найти його й добитися відповіді від конвойних. Вони були в великій метушні: одні вели кудись якогось арештанта, другі бігали купувати собі харчі й розміщували свої речі по вагонах, треті припадали коло якоїсь панії, що їхала з конвойним офіцером, і нерадо відповідали на запити Нехлюдова.

Нехлюдов побачив конвойного офіцера вже після другого дзвінка. Офіцер, обтираючи своєю короткою рукою вуса, що закривали йому рот, і піднісши плечі, картав за щось фельдфебеля.

— Вам властиво чого? — спитав він Нехлюдова.

— Тут у вас жінка родить у вагоні, то я гадав, чи не треба б...

— Хай і родить. Тоді побачимо, — сказав конвойний, входячи до свого вагона і жваво вимахуючи своїми коротенькими руками.

В ту ж мить появився кондуктор із трубкою в руці. Почувсь останній дзвінок, трубка, і на платформі поміж тими, що супроводжали, та в жіночій вагоні почувся плач і голосіння. Нехлюдов стояв на платформі поруч із Тарасом і дивився, як повз нього один за другим сунули вагони з заґратованими вікнами й оголеними головами чоловіків, що дивилися крізь них. Опісля порівнявся з ним перший жіночий вагон, у вікні якого видні були голови простоволосих і позакручувалих хустками жінок; далі другий вагон, що з нього долітав усе той самий стогін жінки, потім того вагон, де була Маслоva. Вона разом із иньчими стояла під вікном, дивилась на Нехлюдова й жалібно всміхалася до нього.

XXXIX.

До відходу особового поїзду, котрим мав їхати Нехлюдов, лишалося дві години. Нехлюдов гадав було зпочатку на той час поїхати ще до сестри, але тепер, після вражінь цього ранку, почув себе таким дуже схвильованим і розбитим, що сів на канапку у ждальні першої кляси, зовсім й нечайно почув таку сонноту, що обернувся на бік, підіклав голову під щелепу й заразівськи заснув.

Його збудив лякей у фракку зі значком і серветкою.

— Добродію, добродію, чи не ви Нехлюдов, князь? Паня вас шукають.

Нехлюдов зірвався, протер очі й нагадав собі, де він і все те, що було сьогодні зранку.

Йому згадалися: похід арештантів, мерці, вагони з ґратами й позапирані там жінки, з яких одна мучиться без помочі родивом, а друга жалібно усміхається до нього зпоза залізних ґратів. На яві ж перед ним було цілком що иньше: стіл, заставлений пляшками, вазами, канделябрами й посудом, довкола стола ввихаються меткі лякей, у глибині салі, перед шафою, за вазами зі садовою та пляшками — буфетчик і спини подорожних, що підійшли до буфету.

В той час, як Нехлюдов зміняв позу, з лежання переходив на сидження і трохи прочумувався, він покмітив, що всі, що були в кімнаті, з цікавістю позирають на щось, що творилося в дверях. І він глипнув туди і уздрів декілька людей, що в фотелю несли даму в легенькій намітці, яка окутувала її голову. Передній носільник був лякей і видався знайомим Нехлюдову. Задній був теж знайомий придверник із гальоном на картузі. Позад фотелю йшла елегантна покоївка у хвартусі і стрічечках-метеликах і несла клуночок, якийсь округлий предмет у шкурятяній оправі й парасольки. Ще далі йшов, зі своїми грубими губами й апоплексичною шиєю, випнувши груди, князь Корчачін у подорожній шапці, і ще далі — Місі, Міша, двоюрідний брат, і знайомий Нехлюдову завсіди веселий ди-

пльомат Остен зі своєю довгою шиєю і з видатною горлянкою. Він був у доброму настрою і щось переконуюче, але ж, очевидно, серед жартів докінчував оповідати усміхненій Місі. На самому заді йшов доктор, сердито курячи папіроску.

Корчагини їхали зі свого підміського маєтку до сестри княгині, до її маєтку, Ніжегородською залізницею.

Похід носільників, покоївки й доктора подався до жіночої їдальні, викликаючи цікавість і пошану в усіх, що там були. Тимчасом старий князь, засівши за стіл, зараз таки покликав до себе лякея й почав у нього щось-там замовляти. Місі з Остеном теж іспинилися в реставрації і тільки що хотіли сісти, як у дверях появилася знайома їм особа, і вони підійшли їй на зустріч. Це була Наталія Івановна.

Наталія Івановна, в супроводі Аграфени Петровни, огладаючись на всі боки, входила до реставрації. Вона майже рівночасно побачила Місі і брата. Вона насамперед підійшла до Місі, і тільки кивнула головою Нехлюдову. Але, поцілувавшись із Місі, вона зараз же звернулася до нього.

— Ну, нарешті я найшла тебе, — сказала вона.

Нехлюдов устав, привітався з Місі, Мішею й Остеном і спинився, розмовляючи з ними. Місі розповіла йому про пожежу їх дому на селі, що приволовила їх переїхатися до тітки. Остен почав із того приводу розповідати смішну анекдоту про пожежу.

Нехлюдов, не слухаючи Остена, звернувся до сестри.

— Як я тішуся, що ти приїхала.

— Я давно вже приїхала, — сказала вона. — Ми з Аграфеною Петровою удвійку, — вона вказала на Аграфену Петровну, котра, у брилі її ватерпруфі ввічливо й поважно здалека збентежено поклонилася Нехлюдову, не хотючи йому перешкоджати, — усюди шукали за тобою.

— А я тут призаснув. Як я тішуся, що ти приїхала! — повторив Нехлюдов. — Я зачав був лист до тебе, — сказав він.

— Невже? — спитала Наташа перелякано. — А про що?

Місі зі своїми кавалєрами, помітивши, що поміж братом і сестрою починається інтимна розмова, відійшли собі на бік, а Нехлюдов зі сестрою сіли собі під вікном на оксамитову канапку коло чийхось речей, — пледа й кардонової коробки.

— Вчора, як вийшов від вас, я хотів повернутися й перепросити шуряка, але не знав, як він на це подивиться, — сказав Нехлюдов. — Я нечемно балакав із твоїм чоловіком, і мене це боліло, — сказав він.

— Я знала, я була певна, що ти не хотів. Ти ж знаєш...

І зараз на її очах заблесли сльози, і вона доторкнулася його руки. Ці слова були зі щирого серця, він це добре зрозумів, і те, що вони значили, зворушило його. А значили вони стільки, що, крім любови до чоловіка, яка заволоділа цілим її еством, для неї важна й дорога її любов до нього, до брата, і що всяка незлагодя з ним — для неї тяжка мука.

— Дякую, дякую тобі... Ах, щб я бачив сьогодні, — сказав він, пригадавши собі нараз другого вмерлого гарештанта. — Двох арештантів убито.

— Як убито?

— Так убито. Їх повели в цю снєку. І двох померло від соняшного удару.

— Не може бути! Як? Сьогодні? Що тільки?

— Еге, що тільки. Я бачив їх трупи.

— Але через що вбили? Хто вбив? — спитала Наталія Івановна.

— Убили ті, що насильно вели їх, — роздратовано сказав Нєхлюдов, почувуючи, що сестра й на цю річ дивиться очима свого чоловіка.

— Ах, Боже мій! — крикнула Аграфєна Петровна, що підійшла ближче до них.

— Правда, ми й аза не тяммо в тому, щб діється з цими безталанними, а треба це знати, — додав Нєхлюдов, спозираючи на старого Корчагіна, котрий, підв'язавшись серветкою, сидів коло стола за джбанком із вином і саме в ту мить кинув оком на Нєхлюдова.

— Нєхлюдов! — крикнув він. — Не відсвіжітесь часом? На дорогу це чудово!

Нєхлюдов відмовився й відвернувся.

— Але що ж ти зробиш? — казала далі Наталія Івановна.

— Що зможу. Я не знаю, але відчуваю, що повинен щось таке зробити. І щб зможу, те зроблю.

— Так, так, я це розумію. — Ну, а з цими, — сказала вона, усміхаючись і вказуючи очима на Корчагіна, — невже цілком покінчена справа?

— Цілком, і я гадаю, що з обох сторін без жалю.

— Шкода. Мені шкода. Я її люблю. Ну, нехай, що це так. Але чого ти хочеш ізв'язати себе? — додала боязько. — Чого ти їдеш?

— Їду через те, що так треба, — серіозно й сухо виповів Нехлюдов, немов бажаючи припинити цю розмову. Але зараз таки йому стало прикро за зимний тон до сестри. „Чого ж не сказати їй усього, що я думаю?“ подумав він. „І хай і Аграфена Петровна почує“, сказав він до себе, поглянувши на стару покоївку.

Приява Аграфени Петровни ще більш підохотила його повторити сестрі свою постанову.

— Ти кажеш про мій намір одружитися з Катюшею? Так бачиш, я поклав собі це зробити; але вона ясно й рішуче відмовила мені, — сказав він, і голос його задріжав, як дріжав завсіди, коли він балакав про це. — Вона не хоче моєї жертви, і сама жертвує дечим, що в її становищі дуже багато значить, і я не можу прийняти цієї жертви, якщо це хвиливе. І через те я їду за нею й буду там, де вона буде, і наскільки зможу, помагатиму, полегчатиму їй долю.

Наталія Івановна нічого не сказала. Аграфена Петровна допитливо дивилася на Наталію Івановну й похитувала головою. Тоді ж саме з жіночої ждальні знову вийшов похід. Той самий красуньлякей Пилип і придверник несли княгиню. Вона спинила носільників, піднадила до себе Нехлюдова й, жалібно завірраючи, подала йому білу з перстеними руку, зі страхом ждучи сильного отиску.

— *Erouvantable!**) сказала вона про спеку. — Я не зношу цього. *Se stimat me tue.****) — І, побалакавши про страхіття російського підсоння й запросивши Нехлюдова, щоби приїхав до них, вона дала знак носільникам.

— Конче приїжджайте, — додала вона, по дорозі звертаючи своє довге обличчя до Нехлюдова.

Нехлюдов вийшов на плятформу. Похід княгині справився направо, до першої кляси, а Нехлюдов із артільщикам, що ніс його речі, і Тарасом, із власними клунками, подалися на ліво.

— Це мій товариш, — сказав Нехлюдов до сестри, вказуючи на Тараса; історію котрого він розповідав їй передтим.

— Та невже в третій клясі? — спитала Наталія Івановна, коли Нехлюдов спинився проти вагона третьої кляси, і артільщик із речами і Тарас увійшли до середини.

— Мені зручніше, я з Тарасом разом, — відповів він. — А ось іще що, — додав він: — у Кузьмінському я досі землі не віддав селянам, так що на випадок моєї смерті вона твоїм дітям у спадщині дістанеться.

— Дмитре, покинь, — сказала Наталія Івановна.

— А хоч і віддам, то одне, щд можу сказати, то те, що решта все дістанеться їм, бо я ледви чи одружуся. А якщо й одружуся, то дітей не буде... так що...

— Дмитре, будь ласка, не кажи цього, — казала Наталія Івановна, а тимчасом Нехлюдов бачив, що їй приємно чути те, що він сказав.

*) Страшно.

**) Це підсоння добиває мене.

Напереді, перед першою клясою, стояла тільки невеличка купа народа, що все ще спозирала на той вагон, до якого внесли княгиню Корчагіну, решта людей сиділа вже на своїх місцях. Пасажири, що припізналися, кваплячись, стукотіли по дошках п'яток, кондуктори зачиняли з грюкотом двері і завзивали тих, що їхали, сідати, а тих, що проводжали, виходити.

Нехлюдов увійшов до розпеченою сонцем, гарячого й вонючого вагона й зараз таки вийшов на гальмівню.

Наталія Івановна стояла проти вагона у своєму модному брилику й накидці поруч із Аграфеною Петровою. Видно було, як вона шукала предмету розмови, але знайти його не могла. Навіть „*écvivez*“ не можна було сказати, бо ж вони давно вже з братом сміялися над тою оклепаною фразою всіх тих, що від'їжджали. Розмова про грошові справи і спадщину відразу зірвала чулі братерські відносини, що колись були склалися між ними, — вони почували себе тепер відчуженими одне від одного. Отже Наталія Івановна рада була, коли поїзд рушив, і коли можна було тільки, хитаючи головою, зі сумовитим і ввічливим обличчям казати: „Бувай здоров, ну, бувай здоров, Дмитре!“ Але як тільки поїзд іщез із її очей, вона почала думати над тим, як їй передати чоловікові розмову з братом, і обличчя її зробилося поважне й заклопотане.

І Нехлюдову було тепер тяжко, ніяково зі сестрою, йому хотілося теж як найшвидче визволитися від неї, хоча він ніколи не відчував до неї

нічого иньшого, крім любови, й нічого ніколи не скривав перед нею. Але він почував, що тієї Наташі, яка колись така була близька для нього, вже немає, а є тільки рабиня чужого для нього й несимпатичного чорного волохатого чоловіка. Він це добре пізнав по тому, що обличчя її якомсь особливо дуже оживилось аж тоді, як він забалакав про те, що займало її чоловіка — про віддачу землі селянам, про спадщину. І це ранило йому серце.

XL.

Задуха в розпеченому від сонця й переповненому великому вагоні третьої класи така була страшна, що Нехлюдов не пішов до вагона, а лишився на гальмівні. Але й тут не було чим дихати, і Нехлюдов відітхнув повними грудьми аж тоді, як вагони викотилися зпоза домів, і повіяв продувний вітер. „Еге, вбили“, повторив він до себе слова, сказані до сестри. І в уяві його, зпоза всіх вражінь сьогоднішньої днини, з незвичайною живістю виринуло чудове обличчя другого вмерлого гарештанта з усміхненим виразом уст, поважним виразом чола й невеличким сильним вухом під оголеним, синявим черепом. „І найстрашніше з того всього то те, що його вбили, і ніхто не знає, хто його вбив. А вбили. Повели його, як і всіх арештантів на розпорядок Масленнікова. Масленников, певне, дав свій звичний розпорядок, підписав зі своїм йолопським закрутом папір із друкованим заголовком і, звичайно, вже цілком не

вважатиме себе винним. Іще менше може назвати себе винним тюремний доктор, що оглядав арештантів. Він справно виконув свій обов'язок, відділив слабих і цілком не міг передбачити ні цієї спрашної спеки, ні того, що їх вестимуть так пізно і в такій глоті. Інспектор?... Але інспектор виконув тільки наказ, щоб такого й такого дня відставити стільки і стільки каторжних, засланиців, чоловіків, жінок. Таксамо не може бути винен і конвойний, котрого службою було перебрати в рахунок стільки і стільки, і потім стільки ж саме передати. Вів він партію, як звичайно і як приписано, й цілком не міг передбачити, що такі сильні люде, як тих двох, що їх бачив Нехлюдов, не видержать і вмруть. Ніхто не винен, — а люде вбиті, і вбиті таки тимп самими людьми, що неповинні в їх смерти.“

„Пішло це все з того“, — думав Нехлюдов, — „що всі ці люде — губернатори, інспектори, околоточні, поліцаї, — міркують собі, що бувають на світі такі стадії, в котрих по-людському відноситися до людини не є обов'язком. Усі ж ці люде — і Масленников, і інспектор, і конвойний — усі вони, як би не були губернаторами, інспекторами, офіцирами, двацять разів подумали б про те, чи можна відставляти люде у таку спеку і в такій глоті, двацять разів по дорозі ставали б і, побачивши, що людина слабе, задихується, вивели б її з глоти, завели б її в тїнь, дали б води, дали б відпочити і, як склалося нещастя, виявили би співчуття. Вони не зробили того, що більш, перешкождали другим робити те тільки того, що бачили перед

собою не людей і свої обов'язки перед ними, а службу їй її вимоги, які вони ставили вище від того, чого вимагається для відносин людей до людей. Ось тут усе, думав Нехлюдов. „Якщо можна признати, що може найтися хоч на годинку, хоч у якомусь одному, виїмковому випадку щось важніше за чоловіколюбство, то немає такого злочину, котрого не можна б було допускатися супроти людей, і не вважати себе притому винним“.

Нехлюдов так потонув у гадках, що й не завважив, як верем'я перемінилося: сонце заховалося за передньою, низькою, розірваною хмариною, і зі західньої частини горизонту насувала густа ясно-сива хмара, що вже виливалася там десь гень далеко, над полями й лісами, скісним благодатним дощем. Від хмари тягло вогким дощевим повітрям. Уряди-годи хмару прорізували блискавиці, і зі стугоном вагонів усе частіше та частіше мішалось гототання грому. Хмара насувала чимраз ближче і ближче, скісні каплі дощу, гнані вітром, почали плямувати поміст гальмівні й пальто Нехлюдова. Він перейшов на другий бік і, вдихуючи вогку свіжість і пильний запах землі, що віддавна чекала дощу, дивився на все, що пролітало повз нього: сади, ліси, поля з жовтим житом, зелені ще смуги вівса, і чорні борозди темно-зеленої картоплі у цвіті. Все немов покритлося ляком: зелене ставало зеленіще, жовте—жовтіще, чорне—чорніще.

— Іще, ще, — казав Нехлюдов, радіючи полям, садам, горбдам, що оживали під благодатним дощем.

Добрий дощ лив не довго. Хмара почасти виллилася, почасти полетіла далі, й на мокру землю

синалися вже останні прості, часті, дрібненькі краплі. Сонце знову виглянуло, все заблищало, а на сході загнуласть над овидом не висока, але яскрава, з визначним фіолетовим коліром, веселка, що преривалася тільки на одному кінці.

— Ага, про що це я думав? — спитав себе Нехлюдов, коли скінчилися у природі всі ці переміни, і поїзд спустився у викоп із високими косогорами. — Правда, я думав про те, що всі ті люде: інспектор, конвойні, всі ті службовці, по більшій частині, лагідні, добрі люде поробилися лихими через те тільки, що вони служать.

Він ізгадав байдужність Масленнікова, коли він казав йому про те, що робиться в тюрмі, суворість інспектора, жорстокість конвойного офіцера, коли він не пускав на підводи й не звернув уваги на те, що в поїзді мучиться родивом жінка. Всі ці люде, очевидячки, були невразливі, недоступні для найзвичайнішого почуття милосердя тільки через те, що служили. Вони, як службовці, були недоступні для почуття чоловіколюбства — „так як ця брукована земля для дощу“, думав Нехлюдов дивлячись на повикладане ріжкоманітним камінням узбіччя викопу, по якому дощева вода не всякала в землю, а стікала потічками. „Може бути, що воно потрібно закладати камінням викопи, але прикро дивитись на цю позбавлену ростиности землю, котра могла б родити хліб, траву, корчі, дерева, як та земля, що видніє поверх викопу. Те саме і з людьми“, думав Нехлюдов, — „може бути, що воно потрібні ці губернатори, інспектори, поліцаї, але страшно бачити людей, позбавлених основної

людської прикмети — любови і співчуття для другого“.

„Ціла річ у тому“, думав він далі, „що люде ці визнають за закон те, що не є закон, і не визнають за закон те, що є вічний, незмінний, невідкладний закон, самим Богом написаний у людських серцях. От того то мені й буває все так важко з цими людьми“, думав Нехлюдов. „Я попросту боюся їх. І, дійсно, люде ці страшні. Страшніші за розбишак. Розбишака все-таки може змилосердитися — ті не можуть змилосердитись; вони обезпечені від милосердя, як це каміння від ростинности. Ось тим то вони страшні. Кажуть, страшні Пугачови, Разіни. Ці тисячу раз страшніші!“ думав він далі: „коли би хто задав психольогічне завдання: як би то так зробити, щоб люде наших часів, христіяни, гуманні, попросту добрі люде допускалися що-найстрашніших злочинств і не почували себе притому винними — то тут можлива тільки одна-одніська розв'язка: треба, щоб було тесаме, що є, треба, щоб ті люде були губернаторами, інспекторами, офіцерами, поліцаями, т. є., щоб, поперше, були пересвідчені, що є щось таке, зване державною службою, що дозволяє поводитися з людьми, як з речами, не відносячись до них по-людському, по-братерськи, а по-друге, щоб люде тою ж власне державною службою були зв'язані так, щоб відповідальність за наслідки їх поведінки з людьми не падала на жадного з них ізокрема. Поза тими умовами за наших часів нема змоги довершувати таких страшних учинків, як ті, що я їх бачив сьогодні. Ціла річ у тому,

що люде думають, що є такі стадії, в яких можна з людиною поводитись без любови, а таких стадій немає. З речами можна поводитись без любови: можна рубати дрова, робити цеглу, кувати залізо без любови; а з людьми не можна поводитись без любови, як не можна ходити коло бджіл без обережності. Таки прикмета бджіл. Якщо ходити-меш коло них необережно, то їм пошкодиш і собі. Так воно і з людьми. І це не може бути инакше, бо взаїмна любов поміж людьми — це основний закон людського життя. Правда, людина не може приневолити себе любити, як може приневолити себе працювати: але з цього не виходить, що можна поводитися з людьми без любови, особливо коли чого вимагаєш від них. Не почуваш любови до людей, — сиди тихо,“ думав Нехлюдов, звертаючись сам до себе: „займайся собою, речами, чим хочеш, тільки людей не тікай. Як їсти можна без шкоди і з користю тільки тоді, як хочеться їсти, так і з людьми можна поводитися з користю і без шкоди тільки тоді, коли любиш. Раз тільки дозволь собі поводитися з людьми без любови, як ти вчора поведився з шуряком, то не буде краю жорстокости і звірству супроти других людей, як це я бачив сьогодні, й не буде краю стражданню для себе, як я це пізнав із цілого свого життя. Так, так, це правда,“ думав Нехлюдов. „Це гарно, гарно!“ повторяв він у дусі, зазнаючи подвійної насолоди — відсвіження після тяжкої спеки і свідомости досягнутого вищого ступня ясности в питанні, яке віддавна вже його займало.

Вагон, у якому примістився Нехлюдов, був до половини зайнятий народом. Були тут служба, ремісники, фабричні робітники, різники, Жиди, прикащики, жінота, жінки робітників, був вояк, були дві панії — одна молода, друга підстаркувата, з браслетами на голій руці, і якийсь поважний добродій із кокардою на чорному картузі. Всі ці люде, заспокоївшись, що найшли місце, сиділи тихо: хто лузав насіння, хто курив папіроси, хто вів оживлену розмову зі сусідами.

Тарас зі щасливим обличчям сидів направо від проходу, пильнуючи місця для Нехлюдова, і живо розмовляв із м'язистим чоловіком, що сидів напроти в розціпленому суконному каптані, зі садівником, — як пізніше довідався Нехлюдов, — що їхав на посаду. Не доходячи до Тараса, Нехлюдов став собі у проході коло поважного дідуся з білою бородою, в нанковому каптані, що розмовляв із молодю жінкою в сільській одежі. Поруч зі жінкою сиділа, геть-геть не досягаючи ногами підлоги, сьомилітня дівчинка в новому сарафанчику зі сливе білою кісочкою і безперестанно лузала насіннячко.

Зиркнувши на Нехлюдова, дідусь підсмикнув із гладкої лавки, на якій сидів сам один, полу свого каптана і ввічливо сказав:

— Будь ласка, сідайте.

Нехлюдов подякував і сів на вказане місце. Як тільки він сів, жінка далі тягла своє перерване оповідання. Вона розповідала про те, як її в місті зустрів її чоловік, від якого вона саме верталася.

— На пущення була, та Бэг поміг, знов побула,
— казала вона. — Тепер, як Господь дасть, на
Різдво побачимося.

— Це добре, — сказав дідусь, спозираючи на
Нехлюдова: — заходити треба, а то чоловік моло-
дий збавиться, в місті живучи.

— Ні, дідусю, ні. Мій не з таківських. Не то, що
жадних дурниць: він як молоденька дівчинка. Гроші
всі до копійчки відсилає додому. А що вже дівчин-
кою, то так тішився, що й виповісти годі, — ска-
зала жінка, усміхаючись.

Дівчинка, що лузала насіннячко і прислуху-
валася матері, немов у потвердження її слів, погля-
нула спокійними, розумними очима в лице ді-
дусеві й Нехлюдову.

— Як розумний, то ще краще, — сказав дідусь.
— А цього не нюхає? — додав, указуючи очима
на пару — чоловіка й жінку, очевидячки фабрич-
них робітників, що сиділи по другий бік проходу.

Робітник приклав плящину горілки до рота,
закинув позад голову і тягнув із неї що-сила, а
жінка, держачи в руці торбинку, з якої виймила
була пляшку, очима їла свого чоловіка.

— Ні, мій і не п'є, і не курить, — відповіла
жінка, співрозмовниця дідуся, користаючи з нагоди,
щоб іще раз похвалити свого чоловіка. Таких
людей, дідусю, мало свята земля родить. Такий то
він, — додала вона, звертаючись і до Нехлюдова.

— То й добре, — сказав іще раз дідусь, дивля-
чись на робітника, що надпив із пляшки і подав
її жінці. Жінка вхопила пляшку і, сміючись та
хитаючи головою, теж приклала її до рота. По-

чувши на собі зір Нехлюдова й діда, робітник повернувся до них.

— Що ж, добродію? Дивитесь, що ми п'ємо? Як працюємо, ніхто не бачить. А ось як п'ємо— всі спозирають. Заробив, — і п'ю, ще й жінку частую. От вам і все.

— Еге, еге, — сказав Нехлюдов, не знаючи, що відповісти.

— Правда, добродію? Дружина моя — жінка з характером! Я задоволений дружиною, бо вона коло мене падає. Так я кажу, Мавро?

— На, бери, не хочу більше, — сказала Мавра, віддаючи в його руки пляшку. — І що плетеш без глузду, — додала вона.

— То воно так, — казав далі робітник, — як добра, то добра, а як заскрипить, то наче віз незмазаний. Мавро, так я кажу?

Мавра, сміючись, п'яним рухом махнула рукою.

— Ну, й почав...

— І то так, добра-добра, та до якогось часу, а як їй попадуть віжки під хвіст, то вона вам наробить такого, що й придумати годі... Правду кажу. Ви мені, добродію, вибачте. Я випив, ну, що ж тепер робити..., — сказав робітник і почав укладатися спати, поклавши голову на коліна усміхненої жінки.

Нехлюдов посидів трохи з дідом, котрий розповів йому про себе, що він муляр, 53 роки робить і поставив на своєму віку стільки печей, що вже й рахубу згубив, а тепер збирається відпочити, та все ніколи. Був ось у місті, поставив дітей на ноги, а тепер їде на село відвідати своїх. Вислухавши

оповідання дїда, Нехлюдов устав і пішов на те місце, котрого стерїг для нього Тарас.

— Що ж, добродію, сїдайте. Ми клунок заберемо сюди, — сказав увічливо, поглянувши догоря, в очі Нехлюдову, садівник, що сїв напроти Тараса.

— Хоч тісно, та кривди нікому, — сказав співучим голосом усміхнений Тарас, і як перце, підняв своїми сильними руками свій двопудовий мішок і переніс його під вікно. — Місця доволі, а то й постояти можна, й під лавкою можна. Тим нічого журитися. І сваритися нема чого, — казав він, і з обличчя його била добродушність і привітливість.

Тарас казав про себе, що, як не вип'є, то німий, а що від горілки в нього десь знаходяться гарні слова, і він усе може сказати. І, дійсно, тверезим Тарас більш мовчав; коли ж випивав, — це траплялося рідко і тільки в незвичайних випадках, — то з нього робився дуже милий балакун. Тоді говорив він і багато, і добре, просто, щиро, і головно, ввічливо, і це пролискувало в його добрих, блакитних очах і в приятній усмішці, що не сходила в нього з губ.

В такому стані він був сьогодні. Прихід Нехлюдова на хвилину припинив його бесїду. Але, упоравшись з мішком, він сїв по-давньому, склав сильні робочі руки на коліна й, дивлячись просто в лице садівникові, продовжав своє оповідання. Він розповідав свому новому знайомому зі всіма подробицями історію своєї жінки, за що її засилали, і чому він їхав тепер за нею на Сибір.

Нехлюдов не чув іще подрїбно цього оповідання,

і через те з цікавістю прислухувався. Він прийшов саме на те місце, як отроєння вже довершено, і в сім'ї розібрали, що це зробила Федося.

— Це я про своє горе розповідаю, — сказав Тарас, щиро-сердешно, по-дружньому звертаючись до Нехлюдова. — Попалася добряча людина, ми розбалакалися, то я й розповідаю.

— Еге, еге, — сказав Нехлюдов.

— Ну, бачиш, таким робом, братчику мій, справу викрили. Взяли мамуня коржика того; „йду“, кажуть, „до в'язника“. А батенько мої — чоловік як слід. „Постривай“, кажуть, „стара: молодиця — ще цілком дитина, сама не знала, що робила, треба й над нею милосердя мати. Вона, може, спам'ятається“. Але де тобі, не слухають нічого. „Поки ми її держатимемо, вона“, кажуть, „як тараканів нас вигубить“. Пішли, братіку, пішли до в'язника. Той зараз же розперезався — до нас... Зараз понятих.

— Ну, а ти що? — спитав садівник.

— А я, братіку, качаюся від живота, та в-одно блюю. Все в середині перевертається, і словечка сказати не можу. Зараз татуньо запрягли коні, посадили Федосю, завезли у стан, а звідсіля до слідчого. А вона, братіку, нічого, і словечка не пропустила, всю правду, слово за словом, як на долоні, виклала слідчому: — і де аршеник узяла, і як коржиків іспекла. „На віщо“, каже, „ти зробила?“ — „А на те“, каже, „що осточортів він мені. Мені Сибір краще“, каже, „як із ним жити“, — ніби зі мною, — усміхаючись, пояснив Тарас. — Призналася, ніби, до всього. Що ж, відомо — в тюрму з нею. Татуньо самі вернулись. А тут ро-

бочий час надходить, а з жінок у нас одні мама, та й вони вже немічні. Думали-гадали, чи за порукою не взяти б її назад. Поїхали татуньо до начальника; їдуть до одного — не пішло, вони — до другого. Так побували може в п'ятьох. Не помогло. Вже зовсім кинули турбуватися, аж тут навинувся чоловік один, із канцеляристів. Розум такий, що рідко. „Давай п'ятку“, каже, „то виручу“. Стало на трьох. Що ж, братіку, я її рядна позоставляв, дав. Як написав він те письмо, — протягнув Тарас, немов би говорив про вистріл: — відразу пішло. Я самий тоді вже встав, сам за нею до міста їздив. Приїхав я, братчику ти мій, до міста. Раз-два, кобилу в коршмі лишив, витяг письмо, йду до тюрми. „Чого тобі?“ — Так і так, кажу, хазяйка моя тут у вас сидить. „А письмо“, кажуть, „є?“ Я дав письмо. Подивився він. „Почекай“, каже. Сів я на лавочку. Сонце вже завершило з півдня. Виходить начальник: „Ти“, каже, „Варгушов?“ — „Я самий“. — „На її“, каже. Зараз відчинили браму. Вивели її в її одежі, як слід. — „Що ж, підемо.“ — „А ти хіба пішки?“ — „Ні, возом.“ — Прийшли до коршми, розплатився я за постій, запряг кобилу, підбив сінця, що лишилось, під верету. Сіла вона, в хустку закрутилася. Поїхали. Вона мовчить, і я мовчу. Під'їжджаємо до хати, вона питає: „А що, мамуня живі?“ — „Живі“, кажу. — „А татуньо живі?“ — „Живі“. — „Вибач мені, Тарасе, за мій дурний розум. Я й сама не знала, що робила“. — А я кажу: „Що тут багацько балакати; я давно вибачив“. Більше й слова не сказав. Приїхали до хати, а вона мамуні в ноги бух! Мамуня кажуть: „Бог вибачить“. А тато

привіталися їй кажуть: „Що там старе згадувати! Живи здорова. Не такий“, кажуть, „тепер час, — з поля збирати пора. За Раленим“, кажуть, „нагноєному тому шматкові таке тобі, Господи, жито зародило, що їй грабки не беруть, попереплутувалось усе, геть усе полягло. Треба вижати. Ось ти з Тарасиком піди завтра жати“. — І взялася вона, братіку мій, з того часу до роботи. Та так робити почала, що на-вдивовижу. Ми тоді три десятини наймали, а Бог дав, що жито, що овес зародили, як рідко. Я кошу, вона в'яже, а то обоє жнемо. Я до роботи справний, з рук не летить, а вона ще справніша, за що тільки візьметься. Молодиця звинка та ще молода, в силі. І до роботи, братчику ти мій, така запопадиста зробилася, що я, бувало, вже її спам'ятую. Прийдемо додому, пальці понапухали, руки пашать, відпочити б, а вона не вечеряє, а біжить до повітки: перевесла на-завтра готовить. От що зробилося!

— І до тебе привітна стала? — спитав садівник.

— І не казати. Так прилягла до мене, що немов душа одна. Що мені на гадку спаде, вона розуміє. Вже їй мамуня, до чого сердиті, а таки, було, кажуть: „Федосію нашу так наче підміняли, зовсім иньча жінка зробилася.“ Ідемо раз обоє за снопами, обоє сидимо зпереду. Я до неї: „Як же це ти, Федосію, цю річ вигадала?“ — „А так вигадала“, каже, „що не хотіла жити з тобою. Краще, міркую собі, умру, а не хочу“. — „Ну, а тепер?“ кажу. — „А тепер“, каже, „ти мені до душі“. — Тарас іспинився і, усміхаючись із утіхи, здивовано похитав головою. — Що тільки зібрали з поля, повіз

я коноплі мочити; приїжджаю додому“ — він підждав мовчки, — „дивлюсь, повістка: на суд. А ми й забули, за що судити.

— Не хто, як нечистий, — обізвався садівник; — хіба чоловік придумає сам, щоб душу загубити. То так, як у нас один чоловік... — і садівник зачав був розповідати, але поїзд почав спинюватись.

— Не можна, станція, — сказав він, — треба піти напитися.

Розмова припинилася, і Нехлюдов у слід за садівником вийшов із вагона на мокрі дошки плятформи.

XLII.

Іще з вагона Нехлюдов завважив коло двірця декілька багатих екіпажів, запряжених четвернями і трійками годованих коней, що подзвонювали дзвіночками. А як вийшов на почорнілу від дощу мокру плятформу, побачив перед першою клясою громадку людей, між котрими вирізнялася висока, гладка паня в капелюсі з дорогими перацц, в ватерпруфі, і цибатий панич із тонкими ногами у наколесничому костюмі, з величезною годованою собакою в дорогому нашійнику. За ними стояли лякеї з плащами й парасольками, й візник — усе це вийшло зустрічати. На цілій цій громадці, від гладкої пані до візника, що піддержував рукою за поли довжезний каптан, лежала печатка спокійної самопевности й достатку. Усі вони були годовані, гладкі. На всіх була нова, свіжа одежа. Довкола тої громадки зараз же збився гурток цікавих лю-

дей, таких, що схиляли свої голови перед багатством: начальник станції в червоній шапці, жандарм, худенька панночка в народньому московському костюмі з намистом, що все бувала літком при приході поїздів, телеграфіст і пасажири: чоловіки й жінки.

В паничеві зі собакою Нехлюдов пізнав гімназиста, молодого Корчагіна. А гладка паня була сестра княгині, до якої переїжджали Корчагіни. Надкондуктор із липсучими гальонами й чоботами відчинив двері вагона і, на знак поважання, держав їх цілий час, заки Пилип і артільщик у білому хвартусі обережно виносили довгообразу княгиню на її складяному фотелі; сестри привіталися, почувлися французькі фрази про те, чи в кареті, чи в колясці поїде княгиня, і похід, котрий замикала покоївка зі стрічечками-метеликами, з паросольками й футералом, рухнув до дверей виходу.

Нехлюдову не хотілося здибатися, щоби знов не прощатися, через те він і спинився, і заждав, аж похід станцію покине. Княгиня зі сином, Місі, доктор і покоївка пішли наперед, а старий князь спинився позаду зі свістю. Нехлюдов і не потребував близько підходити, щоб почути відірвані французькі фрази з їх розмови. Одна з тих фраз, що її виголосив князь, як це часто буває, не знати чому вбилася в пам'ять Нехлюдову зі всіма інтонаціями і звуками в голосі.

— Oh, il est du vrai grand monde, du vrai grand monde,*) — сказав князь про когось своїм голосом.

*) О, це, справді, великий світ.

ним, самопевним голосом і ураз зі свістю, у товаристві шановливих кондукторів і носільників, справився до виходу.

Тоді ж саме зноза рога двірця з'явилася відклялась громада робітників у личаках, півкожушках, з мішками на плечах. Робітники рішучими, легкими кроками підійшли до першого вагона й хотіли увійти туди, але зараз таки кондуктор відогнав їх од нього геть. Не задержуючись, робітники поквапом, стаючи один одному на ноги, далі пішли, до сусіднього вагона й почали вже, зачіпаючи мішками за кути і двері вагона, входити до нього, як другий кондуктор, від виходу двірця, побачив їх намір і грізно нагримав на них. Ті, що вже увійшли, швиденько вилізли назад і знову тими самими легкими, рішучими кроками пішли далі, до того вагона, в якому сидів Нехлюдов. Кондуктор знову припинив їх. Робітники були пристанули, думали йти ще далі, але Нехлюдов сказав їм, що в вагоні місце є, і щоб вони йшли. Робітники послухали його, й Нехлюдов увійшов у слід за ними. Робітники хотіли вже розміщуватись, але пан із кокардою й обі панії взяли те, що вони наважилися поміститися в цьому вагоні, за особисту образу для себе, рішуче спротивилися цьому й почали їх вигоняти. Робітники, — їх було двацять — і дідусі, й цілком молоді, всі з потомженими, пообгорованими, сухими обличчями, зараз таки, зачіпаючи мішками за лавки, стіни, двері, почули, очевидячки, за собою повну провину й пішли далі через вагон, готові, мабуть, йти до кінця світа й сісти, де б їм тільки сказали, хоч би на кілки.

— Куди лізете, чортяки! Розміщуйтесь тут, — крикнув пеньчий кондуктор, що саме ввійшов проти них.

— Voilà encore des nouvelles,*) — забалакала молодча з двох пань, цілком певна в тому, що вона своєю доброю французькою мовою зверне на себе увагу Нехлюдова.

А паня з браслетами все тільки рознюхувала, насуплювалась і щось таке сказала про приємність сидіти разом із вонючою мужвою.

А робітники, раді й заспокоєні, як люде, що втекли перед великою небезпекою, спинилися й почали розміщуватись, рухами рамен іскидаючи важкі міхи з плечей і засовуючи їх під лавки.

Садівник, що розмовляв із Тарасом і сидів не на своєму місці, тепер перенісся на своє так, що коло Тараса й напроти було три місця. Трьох робітників сіло на ті місця, але, коли Нехлюдов підійшов до них, вид його панської одежі так ізбив їх ізпантелику, що вони повставали, щоб забратися геть, але Нехлюдов попросив їх лишитися, а сам сів на поруччя лавки від проходу.

Один із двох робітників, п'ятьдесятлітній чоловік якось непевно й майже боязько переглянувся з молодим. Те, що Нехлюдов замість лаяти і гнати їх, як слід панові, уступив їм місце, дуже здивувало і збентежило їх. Вони навіть боялися, щоби для них чого поганого з того не вийшло. Побачивши, одначе, що в тому не було ніякого підступу, і що Нехлюдов щиро розмовляє з Тарасом,

---

*) Там знову новина.

вони заспокоїлися, казали малому сісти на мішок і зажадали, щоб Нехлюдов сів собі на своє місце. Зпочатку старий робітник, що сидів напроти Нехлюдова, цілий кулився, старанно ховав свої вбуті в личаки ноги, щоб часом не штовхнути пана, але опісля так приязно розбалакався з Нехлюдовом і Тарасом, що навіть ляскав Нехлюдова по коліні переверненою догори долонею в тих місцях розмови, на які бажав звернути його особлившу увагу. Він розповів йому про всі свої обставини і про роботу на торфовищах, з якої вони саме тепер їхали додому; вони проробили там півтретя місяця й везуть додому зароблених так по десять карбованців кожний, бо частину зарібку їм видали наперед при наймі. Роботу свою, як він розповідав, робили вони по коліна в воді, і то від досвіта до вечора з двогодинним відпочинком у полудне.

— Тим, що не звикли, розуміється, важко, — казав він, — але оббутися — ніщо. Тільки щоб їсти давали добре. Зразу кепська була харч. Ну, а потім нарід обрушився, то й їжа стала краща, і робити стало легко.

Потім того він розповів, як він на протягу двадцятьвісьмох років ходив на заробітки і весь заробіток віддавав до хати, зпочатку батькові, опісля старшому братові, тепер — небожеві, що заправляє хазяйством, а сам витрачував із зароблених пятьдесят до шістьдесят карбованців у рік два-три карбованці на витребеньки: на тютюн і сірники.

— Гріх, як із утоми й горілочки вип'єш, — додав він, вибачливо усміхаючись.

Розповів він іще, як жінки за них дома хазяюють, і як підиріємець угостив їх сьогодні перед від'їздом піввідром, як один із них умер, а другого везуть недужого. Недужий, про якого він розповідав, сидів у куті вагона. Це був молодий хлопчина, сіроблідий зі синіми губами. Його, очевидножки, знищила пропасниця. Нехлюдов підійшов до нього, але хлопець таким грізним страждальницьким поглядом зирнув на нього, що Нехлюдов не хотів його непокоїти розпитами, а порадив старшому купити хіни й написав йому на папірці назву лікарства. Він хотів дати грошей, але старший робітник сказав, що не треба — він свої дасть.

— Ну, скільки я вже не наїздився, а таких панів не бачив. Не тільки в потилицю не гонять, а ще й місце вступив. Виходить, усякі пані бувають, — закінчив він цим висновком, звертаючись до Тараса.

„Так, цілком новий, иньчий, новий світ“, — думав Нехлюдов, дивлячись на ці сухі, м'язисті члени, грубі домашньої роботи одяги й обгорілі, привітні, потомлені обличчя й почувуючи себе зі всіх боків оточеним цілком новими людьми, з їх серйозними інтересами, втіхами й муками справжнього трудового й людського життя.

„Це саме той, le vrai grand monde“, думав Нехлюдов, згадуючи фразу, висказану князем Корчагіном, і цілий цей гулящий, розкішний світ Корчагіних із їх нікчемними, бідолашними інтересами.

І він відчував радість мандрівника, який відкрив новий, невідомий і на причуд гарний світ.

Кінець другої частини.

Третья часть.

I.

Партія, з котрою йшла Маслова, зробила яких п'ять тисяч верстов дороги. До Перми Маслова їхала залізницею й пароплавом із карними, і аж у тому місці Нехлюдову вдалося примістити її поміж політичними, як це йому радила Богодуховська, що також ішла з цією партією.

Подорож до Перми дуже далась у знаки Масловій з фізичного й морального боку. Із фізичного — бо скрізь було тісно, нечисто, раз-по-раз дошкльовала обридлива комашня, із морального — бо спокою не було від таких же огидливих мужчин, котрі, як комашня, хоч і змінюлися з кожним етапом, то всюди були однаково влізливі, чіплялись її й надійдали. Поміж арештантками й арештантами, дозорцями й конвойними завівся звичай цинічної розпусти так, що кожна, головно молода жінка, — якщо не хотіла використовувати свого становища жінки, мусіла постійно матися на бачности. І це безнастанне хитання між острахом і боротьбою дуже далось у тямки Масловій, бо вона була ще гарна собою, та, ще й до того, всі добре знали її минуле. Через те вона була предметом ріжних нападів із боку мужчин. Той рішучий опір,

який вона ставила влізливим мужчинам, вони вважали для себе образою й дуже були на неї люті. Гіркій її долі приносило полегкість товариство Федосі й Тараса, котрий, довідавшись, що його жінці спокою не дають, забажав, щоб його заарештували на те, щоб могли захищати її, і з Нижнього їхав із в'язнями як арештант.

Перевід до відділу політичних направив долю Маслової з кожного боку. Не тільки тим, що політичні мали ліпші приміщення, ліпшу їжу, не були виставлені на такі великі грубости, а поліпшилася її доля тим, що перестали переслідувати її мужчини, і можна було жити без того, щоб на кожному кроці їй нагадували про її минуле життя, котре вона так хотіла тепер забути. Та найважливіша користь із того переводу була та, що Маслова пізнала деяких людей, котрі мали на неї рішучий і незвичайно благодатний вплив.

Проживати на етапах з політичними було дозволено Масловій, але йти вона, як здорова жінка, мусіла з карними. Так вона і йшла цілий час від самого Томська. З нею разом ішло таксамо пішки двоє політичних: Марія Павловна Щетініна, та сама гарна панночка з баранячими очима, що вразила Нехлюдова при побаченні з Богодуховською, і якийся Сімонсон, той самий чорний зарослий чоловік, із глибоко запаленими в голову очима, котрого теж затямив собі Нехлюдов на тому побаченні й котрого засилали в Якутський край. Марія Павловна йшла пішки, бо відступила своє місце на підводі карній вагітній жінці, а Сімонсон знову через те, що вважав несправедливістю користу-

ватися клясовим привілеєм. Цих троє людей, окроме від иньчих політичних, що виїжджали пізніше на підводах, виходили з карними досвіта. Так воно було й на останньому етапі перед великим містом, на котрому партію перебрав новий конвойний офіцер.

Був досвітній непогідний ранок у вересні. Перепадав то сніг, то дощ на перемену з подувом зимного вітру. Всі гарештанти партії — 400 душ чоловіків і близько 50 жінок — стояли вже на подвіррі етапа й то глотилися коло конвойного старшого, що роздавав старостам гроші на їду на дві доби, то закуповували харчі в пущених на подвірря етапа перекупок. Чути було гам голосів арештантів, що лічили гроші й купували провізію, і пискливий гамір перекупок.

Катюша з Марією Павловою — обі в чоботях, півкожушках, позакутувані хустками, вийшли на подвірря з поміщення етапа і справились до перекупок, що сиділи за вітром під північною стіною частоколу й одна поперед другої захвалювали свій крам: свіжі ситні пироги, рибу, локшину, кашу, печінку, телятину, яйця, молоко; в одній було навіть смажене порося.

Сімонсон у гутаперховій куртці і в гумових кальошах, дообв'язуваних поверх вовняних панчіх бичівками (він був вегетаріанець і не вживав шкури забитих звірят), був теж на подвіррі і ждав вимаршу партії. Він стояв під ганком і записував у свій записник думку, що саме тепер прийшла йому в голову. Думка ця була ось яка: „Якщо“ писав він „бактерія слідкувала б й розслідила б ніготь лю-

дини, то вона визнана б його неорганічним єством. Цілком таксамо й ми визнали земну кулю, слідкуючи за її корою, єством неорганічним. Це неправда“.

Купивши яєць, в'язку бубликів, риби і свіжого пшенишного хліба, Маслова посклала все це в мішок, а Марія Павловна розплачувалася з перекупками, коли нараз поміж арештантами зчинився рух. Все замовкло, й люде почали уставлятися. Вийшов офіцер і почав давати останні розпорядки перед відходом.

Все йшло, як звичайно: перелічували, оглядали, чи цілі кайдани, і злучували докупи пари, які йшли в наручницях. Та нараз почувся по-начальницькому гнівний крик офіцера, удари по тілі і плач дитини. Все занишло на мить, а потім того по цілій товпі пробігло глухе ремство. Маслова й Марія Павловна подалися мерщій до місця, звідкіля доходив крик.

II.

Підійшовши до місця крику, Марія Павловна й Катюша побачили ось що: офіцер, опасистий чоловік, із великими русявими вусами, хмурачись, тер лівою рукою долоню правої, котрою вдарив був у лице гарештанта, і, не вгаваючи, вигукував неподобні, грубі московські лайки. Перед ним, обтираючи одною рукою розбите до крові лице, а другою тримаючи закутану хусткою дівчинку, що пронизливо голосила, стояв, у короткому халаті і ще коротших штанах, високий, худий арештант із обголеною до половини головою.

— Я тебе, (неподобна московська лайка), навчу пащикувати, (знов лайка), бабам давай, — кричав офіцер. — Закладай!

Офіцер домагався, щоб закладено ланцюг засианому голосом громади гарештантові, котрий цілу дорогу ніс на руках дівчинку, яку йому покинула в Томську жінка, що вмерла на тиф. Вимівка арештанта, що йому нема як у наручницях нести дитину, раздратувала офіцера, котрий і так був не по собі й побив арештанта за те, що відразу не послухався*).

Напроти побитого стояв конвойний вояк і другий присадкуватий, чорнобородий арештант із закладеними на одну руку наручницями й похмуро спозирав ізпід лоба то на офіцера, то на побитого гарештанта з дівчинкою. Офіцер повторив конвойному наказ забрати дівчину. Між арештантами чим раз голосніщий і голосніщий ставав гомін.

— Від Томська йшли, не закладали... — почувся захриплий голос із задніх рядів.

— Це ж не щеня, а дитина.

— Це ж пак йому дитину діти...

— Це не по закону, — докинув іще хтось.

— Це хто? — немов ужалений, заверещав офіцер, кидаючись між товпу. — Я тобі покажу закон! Хто сказав? Ти? ти?

— Усі кажуть, бо таки... — сказав повновидий, низького росту гарештант. Він не встиг докінчити. Офіцер обома руками почав бити його по лиці.

---

*) Факт, описаний у книзі Д. А. Лівєва; „По стану“.

Завсага автора.

— Ви бунтувати? Я вам покажу, як бунтувати! Вистріляю, як собак, начальство тільки спасибі скаже. Забірай дівчинку!

Товпа занишкла. Один конвойний вирвав дівчинку, що страшенно заводила, а другий почав закладати наручніці батькові, котрий покірно підставив свою руку.

— Занеси бабам, — крикнув офіцер до конвойного, поправляючи на собі портупе шаблі.

Дівчинка, стараючись випручити рученята зпід хустини, з набіглим кров'ю обличчям, без упиону заводила. Із товпи вийшла наперед Марія Павловна й підійшла до конвойного.

— Пане офіцер, дозвольте, я нестиму дівчинку. Конвойний вояк із дівчинкою пристанув.

— Ти хто? — спитав офіцер.

— Я політична.

Мабудь, гарне обличчя Марії Павловни з її чудовими випуклими очима (він бачив уже її, як перебірав партію) зробило свій вплив на офіцера. Він мовчки поглянув на неї, немов трохи чогось вагаючись.

— Мені байдуже, несіть, як хочете. Вам добре милосердитись над ними, а як утече, то хто відповідатиме?

— Як же ж він може втекти з дівчинкою? — спитала Марія Павловна.

— Мені ніколи з вами розмовляти. Беріть, як хочете.

— Прикажете віддати? — спитав конвойний.

— Віддай.

— Ходи до мене, — казала Марія Павловна, стараючися принадити до себе дитину.

Але дитина виривалася від конвойного до батька й не переставала плакати; до Марії Павловни вона не хотіла йти.

— Постривайте, Маріє Павловно, вона до мене піде, — сказала Маслова, добуваючи з клуночка бублика.

Дівчинка знала Маслову й, побачивши її лице й бублик, пішла до неї.

Все затихло. Браму відчинили, партія вийшла надвір, уставилась; конвойні знов перелічили гарештантів; попереставляли, пов'язали клунки, повсаджували недужих. Маслова з дівчинкою на руках станула між жінками, поруч із Федосею. Сімонсон, що цілий час стежив за тим, що діялося, великим рішучим кроком підійшов до офіцера, який покінчив усі розпорядки й сідав уже на свій тарантас.

— Ви негарно вчинили, пане офіцер, — сказав Сімонсон.

— Забірайтеся на своє місце. Не ваша річ.

— Моя річ сказати вам, і я сказав, що ви негарно вчинили, — сказав Сімонсон, ізпід своїх густих брів пильно дивлячися в обличчя офіцера.

— Готово? Партія, марш! — скрикнув офіцер, не звертаючи уваги на Сімонсона і, вхопившись за плечі вояка-візника, вліз у тарантас.

Партія рушила з місця і, розтягнувшись, вийшла на брудний, обкопаний із двох боків ровами, битий шлях, що вів густим лісом.

III.

Після розпусного, розкішного й розпещеного життя за останніх шість років у місті і двох місяців у тюрмі з карними, теперішнє життя з політичними, дарма що умови, серед яких вони знаходилися, були дуже важкі, — видалося Катюші незвичайно гарним. Денні марші до 20—30 верстов пішки при добрій їжі, одноденному відпочинку після двох днів походу, фізично скріпили її; а товариство нових людей відкрило їй такі інтереси в життю, про які вона не знала, не відала. Таких чудових людей, як вона казала, як ті, з якими вона тепер ішла, вона не тільки що не знала, але й не могла собі й уявити. „І я плакала, що мене засудили“, казала вона. „Та я ціле життя повинна дякувати Богу. Я довідалась те, про що ніколи в світі не дізналась б.“ Вона дуже легко й без наруги зрозуміла мотиви, які руководили цими людьми, і, як людина з народа, з цілого серця спочувала їм. Вона зрозуміла, що ці люде йшли за народ проти панів; і те, що ці люде самі були пани й жертвували своїми привілеями, волею й життям за народ, приневолювало її дуже високо цінити цих людей і захоплюватись ними.

Вона була одушевлена всіма своїми новими співтоваришами. Але більш за всіх вона захоплювалася Марією Павловною, і не тільки захоплювалася нею, але й полюбила її особлившою захватною любов'ю, сполученою з глибоким поважанням. Її вражало те, що ця гарна панночка з багатого генеральського дому, говорила трьома мовами, а

держала себе як найзвичайніша робітниця, віддавала другим усе, що прислав їй її багатий брат, і з'одягалась і обувалась не то що по-простому, але й бідно, не звертаючи ніякої уваги на свій назверхній вигляд. Ця риса: цілковита відсутність кокетерії — незвичайно дивувала її через те зачаровувала Маслоу. Вона бачила, що Марія Павловна знала і що навіть їй приємно було знати, що вона гарна, але вона не то що не тішилася тим вражінням, яке робила на мужчин, але боялася цього, й попросту почувала відразу й страх перед закоханням. Товариші її, мужчины, що знали це, якщо й почували потяг до неї, то ніколи не дозволяли собі показувати їй цього й поводитися з нею, наче з товаришем — мужчиною. Але незнайомі люде зчаста присікались до неї, і від них, як вони оповідала, її рятувала її велика фізична сила, на котру вона вельми була горда.

— Раз — як вона в жарті оповідала Катюші, — прив'яз до мене на вулиці якийсь добродій і нізащо не хотів уступитися; тоді я як потермосила ним, то він перелякався й геть утік від мене.

Стала вона революціонеркою, як оповідала, через те, що від дитинства почувала відразу до панського життя, а любила життя простих людей, і її завсіди лаяли за те, що вона в челядній, у кухні, у стайні, а не в вітальні.

— А мені з куховарками й візниками бувало весело, а з нашими панами й панями нудно, — розповідала вона. — Потім, як я почала приходити до розуму, я побачила, що ми ведемо цілком погане життя. Матері в мене не було, батька я не

любила; як мені було дев'ятьнацять років, я з товаришкою втекла з дому й пішла працювати на фабрику.

Після фабрики вона жила на селі, опісля приїхала до міста, і на квартирі, де була тайна друкарня, її загарештували й засудили на каторгу. Марія Павловна не розповідала ніколи того сама, але Катюша довідалась від інших, що її засудили на каторгу за те, що вона перебрала на себе вистріл, який дав підчас трусу серед нічти один із революціонерів.

Від тої пори, як Катюша пізнала її, вона добачила, що Марія Павловна скрізь, серед найпоганищих умов, ніколи не думала про себе, а завсіди турбувалась тим, як би тільки послужити, допомогти чим у чому великому, чи малому. Один із теперішніх її товаришів, Новодворов, у жарті казав про неї, що вона віддається спортові добротворства. І це була правда. Як для стрільця знайти дичину, так її ціла мета в житті була — віднайти нагоду служити другим. І цей спорт зробився для неї звичкою, зробився ціллю її життя. І робила вона це так природно, що всі, що її знали, вже не цінили, а вимагали цього.

Як Маслова прилучилася до політичних, Марія Павловна почула до неї обридження, відразу. Катюша спохопила це, але потім таксамо завважила, що Марія Павловна перемогла себе і стала до неї незвичайно добра і привітлива. І ця доброта і привітливність такого незвичайного сотворіння так зворушила Маслову, що вона цілою душею приляг-

ла до неї, несвідомо засвоїла собі її погляди й мимоволі вві всьому наслідувала її.

Це прив'язання Катюші зворушило Марію Павловну, і вона теж полюбила Маслоу.

Жінок цих зближала ще й та відраза, яку обі вони відчували до полової любови. Одна ненавиділа цю любов, бо збагнула цілий жах її; друга — бо, не зазнавши її, дивилась на неї як на щось незрозуміле й zarazом обридливе й образливе для людської гідности.

IV.

Вплив Марії Павловни на Маслоу — це був один вплив, якому підлягала Маслоу. А піддалась вона тому впливові через те, що полюбила Марію Павловну. А другий був вплив Сімонсона. Джерело ж цього впливу було те, що Сімонсон покохав Маслоу.

Усі люде живуть і роблять почасти після своїх думок, почасти після думок других людей. В тому, наскільки люде живуть своїми думками й наскільки думками других людей, міститься одна з головних різниць людей поміж собою; одні люде частіше користуються своїми думками, як розумовою забавою, поводяться зі своїм розумом, як із маховим колесом, із котрого знято передавчий ремінь, а в учинках своїх ідуть за чужими думками — звичаями, традицією, законом; другі знов, що вважають свої думки головними сподвижниками цілої своєї діяльности, сливе завсіди прислухаються до домагань свого розуму і йдуть за

ним, тільки рідко коли — і то після критичної оцінки — йдуть за тим, що другі рішили. До таких людей належав Сімонсон. Він усе перевірював і вирішував розумом, а що вирішив, те й робив.

Пересвідчившись іще гімназистом, що придбаний батьком, колишнім інтенданцьким урядовцем, маєток — придбаний нечесно, він заявив батькові, що всі ті багатства треба віддати народові. Коли ж батько не тільки не послухався, а ще й розляв його, він пішов собі геть із дому й перестав користати з батьківських засобів. Пересвідчившись, що все лихо, що існує в народі, має своє джерело в неосвічености народа, він покинув університет, зійшовся з народниками, пішов на село вчителювати і сміло проповідував і учням і селянам усе те, що вважав справедливим, і відкидав те, що вважав несправедливим.

Його загарештували й поставили перед суд.

В часі суду він прийшов до пересвідчення, що судді не мають права судити його, і висказав цей свій погляд. Коли ж судді не згодилися з ним і далі його судили, то він поклав собі, що не відповідатиме, і мовчав на всі їх запити. Його заслали в Архангельську губернію. Там він собі склав релігійну науку, котра визначувала цілу його діяльність. Ця релігійна наука полягала на тому, що все на світі — живе, мертвого немає, що всі річі, які ми вважаємо мертвими, неорганічними, є тільки частинами величезного органічного тіла, котрого ми не можемо обхопити, і що через те людина, як частинка великого організму, має завдання піддержувати життя цього організму і всіх живих його

частин. І через те він уважав злочином нищити все, що живе: стояв проти війни, страт і всякого вбивства не тільки людей, але і звірят. Щодо подружжя, то в нього була теж своя теорія: що розмножування людей це тільки низча функція людини, вища її функція — служити всьому живому, що вже існує. Він находив potwierдження тієї думки в існуванні фагоцитів у крові. Незамужні, чи нежонаті люде, на його думку, були власне ті фагоцити, що їх призначенням було помагати слабим, недужим частинам організму. Він так і жив від того часу, як дійшов до такого погляду, хоча перше, парубком, віддавався розпусті. Він уважав себе, таксамо як і Марію Павловну, світовими фагоцитами.

Любов його до Катюші не розвалювала тої теорії, бо він любив плятонічно й міркував собі, що така любов не то що не противиться фагоцитній діяльності служення слабим, але ще більше піддержує її.

Але не тільки моральні питання він вирішував по своїому; так воно було і з більшою частиною практичних питань. У нього на всі практичні справи були свої власні теорії. Були правила, скільки годин слід би працювати, скільки відпочивати, як їсти, як зодягатися, як палити в печі, як освічувати кімнату.

Рівночасно Сіменови був незвичайно несміливий із людьми і скромний. Але коли дійшов уже до якого пересвідчення, то ніщо вже не могло його спинити.

Ось і цей чоловік мав рішучий вплив на Маслоу тим, що полюбив її. Масловій жіноче серце дуже швидко це підказало, і свідомість того, що вона могла збудити любов у такій незвичайній людині, піднесла її в її власних очах. Нехлюдов предкладав їй подружжя з великодушності й задля того, що було перше; а Сімонсон любив її такою, якою вона була тепер, і любив попросту за те, що любив. Окрім того, вона почувала, що Сімонсон уважає її незвичайною жінкою, такою, що відрізняється від усіх інших, визначається особливими високими моральними прикметами. Вона не знала гаразд, які прикмети він їй приписує, але на кожний спосіб, щоб не обдурити його, старалася всіма силами викликати в собі найкращі прикмети, такі, які тільки могла собі в'явити. І це приневолювало її старатися бути такою доброю, якою вона тільки могла бути.

Почалося це ще в тюрмі, коли при спільному побаченню політичних, вона відчула на собі незвичайно впертий і зпід навислого чола і брів погляд його невпинних добродушних, темно-синіх очей. Ще тоді вона запримітила, що це людина незвичайна, їй якось незвичайно спозирає на неї, і запримітила цю сполуку в одній особі, що мимоволі біла в очі — суворости, на котру вказувало наїжене волосся й нахмурені брови, їй діточої доброти й невинности в погляді. Опісля в Томську, як її переведено до політичних, вона знову побачила його. І дарма, що поміж ними не було сказаного й однісінького слова — у погляді, яким вони перемінялись, видно було признання того, що одне пам'ятає про друге, що

одно для другого має вартість. Значних розмов між ними не було й потім, але Малюга почувала, що, коли він балакав при ній, його слова зверталися до неї, і що він балакав задля неї, стараючись висловлюватись як найзрозуміліше. То вже тоді нав'язалися поміж ними незвичайно близькі знання, як він пішов пішки з карними.

V.

Від Ніжнього до Перми Нехлюдову вдалось бачитися з Катюшею всього двічі: раз у Ніжньому, перед тим, заки почали саджати гарештантів на затигнуену сіткою баржу — і другий раз у Пермі, в канцелярії тюрми. І оба рази найшов він її нещирою й непривітною. На запити його: чи добре їй живеться й чи не потрібно їй чого, вона відповідала ухильчиво, збентежено і з тим, як йому видалося, ворожим почуттям докору, котре й перше проявлялося в неї. І той сумний її настрій, джерелом котрого являлися тільки тодішні її переслідування з боку мужчин, мучив Нехлюдова. Він боявся, щоб вона, під впливом тих важких та розпусливих умов, серед яких вона перебувала в часі переїзду, наново не зійшла до стану давнішого розладу зі собою й одчаю, серед котрого вона сердилася на нього, багацько курила та пила горілку, щоб забутись. Але він не міг нічим допомогти їй через те, що цілу дорогу зпочатку не мав нагоди бачитися з нею. Аж як її переведено до політичних, він не тільки переконався в безпідставності своїх побоювань, але навпаки, з кожним побачен-

ням із нею, почав добачати нутрішню переміну, яка чим раз більш і більше виразно зазначувалась у ній, а яку він так сильно бажав у ній бачити. При першому зустрічі в Томську вона знову стала такою, якою була перед від'їздом. Вона не надулася й не бентежилась, побачивши його, а, навпаки, радісно й сердешно зустрінула його й подякувала за все, що зробив він для неї, а особливо за те, що звів її з тими людьми, в товаристві яких вона тепер перебувала.

По двох місяцях походу етапом переміна, що довершилась у неї в серці, виявилась й наверху. Вона схудла, обгоріла, і наче б то постаріла; на висках і довкола рота зарисувалися зморщики; вона не розпускала волосся на чоло, а закручувала хусткою голову, — ні в одежі, ні в зачісці, ні в поведінці не було вже слідів давньої кокетерії. І ця переміна, що в ній довершилась, справляла Нехлюдову, без перестанку, велику втіху.

Він відчував тепер до неї щось таке, чого ще ніколи перше не відчував. Почуття це не мало нічого спільного ні з першим поетичним поривом, ні, ще менше, з тим похитливим закоханням, котрого зазнав пізніше, ні навіть з тим почуттям свідомости сповненого обов'язку, сполученого з самовподобанням, із яким він після суду поклав собі одружитися з нею. Це почуття було попросту почуття жалощів і милосердя, яке пробудилось у ньому вперше при побаченні з нею в тюрмі і пізніше, з новою силою, обізвалось після лікарні, коли він переміг свою відразу й подарував їй історію з фельчером, яка склалась в його уяві, й несправедливість

якої вияснилась опісля; це було те саме почуття, та тільки з тою хиба ріжницею, що тоді вже було воно хвилеве, а тепер зробилося постійним. Про що він тільки думав тепер, що тільки робив, його загальний настрій був — почуття жалощів і милосердя, не тільки до неї, але й до всіх людей. Це почуття так неначе відкрило в душі Нехлюдова потік любови, котрий перше не мав куди втікати, а тепер розливався на всіх людей, з якими сходився він.

Нехлюдов почував себе цілу дорогу в тому розворушеному стані, в котрому він мимоволі співчував із усіма людьми і вважливо схилявся до них, від поштового візника й конвойного вояка, до начальника тюрми й губернатора, з якими мав справу.

За той час Нехлюдову, в наслідок переведення Маслової до політичних, довелось познайомитися з багатьома політичними, зпочатку в Єкатеринбурзі, де їх дуже вільно тримали, всіх укупі, в одній келії, а потому по дорозі з тими п'ятьма чоловіками й чотирма жінками, до яких долучено Маслому. Це зближення Нехлюдова зі засиланими політичними цілком змінило його погляд про них.

Від самого початку революційного руху в Росії, головно ж після першого березня*), Нехлюдов відносився до революціонерів неприхильно й дивився на них із погордою. Відтручували його від них передівсім жорстокість та потайні засоби, яких уживали вони в боротьбі з урядом, найпаче ж, жорстокі вбивства, яких вони допускалися, і, далі, осоружна була йому спільна їм усім риса—велика

*) Коли вбито царя Олександра I (1884. р.).

зарозумілість. Але, пізнавши близьче їх і все те, що вони, часто невинно, перетерпіли від уряду, він побачив, що вони не могли бути иньчими, як такими, якими були.

Хоч які страшно безглузні були муки, що їх завдавали, так званим, карним, то все ж таки поступовання з ними до засуду й після нього носило на собі деяку подобу законности. У справах із політичними навіть і тої подоби не було, як це бачив Нехлюдов на Шустовій, і опісля на багатьох і багатьох зі своїх нових знайомих. З тими людьми робили так, як роблять при вловах риби неводом: витягають на беріг усе, що попадеться, і потім вибірають ті великі риби, що потрібні, а про дрібноту не дбають, вона гине, засихаючи на березі. Так, захопивши сотками таких людей, що, очевидно, не тільки не були винні, а й не могли зашкодити урядові, їх держали иноді роками по тюрмах, де вони заражувалися сухотами, божеволіли або поповняли самовбивства; і держали їх тільки через те, що не було причини випускати їх, а, тимчасом, під рукою в тюрмі, вони могли придатися для роз'яснення якоїбудь справи при слідстві. Доля всіх тих, часто навіть із урядової точки погляду невинних людей залежала від самоволі, вільного часу, настрою жандармського, поліційного офіціара, шпіга, прокуратора, слідчого судді, губернатора, міністра. Занудьгує такий урядовець або забажає визначитися, — ну ж робити гарешти, і відповідно до сього настрою або настрою начальства, держить у тюрмі або випускає. А вищий начальник, теж відповідно до того, чи не здалося б

йому відзначитися, або в яких він відносинах до міністра, — або засилає на край світа, або держить у окремішці-в'язниці, або засуджує на заслання, на каторгу, на смерть, або випускає, коли його попросить за це якась паня.

Із тими людьми поступали як на війні, і вони, природно, вживали тих самих засобів, яких уживали проти них. І як військові живуть завсіди в атмосфері публичної опінії, що не тільки ховає від них злочинність довершуваних ними вчинків, але підносить ці вчинки до ступня подвигів, — то так само і для політичних існувала така сама атмосфера публичної опінії в їх колах, і через те dokonувані ними, з небезпекою втрати волі, життя і всього, що дороге людині, жорстокі вчинки видавались їм також не тільки не злими, але лицарськими вчинками. Тим поясняв собі Нехлюдов ту дивну появу, що найлагідніші своєю вдачею люде, не здатні не тільки спричинити, але й бачити муки живих сотворінь, спокійно готовились до вбивства людей, і всі сливе визнавали в відомих випадках убивство, як засіб самооборони та досягнення вищої мети загального добра, законним і справедливим. А що вони про свою роботу мали таку високу думку, а через те і про себе, то це природно впливало з того значіння, яке придавав їм уряд, і з тих жорстоких кар, якими їх мучив. Їм треба було мати про себе високу думку, щоб мати силу витерпіти те, що вони терпіли.

Пізнавши їх близьче, Нехлюдов пересвідчився, що це були не всі за покотом злочинці, якими в'являли собі їх одні, і не були всі за покотом герої,

за яких уважали їх другі, а були звичайні собі люде, поміж которими були, як і всюди, добрі і злі і пересічні люде. Були поміж ними люде, які поробилися революціонерами через те, що вважали за свій святий обов'язок боротися з існуючим лихом; але були й такі, що руководилися егоїстичними мотивами, чванкуватістю; більшість ізнову кинулась у вир революції задля відомого Нехлюдову з військових часів бажання небезпек, ризика, охоти погратися своїм життям, — почуваннями, що характеризують звичайнісіньких собі енергічних молодих людей. Вони різнилися від звичайних людей, і ця різниця була в їх користь тим, що моральні вимоги серед них були вищі від тих вимог, які прийняті в колах звичайних людей. Між ними вважалася обов'язковою не тільки поздержливість, суворість життя, правдивість, безкорисність, але й готовість жертвувати всім, навіть своїм життям, для загальної справи. І через те ті з цих людей, що стояли вище середнього рівня, стояли багато вище його, являлися зразком незвичайної моральної височини; ті знов, що стояли низче середнього рівня, стояли багато низче його, являючись часто людьми лукавими, замаскованими і, заразом, самопевними й гордими. Ось і через те деяких із нових своїх знайомих Нехлюдов не тільки поважав, але й полюбив із цілої душі; а до иньчих був більш ніж байдужний.

VI.

Особливо полюбив Нехлюдов молодого сухітника, Крильцова, якого засиляли на каторгу й

який ішов із тою самою партією, до якої прилучено Катюшу. Нехлюдов познайомився з ним іще в Єкатеринбурзі й опісля по дорозі декілька разів бачився й балакав із ним. Раз, улітку, на етапі в час відпочивку, Нехлюдов провів із ним сливе цілий день, і Крильцов, розбалакавшись, розповів йому свою історію й як він зробився революціонером. Перебіг його життя до тюрми був коротенький. Батько його, багатий дідач із півдня, помер, як він був іще дитиною. Він був одинак, і мати виховувала його. Учився він легко і в гімназії й на університеті, і скінчив курс першим кандидатом математичного факультету. Йому пропонували лишитися при університеті й їхати за кордон. Але він вагувався. Була панночка, яку він кохав, і він думав про одружіння й земську діяльність. Всього забагалось, і на ніщо не зважувався. Під той час товариші з університету попрохали в нього грошей на загальну справу. Він знав, що ця загальна справа була революційна справа, якою він цілком не цікавився, але з почуття товарищескості й самолюбства, щоб не погадали, що він боїться, дав гроші. Тих, що взяли гроші, проловили; найшли записку, з якої дізналися, що гроші дав Крильцов; його заарештували, посадили зпочатку в поліцію, а потому в тюрму.

— В тюрмі, куди мене посадили, — розповідав Крильцов Нехлюдову (він сидів зі своїми запалими грудьми на високому полу, спершись на коліна, і тільки в-ряди-годи спозирив лискучими, лихоманчивими чудовими очима на Нехлюдова), — в тюрмі цій не було надто гостро; ми не тільки перестуку-

вались, але й ходили по коридорі, перебалакували, ділились провізією, тютюном, і по вечорах навіть хором співали. Я мав голос гарний. Так. Коли б не мати, — вона дуже побивалася, — мені було б добре в тюрмі, навіть приємно й дуже цікаво. Тут я познайомився, між иньчим, зі славним Петровом (він потім зарізався склом у кріпости), і ще з иньчими. Але я (не був революціонером. Пізнався я теж із двома сусідами по келії. Вони попалися за одну й ту ж саму справу з польськими проклямаціями, їх судили за спробу визволитися від конвою, коли їх вели на залізницю. Один був Поляк Лозінський, другий — Жид, Розовський, на прізвище. Так. Розовський цей був цілком дитина. Він казав, що йому сімнадцять, але на око йому було років п'ятнадцять. Худенький, невеличкий із блиском у чорних очах, живий, і, як усі Жиди дуже музикальний. Голос у нього ще ламався, але він чудово співав. Так. При мені їх обох водили на суд. Уранці відвели. Увечір вони вернулися й розповіли, що їх засудили на смерть. Ніхто цього не сподівався. Така невеличка була їх провина — вони тільки пробували відбитися від конвою й нікого не зранили навіть. І зрештою, так неприродно, щоб таку дитину, як Розовський, карати на смерть. І ми всі в тюрмі покладали, що це так тільки, щоб настрашити, і що присуд не буде конфірмований. Похвилювалися зпочатку, а потім заспокоїлись, і життя поплило по-давньому. Еге. Аж раз над вечір підходить до моїх дверей сторож і таємно сповіщає, що прийшли теслярі, ставлять шибеницю. Я зпочатку не зрозумів, — що таке? яка

шибениця? Але сторож, дідусь, був такий схвилюваний, що, зирнувши на нього, я зрозумів, що це для наших двох. Я хотів постукати, перебалакати з товаришами, але побоявся, щоб ті не почули. Товариші теж мовчали. Очевидячки, всі знали. На коридорі й по келіях цілий вечір панувала мертва тишина. Ми не перестукувались і не співали. В десятій годині знов підійшов до мене сторож і заявив, що ката привезли з Москви. Сказав і пішов собі. Я почав його кликати, щоб вернувся. Нараз чую, Розовський зі своєї келії через коридор кричить до мене: „Чого вам? На віщо ви його кличете?“ Я збув його чимось, що він мені тютюн приносив, але він неначе б здогадувався й почав мене питати: чому ми не співали, чому не перестукувались? Не тямлю, що я сказав йому, і швидко відійшов геть, щоб не балакати з ним. Так. Страшна це була ніч. Цілу ніч прислухувався до всіх згуків. Нараз над ранком чую — відчиняють двері коридора і йде хтось, багато. Я став під віконцем. На коридорі горіла лампа. Перший пройшов інспектор. Квазіста була, на око, самопевна, рішуча людина. На ньому лиця не було: блідий, похмурий, наче переляканий. За ним заступник — нахмурений, з рішучим обличчям; позаду каравул. Перейшли повз мої двері і спинилися перед келією поруч. І чую — заступник якимось чудним голосом кричить: „Лозінський, вставайте, вбирайте чисту білизну“. Так. Потім чую, заскрипіли двері, вони пішли до нього, потім чую кроки Лозінського: він пішов на другий бік коридора. Мені видно було тільки інспектора. Стоїть блідий, то розстібає, то застібає гудзик і

знижує плечима. Так. Нараз, немов налякався чого, поступився на бік. Це Лозінський пройшов повз нього й наблизився до моїх дверей. Красний був парубок, знаєте, того гарного польського типу: широке просте чоло з шапкою русявих тонких кучерів і чудові блакитні очі. Такий соковитий, здоровий був парубок, у розцвіті життя. Він іспинився перед моїм віконцем так, що я міг побачити ціле його обличчя. Страшне, запале, сіре обличчя. „Крильцов, папіроси є?“ Я хотів подати йому, але заступник, неначе боячися припізнитись, вихопив свою папіросницю й подав йому. Він узяв одну папіроску, заступник засвітив йому сірник. Він почав курити й якимось немов призадумався. Опісля наче нагадав собі щось і дочав казати: „І жорстоко, і несправедливо. Я ніякого злочину не поповнив. Я...“ — на білій, молодій його шиї, від якої я не міг відірвати своїх очей, щось задріжало, і він іспинився. Так. В той час, чую, Розовський кричить щось із коридора своїм тонким, жидівським голосом. Лозінський кинув недокурок і відійшов геть від дверей. І в віконці появилася Розовський. Дитиняче обличчя, з вогкими, чорними очима було червоне й зіпріле. На ньому була теж чиста білизна, штани, тямлю, були трохи за широкі, і він підтягав їх обома руками й цілий тремтів. Він наблизив своє бідолашне личко до мого віконця: „Анатолію Петровичу, то ж правда, що доктор мені приписав грудний чай? Я нездоровий, я вип'ю ще грудного чаю“. Ніхто не відповідав, і він питально поглядав то на мене, то на інспектора. Що він хотів тим сказати — я так і не зрозумів. Так. Нараз

ваступник прибрав глізну міну і знов якимось таким пискливим голосом закричав: Що за жарти? Йдемо“. Розовський, очевидячки, не міг зрозуміти того, що його чекало, і, наче поквапом, пішов, майже побіг попереду всіх по коридорі. Але незабаром він затявся — я чув його пронизливий голос і плач. Почалася метушня, тупіт ніг. Він пронизливо пищав та заводив. Потім далі й далі, — заскрипіли двері коридора, і все затихло... Еге. Так і повісили. Мотузами задушили обох. Сторож, другий, бачив і розповідав мені, що Лозінський не опирався, але Розовський довго боронився, так що його вперли на ешафот і через силу вклали голову в зашморг. Так. Той сторож був дурненький собі чоловічок. „Мені казали, добродію, що страшно. А ні трошечки не страшно. Як повисли вони, тільки двічі плечима так“, — він показав, як скорчилися і спали плечі. — „Потім кат потягнув, щоб, значить, зашморг затягся міцніш, і шабаш: і не дригнули більш. Ні трошечки не страшно“, — повторив Крильцов слова сторожа й хотів усміхнутися, але замість усмішки розридався.

Довго після того він мовчав, тяжко віддихав і ковтав сльози, що притьмом підходили йому до горла.

— Від того часу я зробився революціонером. Так, — сказав він, заспокоївшись, і коротенько доповів свою історію.

Він належав до партії народовольців і був навіть головою дезорганізаційної групи, що мала собі метою тероризувати уряд так, щоб він сам відмовився від влади і покликав народ. Вийшовши з тюрми,

він із тою метою їздив то до Петербурга, то за
границю, то до Київa, то до Одеси і всюди мав
успіх. Та чоловік, на котрого він зовсім покладав-
ся, видав його. Його загарештували, судили, про-
тримали два роки в тюрмі й засудили на смерть,
замінивши цю кару на досмертну каторгу.

В тюрмі він набрався сухіт, і тепер, серед тих
умов, серед яких він жив, йому, ясна річ, лиша-
лося ледви кілька місяців життя, і він знав це,
але не жалкував того, що робив, а казав, що якщо
б йому довелося наново розпочинати життя, то
він ужив би його на те ж саме, — на знищення
того ладу, при якому можливе було те, що він
бачив.

Перебіг життя тої людини і зближення з нею
пояснили Нехлюдову багацько з того, чого він не
розумів давніше.

VII.

В той день, коли підчас виходу з етапа скої-
лася сутичка конвойного офіцера з арештантами
за дитини, Нехлюдов, що ночував у коршмі, про-
кинувся пізно та ще засидівся за листами, котрі
готовив до губернського міста так, що виїхав з
коршми пізніше, ніж звичайно і не перегнав пар-
тії в дорозі, як це бувало перше, а приїхав до се-
ла, під котрим був піветап, уже як смеркало.
Обеушівшись у коршмі, власницею котрої була
підстаркувата, гладка жінка-вдовиця з незвичайно
грубою білою шиєю, Нехлюдов у чистій світлиці,
прикрашеній великою скількістю образів та кар-

тні, напився чаю і швидко подався на етапне подвір'я попросити офіцера дозволу на побачення.

На попередніх шістьох етапах конвойні офіцери, всі, хоч вони мінялися, всі до одного не пускали Нехлюдова до етапного приміщення так, що він більш ніж тиждень не бачив Катюші. Причиною тої строгости було те, що з дня на день сподівалися приїзду високого тюремного начальника. Але тепер начальник проїхав собі, й не заглянувши до етапів, то Нехлюдов мав надію дістати дозвіл побачитися з Катюшею від офіцера, котрий перебрав уранці партію, так як це діялося давніше.

Хазяйка пропонувала Нехлюдову на своєму тарантасі доїхати до піветана, що містився на кінці села, але Нехлюдов волів піти пішки. Молодий парубчак, плечистий козарлюга-робітник, у величезних, свіжо-вимазаних запашним дьогтем чоботях, узявся провезти його. З неба сунула мряка, й було так темно, що як парубок тільки на три кроки відійшов туди, де не падало світло з вікон, Нехлюдов уже не бачив його, а чув тільки чалапання його чобіт по липкому, глибокому болоті. Минувши площу з церквою та довгу вулицю з яскраво освіченими хатами, Нехлюдов, у слід за провідником, вийшов на край села, в цілковиту темряву. Але незабаром і в цій темряві заблиско здалека крізь імлу світло ліхтарень, що горіли навколо етапа. Червонаві пасма вогнів усе більше і більше зближалися і ставали ясніщі; стало видно палі огорожі, чорну фігуру вартового, що рухалась, пасемистий стовп і будку. Вартовий гукнув на тих, що підійшли, звичайним: „хто йде?“ і, пі-

знавши, що не свої, став такий сердитий, що не хотів навіть доволити ждати під огорожею. Але провідник Нехлюдова не дався збити з пантелику тим сердитим тоном вартового.

— Гей, ти паря, сердитий який! — сказав він до нього. — Ти гукни старшого, а ми заждемо.

Вартовий нічого не відповів, а тільки крикнув щось у хвіртку і спинився, пильно дивлячись на те, як плечистий парубок у світлі ліхтарні обшкробував тріскою болото з чоботів Нехлюдова. За пальями огорожі чути було гомін голосів, чоловічих і жіночих. Хвилини через три заскрипіло залізо, двері хвіртки відчинилися, і з темноти на світло ліхтарні вийшов старший у шинелі наопашки й запитав, чого треба. Нехлюдов передав свій заздалегідь приготовану візитівку з запискою, в котрій просив прийняти його в особистій справі, і просив передати офіцерові. Старший був не такий сердитий, як вартовий, але за те незвичайно цікавий. Він конче хотів знати, навіщо Нехлюдову було бачити офіцера, і хто він; він, видно, вітрив добичу й не дуже рад був пустити її з рук. Нехлюдов сказав, що в нього важна справа, і що він не забуде віддячитись, і попросив передати записку. Старший узяв записку, хитнув головою й пішов собі геть. За якийсь час після його відходу знов заскрипіла хвіртка, і з неї почали виходити жінки з кошечками, відрами з березової кори, горшками та клуночками; гучно базікаючи своєю характеристичною сибірською говіркою, вони пересувалися крізь поріг хвіртки. Всі вони були зодягнені не по-сільському, а по-міському, в пальта й козушки;

спідниці були високо попідтикувані, а голови позакручувані хустками. Вони з цікавістю обзирали при світлі ліхтарні Нехлюдова й його проводиря. Одна ж, урадована, очевидно, зустрічем із плечистим парубком, зараз таки підлесливо накинулась на нього сибірською лайкою.

— Тебе, чорте лисий, що тут пригнало, щоб тебе холера, га? — звернулась вона до нього.

— Ось переїзного відвдидив, — відповів парубок.
— А ти що носила?

— Молочне, та ще й завтра казали прийти.

— А ночувати не прохали? — спитав парубок.

— А заткало б тобі, бовкуне, — крикнула вона сміючись, — гайда з нами, проведи нас.

Провідник сказав іще щось таке, що засміялися не тільки жінки, а й вартовий, і звернувся до Нехлюдова.

— Що ж, потрапите самі? Не заблудите?

— Потраплю, потраплю.

— Минете церкву, то від двоповерхового дому на право другий. Ось вам ціпок, — сказав він, віддаючи Нехлюдову велику, вищу за нього дрючину, з якою він ішов, і, чалапаючи своїми величезними чоботиськами, щез у п'ятні враз із жінками.

Його голос, перебиваний жіночими, ще доносився в туману, коли враз ізнову заскрипіла хвіртка, і в ній появився старший і попросив Нехлюдова за собою до офіцера.

VIII.

Піветап був розложений таксамо, як і всі етапи та піветапи здовж сибірського шляху: на подвіррі, обведеному загостреними бервенами-палями, було три одноповерхових мешкальних дома. В одному, найбільшому, з загра́тованими вікнами, сиділи гарештанти. У другому — відділ конвойних, третє замешкував офіцир, і тут була канцелярія. У всіх трьох домах тепер світилося, і це світло, в освітлених стінах, як завсіди, найпаче тут, зрадливо обіцувало щось гарне, спокійно-вигідне. Перед ганками домів горіли ліхтарні, та ще з п'ять ліхтарень світилося довкола стін і освітлювало подвірря. Унтер-офіцир підвів Нехлюдова по дощі під ганок меньшого дому. Підбравшиєь на три східці, він пустив його поперед себе в освітлений лямпою передпокії, у якому чути було чад. Під піччю вояк у зрібній сорочці, з перев'язкою на шиї і в чорних штанах, в одному чоботі з жовтою халявою, перегнувшиєь, роздував самовар другою халявою. Узрівши Нехлюдова, вояк кинув самовар, здіймив із Нехлюдова шкурятяну куртку й увійшов до світлиці.

— Прийшов, ваше благородіє.

— Ну, клич, — почувєь сердитий голос.

— Заходьте, — сказав вояк і зараз таки знов забравєь до самовара.

У другій кімнагі, освітленій звисно́ю лямпою, за накритим столом, на якому були останки обіду і дві пляшки, сидів у австрійській куртці, що обтискала його широкі груди і плечі, офіцир із ве-

ликими русявими вусами й дуже червоним обличчям. У теплій світлиці розносився запах тютюнового диму та сильних поганеньких пахоців. Узрівши Нехлюдова, офіцер припіднявся й так наче глумливо й підозріло вліпив у нього очі.

— Чого бажаєте? — спитав він і, не чекаючи відповіді, гукнув у двері: — Бернов, самовар, що ж буде вже раз?

— Зараз.

— Я тобі дам зараз, то попам'ятаєш, — крикнув офіцер, блиснувши очима.

— Несу! — гукнув вояк і ввійшов зі самоваром.

Нехлюдов заждав, поки вояк поклав самовар (офіцер стежив за ним маленькими злющими очима, немов мірячи, куди б ударити його). Коли самовар був поставлений, офіцер заварив чай: потім виймив із пuzдерка чотиригранну пляшку з коньяком і бісквіти Альберт. Поклавши все те на скатерку, він ізнову звернувся до Нехлюдова.

— Отже чим можу служити?

— Я просив би побачення з одною гарештанткою, — сказав Нехлюдов, не сідаючи.

— Політична? Це заборонене законом, — обізвався офіцер.

— Жінка ця не політична, — сказав Нехлюдов.

— Прощу ласкаво сідати, — попросив офіцер. Нехлюдов сів.

— Вона не політична, — сказав іще раз Нехлюдов, — але на мою просьбу вище начальство дозволило їй іти з політичними...

— А, знаю, — перебив офіцер. — Така низенька, чорнява. Що ж, це можна. Може закурите?

Він подав Нехлюдову коробку з папіросами, і, справно наливши дві склянки чаю, підсунув одну з них Нехлюдову.

— Прошу, — сказав він.

— Дякую вам, я бажав би бачитися...

— Ніч велика. Встигнете. Я скажу вам її ви-кликати.

— А чи не можна б не викликувати її й пу-стити мене до середини? — спитав Нехлюдов.

— До політичних? Не по закону.

— Мене декілька разів пускали. То ж як би боялися, що я що передам, то я через неї міг би це зробити.

— Ну, ні, її потрусять, — сказав офіцер і за-сміявся неприємним сміхом.

— То потрусить мене.

— Ну, без цього обійдемося, — докинув офіцер, підносячи відкорковану пляшку до склянки Нехлюдова. — Дозвольте? Ну, як завгодно. Живеш на тому Сибірі, подиблеш освічену людину, то страх як зрадієш! А то не на рожах наша служба. Та ще як хто звик до иньшого життя. Важко. А то думають, що як конвойний офіцер, то, певне, людина неотесана, несвічена. Їм і в го-лові не може поміститися, що чоловік, може, зов-сім для чого иньшого родився.

Червоне лице цього офіцера, його пахощі, пер-стень і передівсім неприємний сміх були дуже гидкі для Нехлюдова, але він і сьогодні, як цілий час своєї подорожі, находився в тому серйозному, вважливному настрою, в якому не дозволяв собі легкодушно і зневажливо відноситися до нікогі-

сінького з людей, і вважав за необхідне з кожною людською балакати „на всі заставки“, як він сам перед собою визначував ці відносини. Вислухавши офіцера і зрозумівши його душевний стан, він сказав поважно:

— Я гадаю, що на вашій службі можна найти розраду в тому, щоби приносити полекшу людським стражданням, — сказав він.

— Які ж їх страждання? Та ж то народ такий.

— Який же такий особливий народ? — сказав Нехлюдов. — Люде, як усі. А є ї невинні.

— Правда, всякі бувають. Розуміється, милосердишся. Інші в нічому не попускають, а я, де можу, стараюсь полекшити. Хай лише я потерплю, а не вони. Інші, як тільки що найменше, зараз по закону, навіть стріляють, а я милосерджусь. Дозвольте ще? Пийте до кінця, — сказав він, наливаючи ще чаю. — Хто вона властиво, жінка, що ви хочете її бачити? — спитав він.

— Це безталанна жінка, котра попала до публичного дому, і там її несправедливо обвинуватили в отроєнні, але вона дуже добра жінка, — відповів Нехлюдов.

Офіцер похитав головою.

— Правда, буває. У Казані, я вам скажу, була одна — Емма її кликали. Родом Мадярка, а очі справдешні перські, — казав він далі, але не міг здержати усмішки на той спогад, — шик, хоч у графіні...

Нехлюдов перебив офіцера і звернув на давнішу розмову.

— Я міркую, що ви можете полегчити долю таких людей, поки вони під вашою рукою. І як так робитимите, то я певен, що ви матимете велику втіху, — казав Нехлюдов, стараючися висловлюватись як найзрозуміліще, так, як балакають із чужинцями або з дітьми.

Офіцер дивився на Нехлюдова лискучими очима й, очевидячки, із нетерплячкою чекав, коли він скінчить, щоб далі розповідати про Мадярку з перськими очима, котра, видно, живо стояла в його уяві й займала цілу його увагу.

— Еге, це так, сказати б, правда, — сказав він. — Я й милуюся над ними. Тільки я хотів вам про цю Емму доказати. Так що вона робить...

— Мене це не цікавить, — перебив Нехлюдов, — і я отверто скажу вам, що хоча й сам перше був инакший, то тепер ненавижду такі відносини до жінок.

Офіцер боязько глянув на Нехлюдова.

— А чайку ще одну склянку? — сказав він.

— Ні, дякую.

— Бернов! — крикнув офіцер. — Проведи їх до Вакулова; скажи, хай їх пустить до окремої келії до політичних; там можуть побути до перевірки.

IX.

В супроводі побігущого, Нехлюдов вийшов ізнову на темне подвір'я, освічене ліхтарями, що горіли червоним світлом.

— Куди? — спитав стрічний конвойний того, що проводив Нехлюдова.

— В окрему кімнату, число п'яте.

— Сюди не перейдеш, замкнено, треба через той ганок.

— А то що замкнено?

— Старший замкнув, а сам собі на село пішов.

— Ну, то ну-ко сюди.

Вояк повів Нехлюдова на другий ганок і по дошках дійшов до другого входу. Іще з подвір'я було чути гудіння й рух у-середині, немов у доброму вулику, в котрому збирається вилетіти рій, а коли Нехлюдов підійшов ближче, і відчинилися двері, гудіння подужчало й перейшло у згук голосів, що перекрикувалися лайалися, й реготались. Почувся поперемінний бренькіт кайданів, і затягало знайомою важкою задухою.

Оба ці вражіння: крик голосів із бренькотом кайданів і та страшна задуха, завсіди зливалися для Нехлюдова в одне важке почуття якоїсь моральної нудоти, що переходила в нудоту фізичну. І оба вражіння змішувалися разом і зміцняли одно друге.

У сінях піветапа стояла величезна бочка, так звана „параха“, і перше, що побачив Нехлюдов у сінях, була жінка, що сиділа на краю бочки, а напроти неї — чоловік із закнненою на-бакир подібною до млинця шапкою на голові. Вони про щось розмовляли. Арештант, побачивши Нехлюдова, підморгнув оком і промовив:

— І цар води не спинить.

А жінка спустила поли халата й похнюпилась.

Із сіней ішов коридор, до якого відчинялися двері келій. Першу келію займали родини, другу

велику нежонаті, а у двох останніх маленьких на кінці коридора містилися політичні. У келіях — вони були призначені на 150 люда, а містили 450, — було так тісно, що гарештантги, не містячись у келіях, заповнили коридор. Одні сиділи й лежали на долівці, другі ходили туди й назад із пустими або повними окропу чайниками. Поміж ними був Тарас. Він наздогнав Нехлюдова й чемно привітався до нього. Добродушне обличчя Тараса було покалічене снзяками, ніс і око попідпухали.

— Що тобі? — спитав Нехлюдов.

— Якось так вийшло, — сказав усміхаючись, Тарас.

— Та б'ються вічно, — обізвався, зневажливо конвойний.

— Через бабу, — додав арештант, що йшов за ними, — зі сліпим Хведьком зчепилися.

— А що Федося? — спитав Нехлюдов.

— Ніщо, здорова, ось я їй на чай окропу несу, — сказав Тарас і увійшов до кімнати родин.

Нехлюдов заглянув до дверей. Келія була повна жінок і чоловіків, і на полу, і під полом. У келії клубилася пара від мокрої одежі, що її порозвішувано, щоб сохла, і чути було невмовкальний крик жіночих голосів. Другі з черги двері вели до келії нежонатих. У ній було ще більш людей. У дверях і на коридорі стояла криклива товпа гарештантів у мокрих одежах, що щось чи паювали поміж себе, чи щось постановляли. Конвойний пояснив Нехлюдову, що це староста на метелики, пороблені з карт до грання, видавав майданщаківі гроші на їжу, котрі арештантги позабірали

наперед або попрогравали в карти. Узрівши унтер-офіцера й пана, ті, що стояли ближче, замовкли, незпчливо спозираючи на одного й на другого. Поміж тими, що ділили, Нехлюдов побачив знаного йому каторжного Фьодорова, який завжди тримав при собі бідолашного, з піднесеними бровами, блідого, якби ро зпухлого, хлопця та ще огидливого, дзюбatego, безносого волоцюгу, знаного з того, що наче б то він у часі втечі в тайзі вбив товариша і годувався його м'ясом. Волоцюга стояв на коридорі: накинувши на одне рам'я халат, він глумливо й нахабно дивився на Нехлюдова й не вступився йому з дороги. Нехлюдов обійшов його.

Хоч яке знане було Нехлюдову це видовище, хоч як часто на протягу тих трьох місяців бачив він тих самих 400 душ карних арештантів у найріжнорідніщих обставинах: і у спеці, у хмарі пороху, що його збивали вони позаковуваними в кайдани ногами, і на спочивках по дорозі, і на етапах у тепле верем'я на подвіррі, де відбувалися сцени явної розпусти, сцени, на вид котрих волосся ставало дубом, — то все ж, за кожний раз, як увіходив поміж них і чув, що їх увага, як і тепер, звернена на нього, він відчував важкий сором і мав свідомість своєї вини перед ними. І найтяжче для нього було те, що до того почуття сорому й вини долучувалося ще непоборне почуття відрази й жаху. Він знав, що в такому становищі, в якому вони находилися, не можна було не бути такими, як вони, і все-таки не міг здавити своєї відрази до них.

— Їм добре, дармоїдам, — сказав хтось захриплим голосом, докинувши ще неподобну лайку,

коли Нехлюдов доходив уже до дверей політичних.
Почувся неприязний, глумливий регіт.

Х.

Минувши келію нежонатих, унтер-офіцер, що проводив Нехлюдова, сказав йому, що прийде за ним перед перевіркою, і повернувся назад. Та щотільки він відійшов, як, придержуючи на ногах кайдани, швидкою ходою підійшов дуже близько до Нехлюдова босий арештант, обдаючи його важкою та квасною вонею поту, і таємним шепотом промовив:

— Заступіться, добродію. Цілком забили баки хлопцеві. Пропили. Сьогодні, як перебірали, Кармановим назвався. Заступіться, бо нам не можна, заб'ють на смерть, — сказав арештант, неспокійно оглядаючись, і зараз же відійшов геть від Нехлюдова.

А справа була така, що каторжний Карманов підмовив подібного до себе обличчям хлопця, що йшов на заслання, помінятися з ним так, щоб каторжний ішов на заслання, а хлопець, замість нього, на каторгу.

Нехлюдов знав уже про цю справу, бо той самий арештант тиждень тому назад сповістив його про ту заміну. Нехлюдов кивнув головою на знак, що зрозумів і зробить, що зможе, і, не обзираючись, пішов далі.

Нехлюдов знав того гарештанта з Єкатеринбурга, де він просив потурбуватися за нього, щоб дозволили його жінці йти за ним, і дуже дивувався його вчинкові. Це був середнього зросту чо-

ловік, звичайнісінький собі селянин, років 30; ішов на каторгу за те, що спокусивсь було на грабіж і вбивство. Звали його Макар Девкін. Провина його була дуже чудна. Провина ця, як він сам розповідав Нехлюдову, була справка не його, не Макара, а його, нечистого. До батька Макара, розповідав він, заїхав був переїзний і наняв у нього за два карбованці підводу до села за сорок верстов. Батько казав Макарові везти переїзного. Макар запряг коня, одягся й разом із переїзним почав пити чай. Гість за чаєм розповів, що він їде женитися й везе зі собою зароблених у Москві 500 карбованців. Почувши це, Макар вийшов на подвір'я й поклав у сани під солому сокиру. „І сам не знаю, на віщо я сокиру взяв“, розповідав він. „Візьми, каже, сокиру“, я й узяв. Сіли, поїхали. Ідемо, ніщо. Я й позабув було за сокиру. Та тільки почали під'їжджати до села — верстов шість лишилося. З присілка йшла дорога на головний шлях під гору. Зліз я, йду за саньми, а він шепче: „Чого тут думати? Впідеш на гору, на шляху — люде, а далі й село. А він завезе гроші. Як робити, так зараз, чекати нічого“. Нагнувся я до саней, наче поправляю солому, а топоріще наче само в руки впало. Він оглянувся. „Ти що?“ питає. Замахнувся я сокирою, хотів утатити, а він, людина вертка, зіскочив зі саней, ухопив мене за руки. „Ти що“, каже, „нелюде, робиш?...“ Звалив мене на сніг, я й не змагався, сам здався. Зв'язав він мені руки поясом, жбурнув на сани. Повіз просто у стан. Посадили під ключ. Був суд. Громада дала засвідчення, що людина добра, що нічого злого не було помітно. Хазяї, що

в них жив, теж похвалили. Та аблаката взяти не було зашто“, казав Макар, „тай через те й засудили на чотири роки“.

І ось тепер цей чоловік хотів врятувати земляка, і хоч знав, що цими словами він ризикує життям, то таки передав Нехлюдову арештанську тайну, за яку, якщо тільки довідалися б, що то він це зробив, безпечно його задушили б.

XI.

Мешкання політичних складалося з двох маленьких келій, двері котрих виходили на відгороджену частину коридора. Увійшовши в відгороджену частину коридора, Нехлюдов побачив Сімонсона зі сосновим поліном у руці. Загорнений у свою куртку, він сидів, причікнувши перед дверцятами печі: дверцятка дріготіли, горяч утягала їх до середини, бо піч уже розгорілася.

Побачивши Нехлюдова, він, не встаючи, поглянув із долини вгору зпід своїх навислих брів і подав йому руку.

— Я тішуся, що ви прийшли, мені треба вас бачити, — сказав він зі значучим видом, просто дивлячися в очі Нехлюдову.

— Що таке? — спитав Нехлюдов.

— Пізніше; тепер у мене робота.

І Сімонсон знову занявся піччю, в котрій він палив на основі своєї власної теорії найменшої трати енергії тепла.

Нехлюдов уже хотів увійти до перших дверей, як із других, зігнувшись, із мітлою в руці, котрою

сунула до печі велику купу сміття й пороху, вийшла Маслово. Вона була в білій кохті, підтиканій спідниці і в панчохах. Голова її по самі брови була від пиліги закутана хусткою. Узрівши Нехлюдова, вона випростувалась, відслонила червоне й оживлене лице, відіклала мітлу й, обтерши руки у спідницю, просто станула перед ним.

— Лад заводите в хаті? — сказав Нехлюдов, подаючи руку.

— Еге, моя давня робота, — сказала вона й усміхнулась. — А бруд такий, що й подумати не можна. Вже ми чистили та чистили.

— А що, плед сухий уже? — звернулась вона до Сімонсона.

— Майже сухий, — відповів Сімонсон і поглянув на неї якимось особливим поглядом, що Нехлюдову впав ув око.

— Ну, то я прийду за ним і принесу кожухи сушити. Наші всі тут, — сказала вона до Нехлюдова і ввійшла до других дверей, вказуючи йому на найблизчі двері.

Нехлюдов відчинив двері і ввійшов у невеличку келію, слабо освічену маленькою металевою лямпою, що низько стояла на полу. В келії було зимно, й чутя було неосілу пилігу, вогкість і запах тютюну. Бляшана лампа яскраво освічувала тих, що близько неї вешталця; піл був у затінку, і по стінах ходили вихилясті тіні.

У невеличкій келії були всі, з вїмкою двох чоловіків, що заправляли харчами й пішли саме за окропом і провізією. Тут була стара знайома Нехлюдова, ще більш похуділа та пожовкла, ко-

ротко стрижена Віра Єфремовна зі своїми великими, заляканими очима й посинілою жилою на чолі, одягнута в сіру кохту. Вона сиділа перед якимось старим часописом, на котрому був розсипаний тютюн, і поривчастими рухами набивала його в папіросні дудки.

Тут була й одна з найприємніщих жінок — Емілія Ранцева, що заправляла хатньою господаркою і вміла надати їй і серед найтяжчих обставин рису жіночої охайности і принади. Вона сиділа біля лямпи й обгорілими, гарними та зручними руками з засученими рукавами перетирала й розставляла склянки й філіжанки на простелений на полу рушник. Ранцева була негарна молода жінка з розумним і щирим виразом лиця, котре мало таку прикмету, що нараз, при усмішці, переменялося й робилося веселим, бадьорим і чарівним. Такою усмішкою вона зустрінула тепер Нехлюдова.

— А ми гадали, що ви вже на-все від'їхали до Росії, — сказала вона.

Тут була в тіні, в далекому куті й Марія Павловна. Вона чепурила маленьку біловолосу дівчинку, котра, не вгаваючи, лебеділа щось своїм миленьким діточим голосочком.

— Як добре, що ви прийшли! Бачили Катю? — спитала вона Нехлюдова. — А ось яка в нас гостя!

Вона показала на дівчинку.

Тут був і Анатоль Крильцов. Зісохлий і блідий, із підібганими під себе ногами в повстанках, згорблений, він сидів у далекому куті, трусився від лихоманки й, засунувши руки в рукави півко-

жушка, лихоманчивими очима дивився на Нехлюдова. Нехлюдов хотів підійти до нього, але направо від дверей, перебіраючи щось у мішку й розмовляючи з гарною, усміхненою Грабец, сидів кучерявий, рудавий чоловік ув окулярах і в гутаперховій куртці. Це був славний революціонер Новодворов, і Нехлюдов похопився привітатися з ним. Він незвичайно швидко постарався це зробити через те, що зі всіх політичних цієї партії один цей чоловік був неприємний йому. Новодворов блиснув крізь окуляри своїми голубими очима на Нехлюдова і, нахнюпившись, подав йому свою вузьку руку.

— Що ж, приємно вам подорожується? — спитав він, очевидячки, іронічно.

— Еге, багато цікавого, — відповів Нехлюдов, удаючи, що не добачає іронії та приймає це за ввічливість, і підійшов до Крильцова.

Назверха Нехлюдов виявив байдужність, але в душі він цілком не був байдужний до Новодворова. Ці слова Новодворова, його явне бажання сказати і зробити неприємність захитали той добродушний настрій, в якому находився Нехлюдов. І його обхопив сум і журба.

— Як здоровля? — спитав він, стискаючи руку Крильцова; рука була зимна і трусилась.

— Та нічого, тільки загіртіся не можу, промок, — сказав Крильцов, поквапом ховаючи руку в рукав півкожушка. — І тут зимно, що собака не вдержала ся б. Ось вікна порозбивані. — Він указав на розбиті у двох місцях шибви за залізними градами. — Що коло вас? Чому не навідувались?

— Не пускають, начальство суворе. Аж сьогодні найшовся людяний офіцер.

— Ну, й людяний. Спитайте Машу, що він уранці робив, — сказав Крильцов.

Марія Павловна, не встаючи зі свого місця, розповіла цілу ранішню подію з дівчинкою при виході з етапа.

— На мою думку, необхідно заявити колективний протест, — рішучим голосом сказала Віра Єфремовна, zarazом нерішуче й боязько спзираючи на лице то того, то другого. — Володимир заявив, але цього мало.

— Який протест? — промовив Крильцов із досади й насупився.

Очевидячки, неприродний, штучний тон і нервовість Віри Єфремовни давно вже дратували його.

— Ви Каті шукаєте? — звернувся він до Нехлюдова. — Вона все працює, чистить. Цю вичистили, нашу — чоловічу; тепер жіночу. Тільки бліх уже не вичистять, кусають як оси. А Маша що там робить? — спитав він, указуючи головою на кут, у якому була Марія Павловна.

— Вичісує свою дочку-приймачку, — сказала Ранцева.

— А кусок вона не розпустить на нас? — спитав Крильцов.

— Ні, ні, я справненько. Вона тепер чистесенька, — відповіла Марія Павловна. — Візьміть її, — звернулась вона до Ранцевої, а я піду Каті поможу. Ага, і плед для нього принесу.

Ранцева взяла дівчинку, з материнською чулістю притиснула до себе голенькі та пухкенькі

рученята дитини, посадила її на коліна й дала їй шматочок цукру.

Марія Павловна вийшла, а в слід за нею до келії ввійшло двоє чоловіків із окропом і провізією.

ХІІ.

Один із тих, що ввійшли, був невисокий, сухорлявий парубок у критому півкожушку й високих чоботах. Він ішов легкою і швидкою ногою й ніс два великі чайники з гарячою водою, піддержуючи під пахою завинений у платинку хліб.

— Е, ось і князь наш з'явився, — сказав він, поклав чайник поміж філіжанки і хліб передав Масловій. — Чудових штукочок накупили, — промовив він, складаючи півкожушок і жбуряючи його почерез голови в кут полу. — Маркило молока й яець купив; попросту баль сьогодні буде. А Киріловна все свою естетичну охайність заводить, — сказав він смішком, спозираючи на Ранцеву. — Ну, тепер заварюй чай, — звернувся він до неї.

Від цілої назверхности цієї людини: від його рухів, барви його голосу, погляду, віяло бадьорістю й веселістю. Другий знов — теж невисокий, сухорлявий, з дуже видними кістками на сухих лицях сірого обличчя, з чудовими зеленуватими, широко розставленими очима й тонкими губами, був, навпаки, людина похмурого й сумовитого вигляду. На ньому було старе ватоване пальто й чоботи з кальшами. Він ніс два горшки і два кошики з березової кори. Він поклав перед Ранцевою, що приніс, і поклонився Нехлюдову, але так,

що, кланяючись, без упину на нього дивився. Потім нерадо простяг йому свою зіпрілу руку й поволі почав виймати з кошика провізію й розкладати.

Оба ці політичні гарештанти були люде з народа: перший був хлібороб Набатов, другий фабричний робітник Маркило Кондратєв. Маркило пристав до революційного руху вже старшим 35-літнім чоловіком, а Набатов від 18. року. Діставшись зі сільської школи задля свого визначного таланту до гімназії, Набатов удержувався цілий час із лекцій, скінчив курс зі золотою медаллю, але на університет не пішов, бо в сьомій клясі поклав собі піти в народ, із якого вийшов, щоби просвічати своїх забутих братів. Він так і зробив. Зпочатку був писарем у великому селі, але незабаром його загарештували за те, що читав селянам книжки й завів у них споживчу і виробну спілку. Перший раз його витримали в тюрмі вісім місяців і випустили під тайний надзір. Визволившись, він зараз-таки поїхав до другої губернії, в инше село й, осівши в ньому вчителем, робив те ж саме. Його знову забрали й цим разом продержали рік і два місяці в тюрмі. В тюрмі він іще більш угрунтувався у своїх переконаннях.

Після другої тюрми його заслали до Пермської губернії. Він утік ізвідтіля. Його знову забрали і, продержавши сім місяців, заслали в Архангельську губернію. Звідтіль він удруге втік і знову вкляпався: його засудили на заслання в Якутський край. Так він половину дозрілого віку провів у тюрмі й на засланні. Всі ті походи ані трохи не розізлили його, т'але й не ослабили його енергії,

а швидче розпалили її. Це була непосидюча людина, знав чудово варити їсти, завжди однаково діяльний, веселий, сильний духом. Він ніколи нічого не жалував й нічого далеко на будуче не задумував, а всіма силами свого розуму, зручності, практичності працював для сучасності. Коли був на волі, робив для тої мети, яку собі поклав, а власне: просвіта, злука робітного, передусім хліборобського, народу; коли ж був у неволі, працював таксамо енергічно і практично для зносин із назверхнім світом і щоб як-найкраще серед даних умов уладити життя не тільки для себе, але і для свого гуртка. Він поперед усього був людина громадівська. Для себе, здавалося, він нічого не потребував, міг чимнебудь задовольнятися; але для громади, товаришів, він вимагав від себе багацько й міг робити всяку—і фізичну й духову—роботу, не складаючи рук, без просонку, без їжі. Як хлібороб, він був працювятий, покмітливий, зручний у роботі, природно здержливий і без пересади чемний, уважливий, не тільки до почувань, але й поглядів иньчих. Іще жила старенька його мати, нещсьменна, повна забобонів, селянка-вдовця, й Набатов помагав їй і, коли був на волі, навідувався до неї. Цілий час свого пробування дома він увіходив у подробиці її життя, помагав їй у роботі й не переривав зносин із колишніми товаришами, хліборобськими дітьми: курив із ними тютюн у собачій ніжці*), бився на кулаки й роз'яснював їм,

---

*) Собача ніжка — це папірець, папіроска зігнута, яку курять селяни й ремісники.

Замітка автора.

як їх усіх дурять, і як їм треба визволятися з того одуру, в якому їх держать. Коли думав і балакав про те, що принесе народові революція; то завсіди в'являв собі той самий народ, із котрого вийшов, у тих сливе умовах, та тільки зі землею, але без панів та урядовців. Революція, в його уяві, не повинна була змінити основних форм народнього життя — в цьому пункті він не сходився з Новодворовом і прихильником Новодворова Маркилом Кондратевом — революція, на його думку, не повинна була нищити цілого будинку, а повинна тільки инакше розпаювати внутрішні мешкання цього чудового, трівалого, величезного, гарячлюбленого ним старого будинку.

У релігійних справах він теж був типічним селянином. Він ніколи не призадумувався над метафізичними питаннями, над початком усіх початків, над позагробовим життям. Бог був для нього як і для Арага*) — гіпотезою, якої він дотепер не потребував. Йому нічого було до того, як повстав світ: чи як каже Мойсей, чи Дарвін. І дарвінізм, котрий видавався таким важним для його співтоваришів, для нього був такою самою забавкою духа, як і творіння в шістьох днях.

Його не займало питання, як повстав світ, власне через те, що питання, як краще жити в ньому, безустанно стояло перед ним. Про майбутнє життя він теж ніколи не думав; він носив у глибині душі те насліджене по прадідах сильне, спокійне пересвідчення, спільне всім хліборобам,

---

*) Араго (Arago) — французський ученій (фізик).

що, як у світі звірят і рослин, ніщо не кінчиться, а постійно перероблюється з одної форми на другу, — гній у зерно, зерно в курку, пуголовиця в жабу, гусільниця в метелика, жолудь у дуба, — так і людина не гине, а тільки переминюється. Він вірив у те, і через те сміло й навіть весело дивився завжди смерті в вічі, і спокійно терпів муки, котрі ведуть до неї, але не любив і не вмів балакати про те. Він любив працювати й завжди був зайнятий практичними справами і до таких самих практичних справ заохочував своїх товаришів.

Другий політичний арештант у цій партії з народа, Маркило Кондратов, був людина иньшої комплікації. У п'ятнадцятому році життя він став на роботу, і почав курити й пити, щоб затлумити неясну свідомість кривди. Кривду цю відчув він уперше, коли на Різдво їх, дітей, привели на ялинку, що її владила жінка фабриканта, де йому й його товаришам подарували сопілку за одну копійку, яблуко, позолочений горіх і винограду, а дітям фабриканта забавки, котрі видались йому дарами чарівниці й коштували, як він опісля довідався, більше, ніж 50 карбованців. Йому було трицять років, коли в їх фабриці стала на роботу славна революціонерка і, покмітивши визначний талант у Кондратова, почала давати йому книжки та брошури, розмовляти з ним, розясняти йому його становище й причини його та засоби, як би його поліпшити. Коли для нього стала ясна змога визволити себе й иньших від підневольного становища, в якому находився, несправедливість цього становища вдалася йому ще більш жорстока і страшна, ніж

перше, і йому жагуче захотілося не тільки визволення, але й покарання тих, що завели й піддержували ту жорстоку несправедливість. Змогу цю, як це йому пояснили, давала наука, і Кондратєв із пристрасстю віддався придбанню знання. Йому було неясно, яким чином здійснення соціалістичного ідеалу досягнеться шляхом знання, одначе він вірив, що, як знання відкрило йому несправедливість того становища, в якому він находився, то таксамо те саме знання й направить цю несправедливість. Окрім того, знання підносило його в його власних очах понад других людей. І через те він перестав пити й курити, й цілий вільний час, котрого в нього стало більше, відколи його зробили коморовим, посвячував науці.

Революціонерка вчила його й диву давалась ізза незвичайної тямучости, з якою він ненаситно проковтував усі науки. За два роки він вивчив альгебру, геометрію, історію, котру він передусім любив, і перечитав усю артистичну і критичну літературу і, головно, соціалістичну.

Революціонерку загарештували, і з нею Кондратєва за найдені в нього заказані книги, й посадили в тюрму, а потім того заслали в Вологодську губернію. Там він познайомився з Новодворовом, перечитав іще багацько революційних книжок, усе вбив собі в пам'ять і ще більш угрунтувався у своїх соціалістичних поглядах. Після заслання був керманічем великого страйку робітників, що скінчився сплюндрованням фабрики і вбивством директора. Його загарештували й засудили знов на заслання з позбавленням громадянських

прав. До релігії він відносився таксамо негативно, як до існуючого економічного ладу. Зрозумівши неадаптивність віри, в якій виріс, він через силу, зпочатку зі страхом, а потому з захватом визволився з її пут, і немов у нагороду за цей одур, у якому тримали його й його пращурів, невгавно їдко й люто глузував собі з попів і з релігійних догматів.

Він був зі звички аскет, задовольнявся чимнебудь, і як кожна від дитинства привчена до праці, з розвинутими мускулами людина, легко, багацько і зручно міг робити всяку фізичну роботу. Але більш за все він дорожив вільним часом, щоб по тюрмах та на етапах далі вчитися. Тепер він сидів над першим томом Маркса, дуже припадав над ним, і немов велику дорогоцінність ховав цю книжку у своєму мішку. До всіх товаришів він відносився здержливо, байдужно, з виїмком Новодворова, до котрого приліг цілим серцем і думки котрого про всі справи брав за незбиту правду.

До жінок знову, на яких він дивився як на перешкоду в усіх потрібних справах, він відчував непереможну погорду. Та над Масловою милосердився й був до неї привітний, бо бачив у ній зразок експлуатації низчої кляси вищою. З тої самої причини він не любив Нехлюдова, не любив із ним балакати й не стискав його руки, а тільки подавав сам до стиску свою витягнену руку, коли Нехлюдов витався з ним.

ХІІІ.

Піч напалилася, розігрілася, заварено чай і поналивано у склянки та кухлики та забілено молоком,

покладено бублики, свіжий разовий та пшеничний хліб, яйця на-твердо, масло й телячу голову та ніжки. Всі попідсувались до місця на полу, що заступав стіл, пили, їли та розмовляли. Ранцева сиділа на скрині й наливала чай. Довкола неї збилися всі решта, крім Крильцова, котрий, здіймивши свій мокрий півкожушок і загорнувшись у сухий плед, лежав на своєму місці й розмовляв із Нехлюдовом.

Після зимна, вогкості підчас переходу, після бруду й неладу, який найшли вони тут, після праці, покладеної коло того, щоб усе довести до ладу, після перекуски й чаю, — всі були в дуже приємному, радісному настрою.

Тупіт, крики та лайка за стіною наче нагадували їм, що оточувало їх, та з другого боку збільшали почуття приємної затишності. Як на острівчику серед моря, люде ці почували себе на час не залитими тими пониженнями, які їх оточували і, в наслідок того, находились у піднесеному, зворушливому стані. Балакали про все, тільки не про свою долю і про те, що їх чекало. Крім того, як це завжди буває поміж молодіжжю, чоловіками й жінками, особливо, як їх насильно зведуть до купи, так як ось зведено до купи всіх цих людей, між ними виринали, переплітаючись на всі лади, симпатії та антипатії одних до других. Вони всі майже були закохані. Новодворов закохався в гарній, усміхненій Грабец. Отся Грабец була молоденька курортка, дуже мало що думала й зовсім байдужа була до питань революції. Але вона пішла за духом часу, чимось скомпромітувала себе, й її засудили на заслан-

ня. Як на волі головну мету її життя творили усміхи в мужчин, то цілком тесаме було і на слідстві, і в тюрмі, і на заслання. Тепер, під час переходу, вона раділа з того, що Новодворов собі її сподобав, і сама закохалась у нього. Віра Єфремовна, сама дуже жєнихлива, та, не збуджуючи до себе любови, завсїди сподівалася взаїмности, — закохувалась то в Набатова, то в Новодворова. Щось подібне на закохання було з боку Крильцова до Марії Павловни. Він любив її, як мужчини люблять жїнок, але, знаючи її відносини до любови, штучно ховав своє почуття під покришкою приязни й дяки за те, що вона дуже чуло доглядала його. Набатов і Ранцева були зв'язані дуже складними любовними відносинами. Як Марія Павловна була цілковита дівця-незайманиця, так Ранцева була цілковита замужня жїнка-незайманиця — жїнка.

Ще в гімназії, як їй було шїснацять рокїв, вона покохала Ранцева, студєнта петербурзького університету, і в девятнацятomu році за нього віддалася, заки він іще скїнчив університет. На чертвєртому курсі, чоловіка її, замішаного в університетській історії, вислано з Петербурга, і він зробився революціонером. Вона покинула медичні курси, котрі слухала, поїхала за ним і теж зробилася революціонеркою. Коли б її чоловік не був тою людиною, яку вона вважала за найліпшу, за найрозумлішу зі всіх людей на світі, то, природно, вона його не покохала б і, не покохавши, не віддалася б за нього. Але як раз покохала й виїшла замїж за найліпшого, на її думку, й най-

розумнішого на світі чоловіка, то, природно, вона розуміла життя й мету його цілком таксамо, як розумів його найліпший і найрозумліщий на світі чоловік. Він ізпочатку розумів життя в тому, щоб учитися, і вона в тому ж розуміла життя. Він зробився революціонером, і вона стала революціонеркою. Вона дуже гарно могла доказувати, що існуючий лад неможливий, і що це то обов'язок кожної людини боротися з тим ладом і старатися створити такий політичний та економічний лад у життю, при котрому кожний ізокрема міг би вільно розвиватися, і таке иньче. І їй здавалося, що вона дійсно так думає й відчуває, але, властиво, вона думала тільки те, що все те, що думає її чоловік — справжня правда, і шукала тільки одного — повної згоди, злиття з душею чоловіка, і це одне давало їй моральне задоволення.

Розлука з чоловіком і дитиною, яку взяла до себе її мати, була для неї важка. Але вона цю розлуку зносила сильно і спокійно, бо знала, що робить це для чоловіка і для тої справи, котра без сумніву правдива через те, бо він служить їй. Вона завсіди була гадками при чоловікові, і як перше нікого не любила, так і тепер не могла нікого любити, окрім свого чоловіка. Але прив'язання її чиста любов до неї Набатова зворушувала і хвилювала її. Він, моральна й сильна людина, приятель її чоловіка, старався поводитися з нею, як зі сестрою, але в відносинах його до неї проскакувало щось більше, і се щось більше лякало їх обоє і, вкупі з тим, прикрашувало тепер їх важке життя.

Таким чином зовсім вільні від закохання були в цьому гуртку тільки Марія Павловна й Коандратев.

XV.

Нехлюдов міркував собі зокрема розмовитися з Катюшею, як це звичайно бувало давніше, аж після спільного чаю і спільної вечері; поки що сидів біля Крильцова й балакав із ним. Між иньчим, він розповів йому про те, як звернувся до нього Макар, і розповів історію його провини. Крильцов слухав уважно, вперши блискучі очі в обличчя Нехлюдова.

— Так, — сказав він нараз. — Мене часто непокоїть думка, що ось ми йдемо вкупі, поруч із ними, — з ким, „із ними?“ З тими самими людьми, за котрих ми й ідемо. А, тимчасом, не тільки не знаємо, але й не хочемо знати їх. Вони ж, іще гірш того — ненавидять нас і уважають нас за своїх ворогів. Це страшна річ.

— Нічого страшного немає, — обізвався Новодворов, що прислухувався розмові. — Маса завсіди обожають тільки владу, — сказав він своїм тріскучим голосом. — Влада в уряді — вони обожають його й ненавидять нас; завтра будемо ми при владі — вони нас обожатимуть...

В ту ж мить почувся зпоза стіни вибух лайки, когось придавлювали до стіни, метушня, бренькіт кайданів, писк та крики. Когось били, хтось кричав: „каравул“.

— Ось масте, звірюки! Як же нам єднатися з ними? — спокійно сказав Новодворов.

— Ти кажеш звірюки? А ось що-тільки Нехлюдов розповів про такий учнюк, — роздратовано сказав Крильцов, і оповів про те, як Макар ризикує своїм життям, щоб вирятувати земляка. — Це ж хиба не звірство, а геройство!

— Сентиментальність! — іронічно вимовив Новодворов. — Нам важко схопити емоції тих людей і мотиви їх учинків. Ти бачиш тут великодушність, а тут, може бути, неприхильність до того каторжника.

— Як то ти не хочеш у другому бачити нічого доброго, — нараз, спалахнувши, сказала Марія Павловна (вона була зі всіма на „ти“.)

— Не можна бачити, чого немає.

— Як немає, коли людині грозить страшна смерть.

— Я гадаю, — сказав Новодворов, — що якщо ми хочемо робити свою роботу, то перша умова для цього (Кондратєв кинув книжку, що її читав коло лампи, й уважно почав слухати свого вчителя) — те, щоб не фантазувати, а дивитися на справи, які вони є. Все робити для народніх мас, а не сподіватися від них нічого; маси творять об'єкт нашої діяльності, але не можуть бути нашими співробітниками доти, доки вони інертні, як тепер, — почав він, неначе викладаючи. — І через те цілком ілюзорично сподіватися від них помочі доти, доки не відбудеться іще процес розвитку, — той процес розвитку, до якого ми приготуємо їх.

— Який процес розвитку? — почервонівши, забалакав Крильцов. — Ми кажемо, що ми проти са-

мовомі й деспотизму, а хиба це не найстрашніший деспотизм?

— Немає ніякого деспотизму, — спокійно відповів Новодворов. — Я тільки кажу, що знаю той шлях, яким повинен йти народ, і можу вказати той шлях.

— Але як ти певен у тому, що шлях, який ти вказуєш, правдивий? Хиба це не деспотизм, із якого випливали інквізиції та страти великої революції? Вони теж знали з теорії одинокий правдивий шлях.

— Що вони помилялись, то це не доводить, що б я помилявся. І далі, велика різниця поміж нісенітницями ідеологів і даними позитивної економічної науки.

Голос Новодворова лунав по цілій келії. Він один говорив, а всі мовчали.

— Безнастанно сваряться, — сказала Марія Павловна, як він на хвилину занишк.

— А ви самі як про це думаєте? — спитав Псхлюдов Марію Павловну.

— Гадаю, що Анатолія правда, що не можна накидувати народові наших поглядів.

— А ви, Катюше? — усміхаючись, поспитав Нехлюдов, і, потерпаючи, що вона скаже щось не те, почав чекати її відповіді.

— Я гадаю, скривджений простий народ, — сказала вона, ціла спалахнувши, — дуже вже скривджений простий народ.

— Правда, Михайловно, правда, — крикнув Набатов. — Дуже скривджений народ. Треба, щоб його не кривдили. В цьому й ціла наша праця.

— Чудні міркування про завдання революції, — сказав Новодворов, замовк і, розсерджений, почав курити папіроску.

— Не можу з ним балакати, — шепотом сказав Крильцов і замовк.

— І багато краще не балакати, — сказав Нехлюдов

XV.

Хоча Новодворова всі революціонери дуже поважали, хоч він був дуже вчений і вважався дуже розумним, Нехлюдов залічував його до тих революціонерів, котрі, стоячи моральними своїми прикметами низче середнього рівня, стояли багато нижче його. Розумові сили того чоловіка — його чисельник — були великі; але зарозумілість — його знаменник — була непомірно величезна й давно вже переросла його розумові сили.

То була людина цілком протилежної комплікації духового життя, ніж Сімонсон. Сімонсон був один із тих людей (переважно чоловічої комплікації), в котрих учинки впливають із діяльності думки, й думка їх визначає. А Новодворов належав до людей переважно жіночої комплікації, у котрих діяльність думки поверталася почасти на осягнення цілей, витичених почуттям, почасти ж на виправдання вчинків, викликаних почуттям.

Ціла революційна діяльність Новодворова, дарма що він умів проречисто пояснити її вельми пересвідчивими доказами, видавалися Нехлюдову опертою тільки на чванькуватости, на бажанню перед вести

перед людьми. Зпочатку, завдяки своїй здібности засвоювати чужі думки й докладно передавати їх, він у періоді науки, поміж учителями й учнями, де та здібність високо цінується — гімназія, університет, магістерство, — мав першенство, і він був задоволений. Але коли дістав диплом і перестав учитися і першенство те покінчилося, він нараз, — як це розповідав Нехлюдову Крильцов, що не любив Новодворова, — щоб добитися першенства в новій сфері, зовсім змінив свої погляди і з поступця-ліберала зробився червоним народовольцем. Задля недостачі в його характері моральних і естетичних прикмет, котрі викликають сумніви й вагання, він дуже швидко заняв у революційному світі становище керманича партії, становище, котре схліблювало його егоїзмові. Раз вибравши напрям, він уже ніколи не сумнівався й не хитався, й через те був переконаний, що ніколи не помилявся. Все йому здавалося незвичайно просте, ясне, нехибне. І при вузькості й однобічності його поглядів, все було, справді, дуже просте й ясне, і треба було тільки, як він казав, бути льогічним. Самопевність його була така велика, що вона могла тільки відпихати від себе людей, або підпорядковувати їх собі. А що він у своїй діяльності обертався серед дуже молодих людей, котрі його безмежну самопевність брали за глибоке думання й мудрість, то більшість слухалися його, і він мав великий успіх у революційних колах. Діяльність його мала собі за мету підготовляти до повстання, в якому він мав захопити владу і скликати установчі збори. На зборах пак він мав предкласти

вироблену ним програму. І він був уповні пересвідчений, що ця програма вичерпувала всі питання, і не можна було не виконати її.

Товариші поважали його за його сміливість і рішучість, але не любили. А він нікого не любив, до всіх видних людей відносився як до суперників, і радо вчинив би з ними те, що роблять старі малпи-самці з молодими, якщо б міг. Він вирвав би весь розум, усі здібности від інших людей, щоб тільки вони не перешкоджали проявлятися його здібностям. Він відносився гарно тільки до тих людей, котрі біли перед ним чолом. Так він відносився тепер, по дорозі, до спрапагандованого ним робітника Кондратева, до Віри Єфремовни, й до гарненької Грабец, котрі обі були закохані в нього. Хоч він принципіально і стояв за жіноче питання, але у глибині душі вважав усі жінки дурними й нікчемними, з виїмкою тих, у котрих бувало сентиментально закохувався, як тепер був закоханий у Грабец. Тоді він уважав їх незвичайними жінками, ціну яких вмів добачити тільки він.

Питання про відносини поміж обома полами здавалося йому, як і всі питання, дуже простим і ясним, і цілком розв'язаним, як визнати вільну любов.

У нього була одна жінка фіктивна, друга справжня, з якою він розійшовся, пересвідчившись, що поміж ними немає правдивої любови, а тепер міркував побратися новим вільним шлюбом із Грабец.

На Нехлюдова він дивився згори за те, що він „бакириться“, як він казав, з Масловою й, головно, за те, що дозволяє собі думати про недостачі іс-

нуючого ладу й засоби поправи його не тільки не слово в слово таксамо, як думав він, Новодворов, але навіть наче якось то по-своєму, по-княжому, т. є., по-дурному. Нехлюдов знав, як відноситься Новодворов до нього і, на свій великий смуток, почував, що без огляду на добродушний настрій, у якому находився за час подорожування, платить йому тою самою монетою й ніяк не може перемогти дуже сильної антипатії до тої людини.

XVI.

У сусідній келії почулися голоси начальства. Все уцухло, і зараз же після того ввійшов старший із двома конвойними. Це була перевірка. Старший перелічив усіх, укавуючи на кожного пальцем. Коли прийшла черга до Нехлюдова, він сказав йому фаміліярно:

— Тепер, князю, вже не можна лишатися після контролю. Час іти.

Нехлюдов знав, що це значить, підійшов до нього і всунув йому приготовані наперед три карбованці.

— Ну, що ж із вами робити. Посидьте ще.

Старший хотів виходити, коли ввійшов другий унтер-офіцер і за ним високий, худий арештант із підбитим оком і рідкою борідкою.

— Я за дівчинкою, — сказав арештант.

— А ось і татуню прийшли, — почувся нараз давінкий дитинячий голосочок, і показалася біло-волоса голівка зпова Ранцевої, котра, разом із

Марією Павловою й Катюшею, шила для дівчинки новеньку одежу з пожертвованої Ранцевою спідниці.

— Я, доню, я! — ласкаво сказав Бузовкін.

— Йї тут добре, — обізвалася Марія Павловна, зі співчуттям поглядаючи на побите лице Бузовкіна. — Лишіть її в нас.

— Панії мені нову лопоть*) шиють, — сказала дівчинка, показуючи батькові на роботу Ранцевої. — Гарна черво-о-она, — лебеділа вона.

— Хочеш у нас ночувати? — спитала Ранцева, пестячи дівчинку.

— Хочу. І татуня...

Ранцевої лице засяло усмішкою.

— Татуневі не можна, — сказала вона. — То лишіть її, — звернулась вона до батька.

— Хай там, лишайте, — промовив старшій, станувши у дверях, і вийшов укупі з унтер-офіцером.

Як тільки конвойні вийшли, Набатов підійшов до Бузовкіна і, поклепуючи його по-плечу, сказав:

— А що, куме, правда, в вас Карманов хоче мінятися?

Добродушне, ввічливе обличчя Бузовкіна нараз посумніло, а очі його зайшли наче якоюсь плівкою.

— Ми не чули. Навряд, — сказав він і, не здираючи з очей плівки, додав: — Ну, Анютко, тобі, видно, добре з паніями, — і швидко вийшов.

— Все знає, і правда, що помінялись, — сказав Набатов. — Що ж ви робитимете?

---

*) Лопоть — по-сибірському одежа.

Прим. автора.

— Скажу в місті начальству. Я їх обох знаю з лиця, — відповів Нехлюдов.

Всі мовчали, очевидячки, боялися поновлення сварки.

Сімонсон цілий час мовчав. Підклавши руки під голову, він лежав у куті на полу. Нараз рішуче підвівся, обійшов обережно всіх, що сиділи, й підійшов до Нехлюдова.

— Можете тепер вислухати мене?

— Розуміється, — сказав Нехлюдов і встав, щоб піти за ним.

Катюша побачила, як Нехлюдов устав, зирнула на нього очима, почервоніла і, наче вагуючись, похитала головою.

— Моя справа ось у чому, — почав Сімонсон, коли вони вкупі з Нехлюдовом вийшли на коридор. На коридорі чути було страшний галас та вибухи криків серед карних. Нехлюдов нахмурився, але Сімонсона, видно, це не бентежило.

— Знаючи ваші відносини до Катерини Михайловни, — почав він, уважно і просто дивлячися своїми добродушними очима в обличчя Нехлюдова, — я вважаю своїм обов'язком... — казав він далі, але мусів перестати, бо під самими дверми рівночасно кричали раз-по-раз два голоси, за щось сварячись.

— Кажуть тобі, бовване: не мої, — кричав один голос.

— Вдався, дідьку, — хрипів другий.

Тоді саме Марія Павловна вийшла на коридор.

— Хиба можна тут розмовляти, — сказала вона, — ходіть сюди, там одним-одна Вірочка.

і вона пішла попереду до сусідніх дверей, що вели до малесенької, очевидячки, окремішки-келії, відданої тепер під оруду політичним жінкам. На полу закутана з головою, лежала Віра Єфремовна.

— У неї мігрена, вона спить і не чує, а я собі піду, — сказала Марія Павловна.

— Навпаки, лишайся, — сказав Сімонсон, — у мене немає секретів ні перед ким, тим більш перед тобою.

— То добре, — сказала Марія Павловна і, подитинячому перехилюючись із боку на бік і тим рухом глибше всадовлюючись на полу, приготовлялася слухати, кудись далеко дивлячися своїми гарними, баранячими очима.

— Моя справа така, — почав знову Сімонсон, — що, знаючи ваші відносини до Катерини Михайлівни, я вважаю своїм обов'язком виявити перед вами свої відносини до неї.

— А власне що? — спитав Нехлюдов, мимоволі любуючись тою простотою і щирістю, з якою Сімонсон балакав із ним.

— А те, що я хотів би одружитися з Катериною Михайлівною...

— Дивне диво! — сказала Марія Павловна, спинивши свої очі на Сімонсоні.

...і поклав собі просити її, щоб вона була його жінкою, — казав далі Сімонсон.

— Що ж я можу? Це залежить од неї, — сказав Нехлюдов.

— Правда, але вона не рішить тої справи без вас.

— Чому?

— Тому, що поки справа ваших відносин до неї раз на-все не порішена, вона не може нічого вибрати.

— З мого боку справа рішена раз на-завсідп. Я бажав ізробити те, що вважаю за обов'язок і, крім того, полегчити її долю, але ніяким чином не хочу в'язати її.

— Правда, але вона не хоче вашої жертви.

— Ніякої жертви немає.

— І я знаю, що ця постанова її невідклична.

— Як так, то про що ж тут говорити зі мною?

— спитав Нехлюдов.

— Для неї треба, щоб і ви те саме признали.

— Як же я можу признати, що я не повинен зробити того, що вважаю за обов'язок. Одне, що я можу сказати, то те, що я не вільний, але вона вільна.

Сімонсон замовк і призадумався.

— Добре, я так їй і скажу. Ви не гадайте, що я закохався в неї, — казав він далі. — Я люблю її як дуже добру, небуденну людину, що багацько витерпіла. Мені від неї нічого не потрібно, але я страшно хотів би допомогти їй, полегчити її до...

Нехлюдов здивувався, почувши, як голос Сімонсона тремтить.

...полегчити її долю, — казав далі Сімонсон. — Коли вона не хоче прийняти вашої помочі, нехай прийме мою. Коли вона згодилася б, я просив би, щоб мене заслали туди, де буде вона сидіти. Чотирі роки не вічність. Я прожив би біля неї і, може бути, полегчив би її гірку долю... — він знову спинився від зворушення.

— Що ж я можу сказати? — сказав Нехлюдов.
— Я тішуся, що вона найшла такого захисника,
як ви...

— Це власне я хотів і знати, — казав далі Сімонсон. — Я хотів іще знати — через те, що люблю її, що бажаю їй добра — як ви вважаєте, чи буде їй добре за мною?

— О, певне! — рішуче сказав Нехлюдов.

— Це все для неї, а мені хочеться тільки, щоб та душа, що стільки витерпіла, відпочила, — сказав Сімонсон, дивлячись на Нехлюдова з тою дитинячою чулістю, якої ніяк не можна було сподіватися від тої похмурої на око людини.

Сімонсон устав, ухопив Нехлюдова за руку, нахилився до нього обличчям, несміливо усміхнувся й поцілував його.

— То я так і скажу їй, — сказав він і вийшов.

XVII.

— А що? — сказала Марія Павловна. — Закоханий, по вуха закоханий. Того я вже ніколи не сподівалася, щоб Володимир Сімонсон закохався таким що-найдурнішим, дівтацьким закоханням. Дивно диво! І, сказати правду, сумно, — закінчила вона, зітхнувши.

— Але вона, Катя? Як, на вашу думку, відноситься вона до цього? — спитав Нехлюдов.

— Вона?

Марія Павловна спинилася, бажаючи, очевидно, як найвлучніше відповісти на це питання.

— Вона? Бачите, вона, без огляду на її минуле, з природи одна з найморальніших натур... і так тонко відчуває... Вона любить вас — щиро любить, і щаслива тим, що може зробити вам хоч те негативне добро, — щоб не заплутати вас собою. Для неї подружжя з вами було б страшним упадком, гіршим від усього, що було, і через те вона ніколи не згодиться на це. А рівночасно ваша приява непокоїть її.

— То що ж, — щезнути мені? — спитав Нехлюдов.

Марія Павловна усміхнулася своєю милою диточою усмішкою.

— Еге, почасти.

— Як же це щезнути почасти?

— Я збрехала; але про неї — я хотіла вам сказати, що, ймовірно, вона бачить недоладність його якоїсь захопленої любови (він нічого не казав їй), вона їй і підхліблює, і боїться вона її. Ви знаєте, я не компетентна в таких справах, але мені здається, що з його боку це таке собі звичайне, чоловіцьке почуття, хоч і замасковане. Він каже, що ця любов додає йому енергії, і що ця любов — плятонічна. Але я собі знаю, що якщо це виїмова любов, то в ґрунті її лежить неодмінно все-таки мерзота... Як у Новодворова з Любочкою.

Марія Павловна відійшла трохи від самої речі, зійшовши на улюблену свою тему.

— То що ж мені робити? — спитав Нехлюдов.

— Я гадаю, що ви повинні їй сказати. Завжди краще, щоб усе було ясно. Побалакайте з нею, я покличу її. Хочете? — сказала Марія Павловна.

— Будь ласка, — відповів Нехлюдов, і Марія Павловна вийшла.

Чудне почуття запанувало Нехлюдовом, коли він лишився сам один у маленькій келії, слухаючи тихого дихання, перериваного вряди-годи стогонами Віри Єфремовни, і крику карних, що без угаву розлягався за двома дверима.

Звістка Сімонсона давала йому звільнення від перебраного на себе обов'язку, котрий у хвилину слабощів видавався йому тяжким і страшним, а тимчасом йому було чогось не тільки неприємно, але й боляче. У почутті тому було й те, що сватання Сімонсона руйнувало виїмковість його вчинка, зменьчало у власних очах і чужих людей ціну жертви, котру він приносив: якщо людина, й така добра, нічим не зв'язана з нею, бажала злучити з нею свою долю-недолю, то його жертва не була вже так значна. А, може, це було попросту почуття ревнощів: він так звик до її любови до себе, що не міг допустити, щоб вона могла покохати другого. Була тут і руїна виробленого раз пляну — жити при ній, поки вона відбуватиме кару. Якщо б вона вийшла за Сімонсона, то йому не треба вже тут бути, і треба вироблювати новий плян життя.

Він не встиг розібратися у своїх почуваннях, як крізь відчинені двері вдерся ще сильніший крик карних (у них сьогодні було щось незвичайне), і до келії ввійшла Катюша.

Вона підійшла до нього швидкими кроками.

— Марія Павловна післала мене, — сказала вона, спиняючись недалечко нього.

— Еге, мені треба побалакати. Сідайте. Володимир Іванович балакав зі мною.

Вона сіла, склала собі руки на коліна і здавалася спокійною. Але як тільки Нехлюдов вимовив ім'я Сімсона, вона почервоніла, як рак.

— Що ж він вам казав? — спитала вона.

— Казав мені, що хоче женитися з вами.

Обличчя її нараз нахмурилось, пізнати було, що вона страждає. Але ж вона нічого не сказала, а тільки похнюпилась.

— Він просив моєї згоди або поради. Я сказав, що все залежить од вас, що ви повинні рішити.

— Ах, що це? На віщо? — промовила вона й тими чудними зизими очима, що завжди мали великий вплив на Нехлюдова, поглянула йому в очі. Декілька секунд вони мовчки дивились одне одному в вічі. І погляд цей багато сказав і одному, і другому.

— Ви повинні рішити, — сказав іще раз Нехлюдов.

— Що мені рішати? — відповіла вона. — Все давно вирішене.

— Ні, ви повинні рішити, чи годитеся на пропозицію Володимира Івановича, — сказав Нехлюдов.

— Яка я жінка — каторжна. На що мені збавляти віку ще й Володимирові Івановичеві? — сказала вона й нахмурилась.

— Хай так, але як помилують? — сказав Нехлюдов.

— Ах, лишіть мене. Що тут іще балакати, — сказала вона і, вставши, вийшла з келії.

Як Нехлюдов вернувся зараз за Катюшею до чоловічої келії, то там усі були дуже схвильовані. Набатов, що всюди нишпорив, що зі всіма входив у зносини, що за всім стежив, приніс вістку, котра всіх уразила. На стіні він найшов записку, написану революціонером Петліном, засудженим на каторжні роботи. Всі міркували собі, що Петлін давно вже на Карі, аж тут нараз виявилось, що він тільки недавно пройшов тим самим шляхом сам один із карними.

„Дня 17. серпня“, — було в записці, — „мене відправлено одного з карними. Неверов був зі мною й повісився в Казані в домі божевільних. Я здоров, сильний духом і маю надію на все як-найліпше“.

Усі розводилися над долею Петліна і причинами самовбивства Неверова. А Крильцов із осередженим обличчям мовчав і дивився поперед себе тупим, лискучими очима.

— Мені чоловік казав, що Неверов мав іще в Петропавловці галюцинації, — сказала Ранцева.

— Що ж? Поет, фантаст. Такі люде не вдержують окремішки, — сказав Новодворов. — А я ось, як попадав ув окремішку, не дозволяв увлі працювати, але як-найбільш систематично розділяв свій час. Через те я завсіди все добре перебував.

— Чого не перебувавш? Я — то часто попросту тишився, як посадять, — сказав Набатов сміливим голосом, бажаючи, очевидно, розігнати сумний настрій. — На волі всього боїшся: і що сам уклепаєшся, і других у біду вженеш, і справі

пошкодили; а так посадять — кінець відповідальності: відпочити можна. Сиди собі та покурюй.

— Ти його близько знав? — спитала Марія Павловна, неспокійно поглядаючи на Крильцова обличчя, що нараз змінилося, запалося.

— Неверов фантаст? — забалакав нараз Крильцов, задихуючись, наче довго кричав, або співав. — Неверов — це була така людина, яких, як наш придверник казав, *мало свята земля родить*. Еге... це була наскрізь хрустальна людина, цілого наскрізь видко. Еге... він не то, що збрехати, — він не міг прикидатися. Не то, що тонкошкурий, він увесь був немов обдертий, і всі нерви наверх. Еге... складна, багата натура, не така... Але, що тут балакати!... він замовк на хвилину. — Ми сперечаємося, що краще — злісно хмурачись, сказав він, — чи насамперед просвічати народ, а потім ізмінити форми життя, чи насамперед ізмінити форми життя, і потім — як боротися: мирною пропагандою, чи терором? Сперечаємося, еге. Але вони не сперечаються, вони знають свою річ, їм однаковісінько, чи позагибають, чи не позагибають десятки-сотки людей, і то яких людей. Навпаки, їм саме потрібно, щоб погинули краці. Еге, Герцен казав, що, коли усунули з овиду декабристів, понизили загальний рівень. Тай як і не понизити! Опісля усунули з овиду самого Герцена й рівних йому. Тепер Неверових...

— Усіх не винищать, — своїм бадьорим голо-
сом сказав Набатов. — Усе на розплід лишаться.

— Ні, не лишаться, коли ми будемо милосер-
дитися над ними, — підносячи голос і не даючи

себе перебити, сказав Крильцов. — Дай мені папіроску.

— То ж не до тебе для тебе, Анатолію, — сказала Марія Павловна, — будь ласка, не курй.

— Ах, лише, — сказав він зі серцем і закурив, та в ту ж мить закашлявся: його стало нудити, немов збиралося на ригачку. Відхаркнувшись, він казав далі: — Не те ми робили, ні, не те. Не розмірковувати, а всім злучитися... і знищити їх.

— Але ж вони теж люде, — обізвався Нехлюдов.

— Ні, це не люде, — ті, що можуть робити те, що вони роблять... Ні, ось кажуть, бомби вигадали й бальони. Еге, підвестися на бальоні й посипати їх, як блощиці, бомбами, доки не попереводяться... Еге. Через те, що... — почав він був, але, цілий червоний, нараз іще сильніше закашлявся, і кров бухнула йому з рота.

Набатов побіг за снігом. Марія Павловна дістала валерьянових капель і давала йому, але він, заплющивши очі, відштовхував її білою, похуділою рукою, і тяжко і швидко дихав. Коли сніг і зимна вода трохи заспокоїли його, і його уклали спати, Нехлюдов попрощався зі всіма і, разом із унтер-офіцйром, котрий прийшов за ним і вже давно ждав його, подався до виходу.

Карні тепер затихли. Більшість із них спала. Хоч по келіях лежали й на полу, і під полом, і в переходах, всі арештанти не могли поміститися, і частина з них лежала на долівці на коридорі, склавши голови на клунки і прикрившись своїми халатами.

Впоза дверей келій і на коридорі чути було хропіт, стогони, і говорення крізь сон. Всюди видно було збиті купки людських фігур, понакриваних халатами. Не спало тільки в келії нежонатих декілька людей, котрі сиділи в куті коло недогарка, який погасили, побачивши вояка, і не спав іще на коридорі, під ляμποю, дідусь: він сидів голий і вибирав куски зі сорочки. Заражене повітря мешкання політичних видавалося чистим у порівнянні з вонючою задухою, яка панувала тут. Лямпя коптіла й визирала, немов крізь туман. Дихати було важко. Щоб пройти по коридорі, не наступивши або не зачепивши ногою кого з тих, що спали, треба було вигледжувати наперед пусте місце, класти туди ногу й шукати місця для другого кроку. Троє людей, що, очевидно, не нашли місця й на коридорі, розклалися в сінях, під самою бочкою-парашею, що смерділа і споями протікала. Один із них був придуркуватий дід, котрого Нехлюдов часто видав на переходах. Другий був хлопчина літ десяти; він лежав поміж двома арештантами і, підклавши руку під щелепу, спав на носі одного з них.

Вийшовши за браму, Нехлюдов став, розтяг на цілі легені груди, і довго глибоко вдихував морозяне повітря.

XIX.

Надворі виспали зорі на небі. Вернувшись до коршми по замерзлому болоті, яке ще де-куди тільки усувалося під ногами, Нехлюдов постукав у темне ві-

конце, і плечистий робітник босоніж одчинив йому двері і впустив до сіней. Зі сіней направо долітав сильний хропіт візників у челядній; напереді за дверима, на подвіррі, чути було, як багато коней жує овес. У чистій світлиці пахло полином і потом; зпоза перегородки доходив рівномірний присьорбуватий хропіт чийхось сильних легенів, і горіла в червоному склі перед образами лямпадка. Нехлюдов роздягся, постелив собі на воцанкову софу плед, підклав під голову свою шкурятяну подушку, і ліг, переходячи у своїй уяві все, що бачив і чув сьогоднішньої днини. Зі всього того, що сьогодні бачив, найстрашнішим видався йому хлопчина, котрий спав на рідні, що витікала з параші, поклавши голову на ногу арештанта.

Хоч як несподівана й важлива була вечірня розмова зі Сімонсоном і Катюшею, він на тій події не спинався. Відносини його до неї були трохи складні й, рівночасно, неясні, і через те він прогонював від себе думку про неї. За те тим жливіще згадував він видовище тих безталанних, які задихалися в удушливому повітрі й валялися на рідні, що витікала з вонючої бочки, і, передівсім, того хлопчини, з невинним обличчям, що спав на нові каторжного. Той хлопець не сходив йому з голови.

Знати, що десь-там далеко одні люде катують других, виставляють їх на ріжноманітну розпусту, на нелюдське пониження і страждання, і три місяці без перестанку бачити ту розпусту й катування одних людей другими — це зовсім иньша річ. І Нехлюдов відчував це. Він не раз на протягу сих

трьох місяців питав себе: „чи я божевільний, що бачу те, чого другі не бачать, чи божевільні ті, котрі виробляють те, що я бачу?“ Але люде (й їх було так багато) виробляли те, що його так дивувало й наводило на нього жах, з такою спокійною певністю в тому, що це не тільки так треба, але що те, що вони роблять, дуже важна й корисна річ, — що тяжко було визнати всіх тих людей божевільними; себе ж божевільним він не міг визнати через те, що був свідомий ясности своєї думки. І через те він постійно вагувався.

Те, що бачив Нехлюдов тих три місяці в'являлось йому ось як: із усіх людей, що жили на волі, через суд і адміністрацію вибірали як-найбільш нервових, палких, занальних, талановитих і сильних і менше, ніж інші, хитрих і обережних людей, і людей тих, ані трохи винніщих або для громадянства небезпечніщих від тих, що лишалися на волі, поперше, запирали в тюрми, етапи, каторги, де їх місяцями-літами держали в цілковитому безробіттю, в матеріяльній безпеці, далеко від природи, сім'ї, праці, себто, поза всіма умовами природного й морального життя людського. Це раз. Подруге, людей тих у тих закладах виставляли на різнородні непотрібні пониження, — накладали кайдани, голили голови, давали ганебну одержу, себ-то, позбавляли їх головного подвижника гарного життя слабих людей — дбання про людську опінію, сорому, свідомости людської гідности. По-третє, виставляючи себе на безнастанну небезпеку, — поминаючи вже виїмкові випадки соняшних ударів, утоплення, пожеж, постійних заразливих не-

дуг по в'язницях, знесилення, побоїв, — люде ті постійно находилися в тому становищі, при якому й найліпша, найморальніша людина, з почуття самозбереження, допускається як-найстрашніших щодо жорстокости вчинків і других виправдовує, якщо вони їх допускаються. Почетверте, людей тих насильно згуртовували з виїмково зіпсованими життям (і, найпаче, тими ж таки установами) розпусниками, убивниками і злочинцями, котрі мали на всіх не цілком іще зіпсованих випрактикованими засобами людей таку силу, як дріжджя на тісто. І, поп'яте, врешті, всім людям, виставленим на ті впливи, вмовляли найбільш пересвідчивим способом, а власне: при помочі ріжнородних нелюдських учинків над ними самими — при помочі катування дітей, жінок, дідів, биття, шпарення різками, нагайками, роздавання нагород тому, що доставить живим або мерлим збігця-утікача, при помочі розлуки чоловіка зі жінкою і злуки задля спільного пожиття чужих жінок із чужими чоловіками, розстрілювання, вішання, — вмовляли найбільш пересвідчивим способом, що ріжнородні насильства, жорстокости, звірства не тільки не заказані, але дозволені урядом, коли це для нього вигідне, і через те тим більш дозволені супроти тих, що находяться в неволі, в нүжді та недостатках.

Все те були так наче навмисне видумані установи для витворювання згущеного до останнього ступня зіпсуття й налогу, якого не можна було досягти серед жадних иньших умов, з тим, щоб потому ширити в як-найширших розмірах ті згу-

щені налоги та розпусту поміж усім народом. „Так наче хто завдав завдання, як би найліпшим, найлегчим способом зіпсувати як мога більше людей“, думав Нехлюдов, удумуючись у те, що робилося по тюрмах та етапах. Сотки тисяч людей що-року доводили до страшного зіпсуття і, коли вони були вже зовсім зіпсовані, їх випускали на волю на те, щоб вони розсівали засвоєне ними по тюрмах зіпсуття поміж усім народом.

В тюрмах — Тюменській, Єкатеринбурзькій, Томській і на етапах Нехлюдов бачив, як тої мети, котру, здавалося, поклато собі громадянство, в успіхом добивалися. Люде — прості, звичайні, з вимогами російської громадської, хліборобської, християнської моральности, позбувалися тих своїх ідей і засвоювали собі нові, тюремні, і головна думка їх була така, що всяка наруга, насильство над людиною, всяке пониження її дозволене, коли воно вигідне. Люде, які побували в тюрмі, цілою своєю душею спізнавали, що, міркуючи по тому, що над ними виробляють, усі ті моральні закони поваги і співчуття до людини, які проповідують і церковні й моральні вчителі, у практиці покасовані, і що через те їм не слід їх триматися. Нехлюдов бачив це на всіх знайомих йому гарештантах: на Фьодорові, на Макарі і навіть на Тарасі, котрий, пробувши два місяці на етапах, здивував Нехлюдова неморальністю своїх міркувань. По дорові Нехлюдов довідався, як волоцюги, тікаючи в тайгу, підмовляють зі собою товаршів, а потім убивають їх і годуються їх м'ясом. Він бачив живого чоловіка, котрого обвинувачували за те, і

він сам признався до вини. І найотрапніше зі всього було те, що випадки людоїдства були не спорадичні, а постійно повторювалися.

Тільки при особлившому культивуванні на-
лога, як воно твориться в сих установах, можна
Росіянина довести до такого стану, до якого дій-
шли волоцюги, котрі ще перед Ніцшим захопилися
його найновіщою наукою, і вважали все можливим,
і ніщо незабороненим, і ширили цю науку зпочатку
поміж арештантами, а потім того поміж усім
народом.

Одиноким поясненням на все те, що робилося,
було припинювання, залякування, поправлювання
й відплата по закону, як то писалося по книжках.
Але, в дійсности, не було нічогосінького, що ски-
далося б ані на перше, ні на друге, ні на третє,
ні на четверте. Замість припинювання, було тіль-
ки посприювання злочинств. Замість залякуван-
ня, було заохочування злочинців, із котрих ба-
гато, як ось волоцюги, добровільно йшли до тюр-
мів. Замість поправлювання, було систематичне
заражування всіма налогами. А необхідности від-
плати не тільки не зменьчували урядові карі, але
підховували її в народі, де її й не було.

„Так на віщо ж вони це роблять?“, питав себе
Нехлюдов і не находив відповіді.

І що найбільше зі всього дивувало його, то
було те, що все робилося не нечаяно, не задля
непорозуміння, не один раз, але що все це роби-
лося постійно, від соток літ, з тою тільки різницею,
що перше це робилося з відриванням носів і від-

різуванням вух, потім п'ятували, періщили пруттям, а тепер накладали на руки ланцюги і гнали парю, а не підводами.

Міркування про те, що те, що обурювало його, виходило, як йому казали службовці, від недосконалості владження в'язниць і місць засланя, і що все те можна поправити, збудувавши новий фасон тюрмів, — не вдоволяло Нехлюдова, бо ж він почував, що те, що його обурювало, впливало не з більш або менше досконального владження в'язниць. Він читав про видосконалені тюрми з електричними дзвінками, про страту електрикою, яку рекомендував Тард, і видосконалені насильства ще більш обурювали його.

Обурювало Нехлюдова, передусім, те, що по судах і міністерствах сиділи люде, які побірали велику, збирану з народу платню за те, що вони, нишпорячи по книжках, понаписуваних такими самими урядовцями, з такими самими мотивами, підтягали вчинки людей, котрі ламали списані ними закони, під параграфи, і на основі параграфів виряджали людей кудись у таке місце, де вони вже їх не бачили, і де ті люде, у повній владі жорстоких, зашкорубілих інспекторів, дозорців, конвойних, міліонами гинули духово й фізично.

Пізнавши близьче тюрми й етапи, Нехлюдов побачив, що всі ті хиби, які розвиваються поміж арештантами: п'янство, гра, жорстокість, і всі ті страшні злочинства, що їх допускалися тюремники, і навіть людоїдство, — не є випадки або прояви вроду злочинного типу, почварности, як це, на руку урядам, вияснюють недотепи-вчені, але — є

це неминучий наслідок незрозумілої помилки в тому, що одні люде можуть карати других. Нехлюдов бачив, що людоїдство починається не в тайдзі, а в міністерствах, комітетах і департаментах, і кінчиться тільки в тайдзі: що його шурякові, наприклад, тай усім тим судовикам і иньчим урядовцям, починаючи від пристава і скінчивши на міністрі, нічого було до справедливости або добра народу, про яке вони балакали, а що веім потрібні були тільки ті карбованці, котрі їм платили за те, щоб вони робили все те, з чого випливає це зісутьтя і страждання. Це було ясне, як сонце.

„То неже ж і все те робилося тільки задля непорозуміння? Як би зробити так, щоб забезпечити веім цим урядовцям їх платню й навіть давати їм премію за те, щоб тільки вони не робили всього того, що вони роблять?“ думав Нехлюдов. І на тих думках, уже після других півнів, мимо бліх, котрі, як він тільки ворухнувся, немов фонтан бризкали довкола нього, — він заонув твердим сном.

XX.

Як Нехлюдов прокинувся, візники вже давно поров'їжджались, хазяйка напилася чаю, обтерла хусткою спітнілу, гладку шию, і прийшла сказати, що етапний вояк приніс записку. Записка була від Марії Павловни. Вона писала, що з Крильцовим справа поважніша, ніж вони думали. „Ми якийсь час хотіли лишити його й лишитися з ним, але на це не дозволили, й ми повеземо його, але

всього боїмося. Потурбуйтеся владити в місті так, щоб, якщо його лишать, лишили когось із нас. Якщо для цього треба, щоб я вийшла за нього заміж, то я, розуміється, готова.“

Нехлюдов післав хлопця на станцію за кіньми й почав поквалпом ізбиратися. Ще не допив другої склянки, як поштова трійка, дзеленькаючи дзвіночками й торохкотячи колесами по замерзлій груді, неначе по бруку, підїхала під ганок. Розплатившись з гамаликуватою хазяйкою, Нехлюдов швидко вийшов, сів на плетене сидження воза й казав їхати як мога швидче, хочаки дігнати партію. Недалеко за поворотом він, справді, дігнав вози, навантажені клунками й недужими; вози гуркотіли по замерзлому болоті, яке починало вбиватися. Офіцера не було, він поїхав наперед. Вояки, видно, випили й весело гомоніли, йдучи позаду за возами й по боках дороги. Возів було багато. На передніх тісно сиділо по шестеро люда; це були недужі карні. На задніх їхали політичні — по трьох на підводі. На самім останку сиділи на одній — Новодворов, Грабец і Кондратов, на другій — Ранцева, Набатов і та жінка, слаба на гостець, якій Марія Павловна відступила своє місце. На третій, на сіні й подушках, лежав Крильцов. На полудрабку коло нього сиділа Марія Павловна. Нехлюдов спинив візника недалеко Крильцова й підїшов до нього. Підпилий конвойний замахав рукою на Нехлюдова, але Нехлюдов не звернув на нього уваги, підїшов до воза і, тримаючись за щаблі, пішов собі з возом. Крильцов, у кожусі й баранячій шапці, з вав'язаним хусткою ротом, виглядав ще худішим

та блідішим. Чудові очі його видавались незвичайно великими та блискучими. Легко поколихуючись від перівної дороги, він не спускав очей із Нехлюдова й на запит про здоровля, тільки заплющив очі й сердито захитав головою. Цілу свою енергію з'уживав він, очевидячки, на те, щоб видержувати трясення воза. Марія Павловна сиділа на другому боці воза. Вона переглянулася з Нехлюдовом значучим поглядом, у якому пробивався неспокій за долю Крильцова, і зараз же потім забалакала веселим голосом:

— Стидно, мабуть, стало офіцерові, — крикнула вона, щоб її міг почути за торохкотанням Нехлюдов. — З Бузовкіна здійняли наручниці. Він сам несе дівчину, і з ним ідуть Катя, й Сімонсон, і, замість мене, Вірочка.

Крильцов видобув зі себе якісь слова, які годі було почути, і вказав на Марію Павловну. Потім нахмурився і, видно, здержуючи кашель, покрутив головою. Нехлюдов нахилився над ним, — щоб почути, що він скаже. Тоді Крильцов відняв від рота хустку і прошепотів:

— Тепер куди краще. Тільки щоб не простудитись.

Нехлюдов кивнув притакливо головою й переглянувся з Марією Павловною.

— Ну, що проблема трьох тіл? — прошепотів іще Крильцов і тяжко-важко усміхнувся. — Трудно розв'язати?

Нехлюдов не зрозумів, але Марія Павловна пояснила йому, що це славна математична проблема визначення відносно трьох тіл: сонця, місяця й

землі, і що Крильцов у жарті придумав це порівняння до відносин Нехлюдова, Катюші й Сімонсона. Крильцов кивнув головою на знак, що Марія Павловна як слід пояснила його жарт.

— Не мені розв'язувати, — сказав Нехлюдов.

— Дістали мою записку, зробіть? — спитала Марія Павловна.

— Безумовно, — сказав Нехлюдов і, завваживши невдоволення на обличчі Крильцова, відійшов до свого повозу. Він сів на своє перевисне сидження, захопивсь за краї воза, який тряс ним по груді нев'їждженої дороги, і почав обганяти розтягнену на верству партію сірих халатів та півкожушків кайдаників і тих, що по парі були посковувані наручницями.

На противному боці дороги Нехлюдов пізнав синю хустку Катюші, чорне пальто Віри Єфремовни, куртку, плетену шапку й білі вовняні панчохи Сімонсона, обв'язані, наче сандали, ремнями. Він ішов поруч із жінками і щось гаряче балакав.

Побачивши Нехлюдова, жінки поклонилися йому, а Сімонсон тріумфально здійняв шапку. Нехлюдов не мав нічого сказати, тому не спиняв візника й обігнав їх. Виїхавши знов на вбитий шлях, візник поїхав іще швидче, але без упину мусів з'їжджати з гладкої дороги, щоб минати навантажені валки, що сунули шляхом туди й назад.

Шлях, поритий цілий глибокими слідами коліс, вів темним шпильковим лісом, що рябів по оба боки яскравою, піскового коліру жовтизною не облетілого ще листя берези і шпильок модрина. На половині перегону ліс кінчався, і по боках про-

стелилися лани, заблисли золоті хрести й бані ма-
настиря. День вибрався гарний, хмари розійшлися,
сонце підійшло поверх ліса, й мокре листя, й ка-
люжі, й бані, і хрести церкви ясно блищали на
сонці. Попереду направо, у сизій далині, забіліли
далекі гори. Трійка в'їхала в велике підміське село.
Вулиця села була битком набита народом: — і Ро-
сіянами, й чужинцями, у дивних шапках та хала-
тах. П'яні та тверезі чоловіки й жінки вешталися
й гомоніли побіля крамниць, заїздів, шинків і возів.
Відчувалася близькість міста.

Візник стьобнув і прицупив правого бичового,
пересівся на козлі боком так, щоб віжки були
зправа, і, очевидячки, хизуючись, проїхав велику
вулицю й, не звільняючи ходи, підїхав до річки,
через яку треба було переїздити пороном. Порон
був на середині бистої річки і йшов з того боку.
На сьому боці ждало десятків зо два возів. Нех-
людову довелося чекати недовго. Порон був високо
з вершком із набором, гнав проти течії річки, і,
несений, водою, швидко підплив до дощок пристані.

Високі, плечисті, мускулисті й мовчазні пере-
візники, в півкожущках, у сибірських чоботах,
зручно, звично закинули линви, позав'язували їх
за стовпи й, відсунувши застави, випустили ті вози,
що були на пороні, на беріг. Потім почали наван-
тажувати нові вози, густо заставляючи порон віз-
ками й кіньми, які полошилися від води. Бистра
широка річка плюскала в облавки човнів порону,
натягаючи линви. Коли порон був повний, і віз
Нехлюдова з випряженими кіньми, стиснутий зі
всіх боків возами, стояв під одним облавком, пере-

візники заклали заставки, і не звертаючи уваги на просьби тих, що не вмістилися, відв'язали лишви й пустилися в дорогу. На пороні було тихо, тільки чути було тупіт ніг перевізників і стук копитів о дошки порону, як коні переступали з ноги на ногу.

XXI.

Нехлюдов стояв під облавком порону й дивився на широку, бистру річку. В уяві його виринули на-попереміну два образи: голова Крильцова, що вмірає у пересерді, перехитується з боку на бік задля нерівної дороги, і фігура Катюші, що сміло йде боком дороги зі Сімонсоном. Одно вражіння, — Крильцова, що вмірав і не готовився вмірати — було важке й сумне. Друге ж вражіння: бадьорої Каті, що найшла любов такої людини, як Сімонсон, і стала тепер на твердий та правдивий шлях добра, повинно б було бути радісним, але Нехлюдову воно теж було важке, і він не міг перемогти тої ваготи.

Із міста пішла водою луна від металічних згуків великого дзвона. Візник, що стояв біля Нехлюдова, і всі хурмани, один за одним, поздіймали шапки й перехрестилися.

Зараз коло Нехлюдова, найблизче зі всіх, стояв невеличкий оброслий дід, який на голос дзвона не тільки не перехрестився, але, задерши голову, впер свій зір у Нехлюдова. Нехлюдов ізпочатку якось було навіть його й не запримітив. Дід був зодягнений у полатаний сіряк, сукінні штани і зношені полатані чоботи. За плечами в нього висіла не-

величка торбинка, а на голові сторчала висока кожушана, витерта шапка.

— А ти, старий, чому не молишся? — спитав Нехлюдівський візник, надівши та поправивши шапку. — Хиба нехрещений?

— Кому молитися? — рішуче, настирливо і швидко вимовляючи склад за складом, сказав оброслий дід.

— Відомо кому — Богові, — іронічно відповів візник.

— А ти покажи мені де Він? Ніби Бог?

Щось було таке поважне й сильне у словах діда, що візник, почувши, що має справу з твердою людиною, трішки збентежився, хоч не хотів цього дати по собі пізнати. Щоб одначе мовчанкою не виставити себе на глум перед публікою, що слухала розмови, він швидко відповів:

— Де? Відомо — на небі.

— А ти був там?

— Бути не був, а всі знають, що Богові молитися треба.

— Бо Бога ніхто та й ніде не бачив. Єдинородний син, сущий у лоні Отця, він об'явив, — грізно хмурячись, таксамо як перше швидко, сказав дід.

— Ти, бачу, нехрист, дірявик. Дірі молишся, — сказав візник, засуваючи пужально за пояс і поправляючи шлюю на бичовому.

Хтось засміявся.

— А ти якої, дідусю, віри? — спитав немолодий уже чоловік, що з возом стояв біля об'їзду порону.

— Ніякої віри в мене немає. Бо я нікому, нікому не вірю, окрім себе, — таксамо швидко її рішуче відповів дід.

— Так як же то собі вірити? — спитав Нехлюдов, устряваючи до розмови. — Можна помилитися.

— Ні за що у світі, — струснувши головою, рішуче відповів дід.

— А через віщо ж різні віри бувають? — спитав Нехлюдов.

— Через те й різні віри, що людям вірять, а собі не вірять. І я людям вірив і блукав, як у тайдзі; так заблукався, що не мав надії виблукатися. І старовіри, й нововіри, й суботники, і хлисти, й попівиці, й безпопівиці, й австріяки, й молотани, і скопці. Кожна віра себе саму розхвалює. От і порозбридалися, як смілі щенята. Вір багато, а дух один. І в тобі, і в мені, і в ньому. Значить, вір кожний своєму духові, і ось усі злучаться до купи. Будь усяк сам для себе, і всі будуть за одно.

Дід говорив голосно і все оглядався, очевидно, бажаючи, щоб як-найбільше людей його чуло.

— Що ж, ви давно так вірите? — спитав його Нехлюдов.

— Ніби то я? Давно вже. Вже вони мене двадцять третій рік гонять.

— Як, гонять?

— Як Христа гонили, так і мене гонять. Хапають та по судах, по цонах, — по книжниках, по

фарисеях і водять; до дому божевільних саджали. Але нічого мені зробити не можна, бо я вільний. „Як“, питаються, „тебе звати?“ Гадають, я яку назву візьму на себе. Я від усього відкріся: немає в мене ні ймення, ні місця, ні батьківщини, — нічого нема. Я сам для себе. „Як тебе звати?“ — Людиною. „А років скільки?“ — Я, кажу, не лічу, та і злічити ніяк, бо я все був, усе й буду. „Хто“, питають, „твій батько, мати?“ — Немає, кажу, в мене ні батька, ні матері, крім Бога та землі. Бог — батько, земля — мати. „А царя“, кажуть, „признаєш?“ — Чому ж не признати? Він собі царь, а я собі царь. „Ну“, кажуть, „з тобою не розмовишся“. — А я кажу: я й не прошу тебе розмовляти зі мною. Так і мучать.

— Куди ж ви йдете тепер? — спитав Нехлюдов.

— Куди Бог поведе. Працюю, а немає роботи — руку простягаю, — закінчив дід, покмітивши, що порон наближається до другого берега, і з тріумфом оглянув усіх, що його слухали.

Порон прибив до другого берега. Нехлюдов виныв гаманець і хотів дати старому грошей. Дід odmовився.

— Я цього не беру. Хліб беру, — сказав він.

— Ну, вибачай!

— Нема за що вибачати. Ти мене не образив. Тай образити мене не можна, — сказав дід і почав натягати на плече торбу, що її зняв був перше.

Тимчасом поштовий віз викотили й запрягли коней.

— І хочеться вам, добродію, розмовляти, — ска-

зав візник до Нехлюдова, коли він, давши на чай силачам-перевізникам, сів до воза. — От волоцюга непугащий.

XXII.

Вїхавши на горбок, візник обернувся.

— До котрого готелю везти?

— Котрий найліпший?

— Нема кращого за „Сибірський.“ Але й у Дюкова добре.

— Куди хочеш.

Візник ізнов сів боком і прискорив бігу. Місто було, як усі міста: такі самі дома з мезанінами та зеленими кривлями, така сама церква, грамниці й на головній вулиці маґазини, і навіть такі самі полицай. Тільки дома були сливе всі деревляні й вулиці небруковані. На одній із найбільш оживлених вулиць візник задержав трійку під порогом готелю. Але в готелю не було місця так, що треба було їхати до другого. В тому другому було місце, і Нехлюдов, уперше по двох місяцях, спинився знову серед звичних умов більш-менш нічого-собі охайности й вигоди. Хоча не дуже чепурна була кімната, яку дали Нехлюдову, він почував велику полекну після поштового воза, коршів і етапів. Найперше, він мусів очиститися від вошей, яких він ніколи не міг геть-чисто позбутися після відвідин етапів. Порозкладавши свої речі, він зараз-таки поїхав у лазню, а звідсіля, перебравшись як для міста, убравши накрохмалену

сорочку, штанги зі злежаним рубцем, сюртук і пальто, — подався до начальника краю. Приведений готелевим придверником візник підвів Нехлюдова своєю годованою гладкою кіргізкою, запряженою в дренкітливу бричку, до великого гарного будинку, під яким стояли вартові й поліцай. Перед домом і за домом тягнувся сад, у котрому посеред безлистих осик та беріз, що стовбичили своїми голими гілляками, густо й темно зеленіли ялиці, сосни і смереки.

Генерал був нездоровий і не приймав. Нехлюдов усе-таки попросив лякея передати його білет, і лякей вернувся з прихильною відповіддю:

— Казали просити.

Передпокій, лякей, побігуцій, сходи, вітальня з вивоскованими паркетами, що аж блищали, — все те скидалося на Петербург, тільки що бруду було більше й маєстатичности. Нехлюдова ввели до кабінету.

Генерал набундюжений, з носом, як картопля, з видніми гулями на чолі й оголеному черепі і з торбинками поїд очі, сангвінічна людина, сидів у татарському шовковому халаті і, з папіроскою в руці, пив чай зі склянки на срібній підставці.

— Здорові були, батечку! Вибачайте, що в халаті приймаю; все краще, ніж цілком не прийняти, — сказав він, закриваючи халатом свою гладку зморщену позаду шию. — Я не цілком здоровий і не виходжу. Як це вас занесло в наше тридів'яте царство?

— Я проводжав у дорозі партію гарештантів, у

котрій є одна близька мені особа, — відповів Нехлюдов, — і ось приїхав просити вашу ексцеленцію почастити за ту особу і ще за одну річ.

Генерал затягся димом, сьорбнув чаю, загасив папіроску в маляхітову попельничку і, не спускаючи вузьких, закислих, лискучих очей із Нехлюдова, поважно слухав. Він перебив його тільки на те, щоб запитати, чи не хоче він курити.

Генерал належав до типу військових учених, що вважали за можливу річ примирити ліберальність і гуманність зі своєю професією. Але як людина з природи розумна й добра, він дуже швидко відчув, що таке примирення неможливе і, щоб не бачити тої нутрішньої суперечности, в якій він постійно находився, все більш і більше віддавався так дуже розповсюдженій поміж військовими звичці пити багацько вина, і так зжився з тою звичкою, що після 33-літньої військової служби зробився тим, що лікарі називають алькоголіком. Він наскрізь просяк вином. Йому довелі було випити чогонебудь, щоб почути похмілля. Пити ж вино було для нього такою необхідністю, без якої він не міг жити, і кожного дня над вечір він бував цілком п'яний, хоча так принатурився до того стану, що не заточувався й не балакав великих дурниць. А якщо й балакав їх, то він займав таке важне верховодне становище, що як би і сказав не знати яку дурницю, її приймали за розумну річ. Тільки вранці, саме тоді, коли Нехлюдов застав його, він скидався на розумну людину, і міг розуміти, що йому казали і з більшим або меншим успіхом вповнювати у практиці те прислів'я,

яке він любив повторювати: „розумний та п'яниця — вдвоє пригодиться“. Вища влада знала, що він п'яниця, але він усе-таки був більш освічений, ніж другі, — хоча спинився у своїй освіті на тому місці, на якому його захопило п'янство, — був сміливий, зручний, показний, умів і в п'яному стані держати себе з тактом, і через те його призначили й держали на тій видній та відповідальній посаді, яку він займав.

Нехлюдов розповів йому, що особа, якою він цікавиться — жінка, що вона невинно засуджена, і що він подав за неї просьбу на Найвище ім'я.

— Так. Отже? — сказав генерал.

— Мені обіцяли з Петербурга, що звістку про долю тої жінки вишлють мені не пізніше, як цього місяця, й сюди...

Не спускаючи очей із Нехлюдова, генерал простяг з короткими пальцями руку до стола, зазвонив і далі слухав мовчки, пихкав напіроску й незвичайно голосно відкашливався.

— То я просив би, якщо можна, задержати цю жінку тут доти, аж прийде відповідь на подану просьбу.

Увійшов лякей, джура, одягнутий по військовому.

— Спитай, чи встала Ганна Василівна, — сказав генерал до джури, — і дай ще чаю. Що ще? — звернувся він до Нехлюдова.

— Друга моя просьба, — казав далі Нехлюдов, — відноситься до політичного гарештанта, що теж іде з тою самою партією.

— Ось як! — сказав генерал, значуче хитаючи головою.

— Він тяжко недужий, умирає. І його, ймовірно, лишать тут у лічниці. Так одна з політичних жінок бажала б лишитися при ньому.

— Вона чужа йому?

— Еге, але вона готова вийти за нього заміж, якщо тільки це дасть їй спроможність лишитися при ньому.

Генерал пильно дивився своїми лискучими очима й мовчав, очевидячки, бажючи збентежити свого співрозмовника поглядом, і безперестанку курив.

Коли Нехлюдов скінчив, він виняв зі стола книжку і, швидко сляючи пальці, якими перевертав картки, найшов параграф про шлюб і прочитав собі його.

— На що вона засуджена? — спитав він, відриваючи очі від книжки.

— Вона — на каторгу.

— Ну, так доля засудженого через його одружіння не може поліпшитися.

— Але ж...

— Дозвольте. Коли б вільний оженився в нею, то вона все-таки таксамо мусіла б відбути свою кару. Тут питання: хто засуджений на більшу кару, — він, чи вона?

— Вони обоє засуджені на каторжні роботи.

— Ну, тут і квіт, — сміючись, сказав генерал.
— Що йому, те й їй. Його задля недуги лишити

можна, — казав він далі, — і, розуміється, зробиться, що можна, для полегчення його долі; але вона, хоч і віддалася б за нього, не може тут лишитися...

— Генерáлова п'ють каву, — сказав лякей.

Генерал кивнув головою й казав далі:

— Зрештою, я поміркую. Які їх прізвища? Занишіть, ось тут.

Нехлюдов записав.

— І цього не можу дозволити, — сказав генерал Нехлюдову на його просьбу бачитися з недужим. — Я, розуміється, вас не підозріваю, — сказав він, — але ви цікавитесь ним і пньчими, і в вас є гроші. А тут у нас усе продажне. Мені кажуть: викореніть хабарництво. Та як тут викоринити, як усі хабарники. І чим низчий урядом, тим більший. Ну, де ж мені доглянути за чоловіком за 5000 верстов? Він там собі малий царь, такий самий, як я тут, — і він засміявся. — Аджє ви, певно, бачилися з політичними: давали гроші, і вас пускали? — спитав він, сміючись. — Правда, що так?

— Еге, це правда.

— Я розумію, що ви мусіли так зробити. Ви хочете бачити політичного. І вам щкода його. А інспектор або конвойний візьме, бо ж у нього два двогривенні платні і сім'я, і йому не можна не взяти. І на його, і на вашому місці я таксамо зробив би, як і ви, й він. Але на своєму місці я не дозволяю собі відступати від найгострішої букви закона, власне тому, що я — людина, і можу дати захопитися милосерддю. А я виконавець, мене наділили з деякими умовами довір'ям, і я повинен

оправдати те довірря. Так отже ця справа покінчена. А тепер ви розповідьте мені, що в вас у метрополії робиться?

І генерал почав розпитувати й розповідати, очевидячки, бажаючи рівночасно почути новини, й виявити ціле своє значіння і свою гуманність.

XXIII.

— Ага, так ось що: ви в кого? В Дюка? Ну, й там погано. А ви приходьте обідати, — сказав генерал, випускаючи Нехлюдова, — в п'ятій годині. Ви по-англійському балакаєте?

— Балакаю.

— То дуже добре. Сюди, бачите, заїхав Англівець, подорожний. Він студіює заслання й тюрми по Сибірі. Він у нас обідатиме, то й ви приїжджайте. Ми обідаємо в п'ятій, і жінка вимагає точности. Я вам тоді й відповідь дам, як ізробити з тою жінкою, і щодо недужого теж. Може бути, що можна буде лишити кого при ньому.

Поклонившись генералові, Нехлюдов, почувавши себе в незвичайно піднесено-діяльному настрою, поїхав на пошту.

Поштовий уряд містився в низькій кімнаті зі склепінням; за бюрком сиділи урядовці й видавали пошту людям, що товпились. Один урядовець, схиливши на бік голову, без перестанку стукав печаткою по конвертах, котрі йому зручно підсували. Нехлюдову не дали довго чекати. Почувши його

прізвище, йому зараз-таки видали його доволі велику кореспонденцію. Тут були і гроші, і декілька листів і книжок, і останнє число журналу „Отечественные записки“. Одержавши свою пошту, Нехлюдов відійшов до деревляної лавки, на якій сидів, очікуючи чогось, вояк із книжкою, і сів поруч нього, щоб переглянути все, що прийшло. Поміж листами був і один рекомендований — з дуже гарною конвертою, на якій була виразна печатка на ясно-червонім ляку. Він розпечатав конверту й, побачивши лист Сельоніна, враз із якимось урядовим папером, почув, що кров напливає йому притьмом до голови і серце стискається. Це була постанова щодо справи Катюші. Яка була постанова? Невже ж відмовили? Нехлюдов швиденько перебіг написаний дрібним, важко розбірним, сильним, поломаним письмом лист і зітхнув із утіхи. Постанова була прихильна.

„Дорогий Друже!“ — писав Сельонін. „Остання наша розмова полишила на мені сильне вражіння. Ти був у праві щодо Маслової. Я перемигнув уважно справу й побачив, що супроти неї допустилися обурливої несправедливості. Поправити можна було що-тільки в комісії прохань, куди Ти й подав. Мені вдалося вплинути на розв'язку справи там, і я ось посилаю тобі копію помилування на адресу, яку подала мені графиня Катерина Івановна. Оригінал висланий туди ж, де Маслову тримали підчас суду і, ймовірно, зараз-таки піде до Сибірської Головної Управи. Спішу Тобі сновістити ту приємну новину. По-дружньому стискаю руку, Твій Сельонін.“

Зміст самого акту був такий: „Канцелярія Його Царського Величства для приймання прохань, на Найвище Ім'я подаваних. Відділ такий. Стіл такий. Рік. З наказу Головного Управника Канцелярії Його Царського Величства для приймання просьб на Найвище Ім'я подаваних оповіщується отсим міщанці Катерині Маслової, що Його Царське Величство, на основі найпокірнішого доповіді Йому, сповняючи просьбу Маслової, у Своїй ласкавости поведіти зволили замінити їй каторжні роботи на поселення в якомусь не дуже далекому місці Сибіру.“

Звістка ця була радісна й важна: склалося все так, як цього бажав Нехлюдов для Катюші і для себе самого. Правда, що ця зміна в її становищі виявляла нові комплікації в його відносинах до неї. Поки вона лишалась каторжною, подружжя, яке він пропонував їй, було фіктивне й мало значіння настільки, наскільки мало полегчити її долю. Тепер же ніщо не стояло в дорозі їх спільному життю. А на це Нехлюдов не був приготований. Крім того, її відносини до Сімонсона? Що значили її вчорашні слова? І коли б вона згодилась на подружжя зі Сімонсоном, чи добре це було б, чи зле? Він ніяк не міг розібратися в тих думках і не хотів тепер думати про те. „Все те виясниться опісля“, погадав він, „а тепер треба як мога швидче побачити її, і сповістити їй радісну новину й визволити її“. Він думав, що копії, яка була в нього руках, доволі було задля цього. І, вийшовши з поштового уряду, казав візникові їхати до тюрми.

Хоч генерал не дав йому дозволу ходити до тюрми вранці, Нехлюдов, знаючи з досвіду, що часто те, чого ніяким чином не можна добитися в вищих начальників, дуже легко досягнути в низчих, поклав собі все-таки поспробувати дібратися до тюрми тенер, щоби сповістити Катюші радісну новину і, може, визволити її, її рівночасно довідатися про здоровля Крильцова й переказати йому й Марії Павловні те, що сказав генерал.

Інспектор тюрми був дуже високий і гладкий, маєстатичний чоловік із вусами й залічками, що загиналися до кутків рота. Він вельми гостро прийняв Нехлюдова і просто заявив, що чужим особам побачення, без дозволу начальника, він не допустить. На заввагу Нехлюдова, що його пускали і в столицях, інспектор відповів:

— Дуже можливо, та я не пускаю. При цьому тон його казав: „Ви, столичні панове, гадаєте, що ви нас іздивуєте й зіб'єте з пантелику; але ми й на Східньому Сибірі знаємо добре порядки й вас іще навчимо.“

Копія з акту з власної Його Величества канцелярії теж не подіяла на інспектора. Він рішуче відмовився пустити Нехлюдова до середини. А на наївну заяву Нехлюдова, що Маслово може бути увільнена за показом цієї копії, він тільки зневажливо усміхнувся й заявив, що задля увільнення когобудь повинен бути розпорядок від його безпосереднього начальства. Все, що він обіцяв, було те, що сповістить Масловій про те, що прийшло їй помилування, і він не задержить її ні одної години, як тільки дістане наказ від свого начальства.

Про стан здоров'я Крильцова він теж не хотів дати ніяких інформацій, сказавши, що йому не вільно навіть сказати, чи є такий арештант. Так отже, не добившись нічого, Нехлюдов сів на свого візника й поїхав до готелю.

Причини суворости інспектора треба було шукати передівсім у тому, що, в перепопненій удвоє понад приписане число тюрмі, лютував тоді поголовний тиф. Візник Нехлюдова розповів йому по дорозі, що „в тюрмі народ сильно гине. Якась пещість зайшла на них. По двацятєро денно законують“.

XXIV.

Мимо невдачі в тюрмі, Нехлюдов усе-таки в тому бадьорому, піднесено-діяльному настрою, поїхав до канцелярії губернатора довідатись — чи не прийшло там письмо про помилування Маслової. Письма не було, і через те Нехлюдов, вернувшись до готелю, спохопився зараз-таки, не відкладаючи, написати про те Сельонінові й адвокатові. Покінчивши листи, він глянув на годинник; час уже було їхати на обід до генерала.

По дорозі йому знову прийшло на гадку те, як Катюша прийме своє помилування. Де поселять її? Як він житиме з нею? Що Сімонсон? Яке її відношення до нього? Згадав про ту зміну, яка зайшла в ній. Згадав при тому й її минуле.

„Треба забути, вичеркнути“. подумав він і

знову швидко відігнав від себе думки про неї. „Тоді покажеться“, сказав він до себе й почав думати про те, що треба буде сказати генералові.

Обід у генерала, обстановлений цілою звичною для Нехлюдова розкішною життя багатих людей і високо поставлених урядовців, був, після довгої нестачі не тільки роскоші, але й найзвичайніших передпотокових вигід, незвичайно для нього приємний.

Хазяйка була петербурзька *grande-dame* старого завіта, колишня придвірня панна з часів царя Миколи, балакала природно по-французьки й неприродно по-московськи. Вона трималася через край просто й, роблячи рухи руками, не відділяла ліктів від стану. До свого чоловіка відносилась вона з уважливістю, з відтінком спокою та меланхолійності, була й незвичайно ввічлива супроти гостей, хоч і тут видні були різні відтінки — відповідно до гостя. Нехлюдова вона прийняла, як свого, з тою особливістю, тонкою, непомітною піддесливістю, яка Нехлюдову наново нагадала цілу його ваговитість, і він почув приємне задоволення. Вона дала йому відчутти, що знає його, хоч оригінальний, але чесний учинок, який загнав його на Сибір, і вважає його виїмковою людиною. Ця тонка влєсливість і ціле це чепурне й розкішне владження життя в домі генерала вчинили те, що Нехлюдов цілий захопився тим уладженням, смачною їжею й невимушеними і приємними відносинами з добре вихованими людьми свого звичного кола, немов усе те, серед чого він жив останніми часами, був сон, з якого він прокинувся до справдішньої дійсності.

За обідом, крім домашніх — дочки генерала, її чоловіка й ад'ютанта — були ще Англієць, купець-шукач золота і приїзний губернатор — далекого сибірського міста. Всі ці люди подобались Нехлюдову.

Англієць, здоровий, рум'яний чоловік, що дуже кепсько балакав по-французькому, але за те незвичайно гарно й переконуюче, наче промовець, по-англійському, дуже багато в житті бачив, і зацікавлював товариство своїми оповіданнями про Америку, Індію, Японію й Сибір.

Молодий купець-шукач золота, син селянина, в шитій у Лондоні фраківій одежі з брилянтовими запинками, власник великої бібліотеки, що жертвував багато на добродійні цілі й держався європейсько-ліберальних поглядів, подобався Нехлюдову й зацікавив його, виявляючи зі себе цілком новий і гарний тип освіченого зразка європейської культури, зацепененого на здоровій селянській дичці.

Губернатор далекого міста був той сам кращий директор департаменту, про котрого так багато говорили в часі побуту Нехлюдова в Петербурзі. Се був пухнатий чоловік із позакручуваним рідким волоссям, із тендітними блакитними очима, дуже гладкий здолини, і з випещеними, білими руками з перстнями і з приємною усмішкою. Губернатора цього хазяїн дому цинив за те, що серед хабарників він один не брав хабарів. А хазяйка знов, велчка аматорка музики й сама дуже добра п'яністка, цинила його за те, що він був добрий

музика і грав з нею на чотирі руки. Настрій у Нехлюдова був сьогодні такий сердешний, що її ся людина не була йому неприємна.

Веселий, енергичний, зі сивим підборіддям офіцпр-ад'ютант, що в усьому предкладав свої услуги, подобався йому задля своєї добродушности.

Більш за всіх припала Нехлюдову до вподоби мила молода пара: донька генерала й її чоловік. Донька ця була негарна, дуже простодушна молода жінка, що за своїми першими двома дітьми світа божого не бачила. Її чоловік, за якого вона віддалася з любови після довгої боротьби з батьками, ліберальний кандидат московського університету, скромний і розумний, служив і займався статистикою, передівсім тубольцями, яких він студіював, любив та старався вирятувати від вимірання.

Всі були не тільки привітні та ввічливі з Нехлюдовом, але, очевидячки, тішилися ним, як новою й цікавою особою. Генерал, що вийшов до обіду в військовому сюртуці, з білим хрестом на шиї, привитався з Нехлюдовом як зі старим знайомим, і зараз-таки запросив гостей на закуску й горілку. На запит генерала, що Нехлюдов робив після того, як був у нього, він оповів, що був на пошті й довідався про помилування тої особи, про яку балакав уранці і, тепер наново просить дозволу навідатись до тюрми.

Генерал, очевидячки, невдоволений із того, що за обідом балакають про справи, нахмурився й нічого не сказав.

— Нап'єтеся горілки? — спитав він¹ по-фран-

цуськи Англіїця, що саме підійшов до нього. Англіїць випив горілки й розповів, що оглянув сьогодні церкву й фабрику, але бажав би ще бачити велику пересильну тюрму.

— Дуже добре, — сказав генерал, звертаючись до Нехлюдова, — можете піти разом. Дайте їм перепуску, — сказав він до ад'юютанта.

— Ви коли хочете їхати? — спитав Нехлюдов Англіїця.

— Я волю навідуватись до тюрмів увечір, — відповів Англіїць: — усі дома, немає ніяких приготувань, а все є, як є.

— А, він хоче бачити в цілій принаді! Хай дивиться. Я писав — мене не слухають. Так хай довідуються з чужоземної преси, — сказав генерал і підійшов до стола. Хазяйка вказала гостям місця.

Нехлюдов сидів поміж хазяйкою й Англіїцем. Напроти нього сиділа донька генерала й колишній директор департаменту.

За обідом розмова йшла прихвцем, то про Індію, про яку розповідав Англіїць, то про Тонкінську експедицію, яку генерал гостро осуджував, то про сибірське універсальне шахрайство й хабарництво. Всі ці розмови мало цікавили Нехлюдова.

Але по обіді, у вітальні, за чорною кавою, зчинилася дуже цікава розмова з Англіїцем і хазяйкою дому про Гледстона, і Нехлюдову здавалося, що він висловив багато розумних речей, на які звернули увагу його співрозмовники.

Після доброго обіду, вина, за кавою, на мнякому фотелі, серед увічливих і добре вихованих

людей, Нехлюдову робилось усе більш і більше приємно. Коли ж хазяйка на просьбу Англіїця сіла з колишнім директором-департаменту за фортеп'ян і заграла добре вивчену ними п'яту симфонію Бетговена, Нехлюдов почув, що він духово цілком задоволений зі себе — річ, якої давно він не відчував — так, наче він що-тільки тепер пізнав, яка з нього гарна людина.

Фортеп'ян був чудовий, і виконання симфонії було гарне. Принаймні, так видалося Нехлюдову, що любив і знав цю симфонію. Слухаючи чудового *andante*, він почув щипання в носі від розжалоблення над самим собою і всіма своїми чеснотами.

Подякувавши хазяйці за розраду, якої давно не відчував, Нехлюдов хотів уже попроситися її від'їхати, коли донька генерала з рішучим обличчям підійшла до нього й, червоніючи, сказала:

— Ви питали про моїх дітей: хочете бачити їх?

— Їй здається, що всім цікаво бачити її дітей, — сказала мати, усміхаючись на милий нетакт доньки. — Князеві цілком нецікаво.

— Навпаки, дуже цікаво, — сказав Нехлюдов, зворушений тою надмірно щасливою матеріною любов'ю. — Будь ласка, покажіть.

— Веде князя, показати свою дрібноту, — сміючись, закричав генерал від столика від карт, за котрим він сидів зі зятем, купцем і ад'ютантом. — Відбудьте, відбудьте службу.

Молода жінка, тимчасом, зворушена, видно, тим, що зараз судитимуть її дітей, швидким кроком подалася поперед Нехлюдова в середні кімнати.

У третій, високій кімнаті з білими обоями, освітленій невеличкою лампою з темним абажуром, стояли поруч себе два ліжечка, а межі ними, в білій перлині, сиділа нянька, зі сибірським добродушним лицем із вилицями. Нянька встала й поклонилася.. Мати нагнулася над першим ліжечком, у котрому, розкривши ротик, тихо спала дволітня дівчинка з довгим волоссям, що вилося докола лівка й густо розсипалося по подушці.

— Це Катя, — сказала мати, попразляючи гаптоване покривало з блакитними смугами, ізпід якого висувалися маленька білесенька стопа. — Гарна? А їй що-тільки два рочки.

— Чудо!

— А це Васюк, як його дідуньо прозвав. Зовсім инакший тип. Сибіряк. Правда?

— Дуже гарний хлопчина, — сказав Нехлюдов, оглядаючи пузанчика, що став на животі.

— Так? — спитала мати, і вельми значуче усміхнулася.

Нехлюдов ізгадав кайдани, голені голови, побої, розпусту, Крильцова, що вмів, Катюшу зі всім її минулим. І йому стало зависно, й йому забажалось такого дуже гарного, чистого, як йому видалося тепер, щастя.

Кілька разів похваливши дітей і тим, хоч почасти, завдоволивши матір, що жадно хапала ці похвали, він вийшов за нею до вітальні, де Англівець уже чекав його, щоб разом, як вони умовились, поїхати до тюрми. Попроцавшись зі старими й

молодими хазяями, Нехлюдов вийшов із Англіїцем на ганок генеральського дому.

Верем'я змінилось. Ішов великими кляптями сніг і вже засіпав і дорогу, і кривлю, і дерева в саді, і брами, і верх брички, і хребет коня. У Англіїця був свій екіпаж, і Нехлюдов, сказавши візникові Англіїця їхати до тюрми, сам сів у свою бричку і, з важким почуттям сповнення непрямомого обов'язку, поїхав за ним на своїй бричці, що мнягко й поволи котилася по снігу.

XXV.

Понурий будинок тюрми з вартовими й ліхтарем під брамою, мимо чистого, білого покривала, що вкрив тепер усе, і ганок, і кривлю, і мури — робив іще сумніше, ніж уранці, вражіння своїми вікнами, що були освітлені здовж цілої фасади.

Масстатичний інспектор вийшов до брами і, прочитавши при світлі ліхтаря перепуску Нехлюдова й Англіїця, знизав сильними плечима, на знак, що цього не розуміє, але, виповняючи наказ, попросив провідачів іти за собою. Він провів їх ізпочатку на подвір'я, і потім у двері направо, й на сходи до канцелярії. Попросивши сидати, він спитав, чим може їм служити і, почувши побажання Нехлюдова бачити зараз же Маслоу, післав за нею дозорця, і приготувався відповідати на питання, які Англіїць зараз-таки почав йому завдавати через Нехлюдова.

— На скільки людей збудована тюрма? — спитав Англієць. — Скільки запертих? Скільки чоловіків, скільки жінок, дітей? Скільки каторжних, засланців, скільки таких, що добровільно йдуть? Скільки недужих?

Нехлюдов перекладав слова Англіїця й інспектора, не пригадуючись над їх змістом, бо нечаяно для себе занепокоївся чогось майбутнім побаченням. Коли серед речення, що його перекладав Англіїцеві, він почув близькі кроки, і двері канцелярії відчинилися, і, як це було багато разів, увійшов дозорець і за ним закручена в хустку, в арештанській кохті Катюша, — він, побачивши її, почув тягар на душі.

„Я жити хочу, хочу сім'ї, дітей, хочу людського життя“, майнуло йому в голові тоді, як вона швидким кроком входила до кімнати.

Він устав і поступив кілька кроків їй назустріч. Обличчя її видалося йому суворим і неприємним. Воно було таке саме, як тоді, коли вона робила йому докори. Вона червоніла і блідла, пальці її конвульсійно скубли поли кохти; вона то зиркала на нього, то спускала очі.

— Ви знаєте, що вийшло помилування? — спитав Нехлюдов.

— Знаю, дозорець казав.

— Як тільки прийде письмо, ви можете вийти й поселитися, де вам сподобається... Ми поміркуємо...

Вона поквапом перебила його:

— Що мені міркувати? Де Володимир Іванович буде, там і я з ним.

Хоч вона була схвильована, то все-таки піднесла очі на Нехлюдова і сказала це швидко, виразно, немов наперед приготувала все те, що мала сказати.

— Ось як! — сказав Нехлюдов.

— Що ж, Дмитре Йвановичу, як він хоче, щоб я з ним жила... — вона боязько спинилася й поправила, — щоб я при ньому була. Чого ж мені більше треба? Я це за щастя повинна вважати... Чого ж мені?...

„Одно з двох: або вона покохала Сімонсона й цілком не бажала тої жертви, яку, як я собі міркував, приношу я для неї, або вона далі любить мене і для мого ж таки щастя відпекується від мене і на все спалює свої кораблі, злучуючи свою долю зі Сімонсоном“, подумав собі Нехлюдов, і йому стало сором. Він почув, що червоніє.

— Коли ви любите його... — сказав він.

— Що там любити, не любити? Я вже це залишила. І Володимир Іванович цілком не такий.

— То правда, — почав Нехлюдов. — Він дуже гарна людина, і я міркую...

Вона знов перебила його, немов боячись, що він скаже щось непотрібне, або що вона не скаже всього.

— Ні, ви мені, Дмитре Йвановичу, вибачте, якщо я не те роблю, що ви хочете, — сказала вона, дивлячись йому в очі своїми зизими таємними очима. — Так, видно, вже призначено. І вам жити треба.

Вона сказала йому те саме, що він що-тільки до себе казав. Але тепер уже він цього не думав, а думав і почував щось цілком иньче. Йому було не тільки соромно, але було шкода всього того, що він тратив із нею.

— Я не сподівався цього, — сказав він.

— Чого ж вам тут жити й мучитись? Вже досить із вас тої муки, — сказала вона й усміхнулась.

— Я не мучився. Навпаки, мені було добре, і я бажав би ще служити вам, коли б міг.

— Нам, — сказала вона, — „нам“ — і зирнула на Нехлюдова, — нічого не треба. Ви вже й так багацько зробили для мене. Коли б не ви... — вона хотіла щось ісказати, і голос її затремтів.

— Не, вам мені дякувати, — сказав Нехлюдов.

— Що рахуватися? Наші рахунки зведе Бог, — промовила вона, і її чорні очі заблиснули від сліз.

— Яка з вас добра жінка, — сказав він.

— Я добра? — сказала вона крізь сльози, і жалібна усмішка прояснила її обличчя.

— Are you ready?*) — спитав тимчасом Англієць.

— Directly,**) — відповів Нехлюдов і спитав про Крильцова.

Вона прочуяла від схвильовання і спокійно розповіла, що знала: Крильцов дуже ослаб по дорозі, і його зараз же дали до лікарні. Марія Пав-

*) Ви готові.

**) Зараз.

ловна дуже занепокоїлася, проспалась до лікарні, щоб ходити за ним, але її не пускали.

— То мені йти? — спитала вона, помітивши, що Англієць чекає.

— Я не прощаюся, я ще побачуся з вами, — сказав Нехлюдов.

— Простіть, — сказала вона ледви чутно.

Очі їх зустрінулись, і в дивному зизому погляді і в жалібній усмішці, з якою вона сказала се не „прощайте“, а „простіть“, Нехлюдов вичитав, що з двох здогадів щодо причини її постанови правдивий був другий: вона любила його й міркувала собі, що, зв'язавши себе з ним, збавить йому життя, а віддаючись за Сімонсона, звільняла його й тепер тішилася, що виповнила те, що хотіла, та рівночасно терпіла, розстаючися з ним.

Вона стиснула йому руку, швидко обернулася і вийшла.

Нехлюдов оглянувся за Англійцем, щоб уже йти з ним, але Англієць записував щось у свій записник. Нехлюдов не хотів йому перешкоджати, сів собі на деревляну канапку, що стояла під стіною, і нараз почув страшну втому. Він ізнемігся не зза безсонної ночі, не від подорожі, не від хвилювання, він почув, що страшно втомився від цілого життя. Він притулився до спинки канапки, на якій сидів, заплющив очі й у мить заснув важким, мертвечим сном.

— Що ж, може тепер дозволите до келій? — спитав інспектор.

Нехлюдов прокинувся і здивувався, де він.

Англієць скінчив свої записки й побажав оглянути келії. Нехлюдов, утомлений і пасивний, поплентався за ним.

XXVI.

Пройшовши сіни й до нудоти вонючий коридор, на котрому, не-вдивовижу собі, вони здібули двох арештантів, які мочилися таки просто на підлогу, інспектор, Англієць і Нехлюдов у супроводі дозорців увійшли в першу келію каторжних. У келії, з полом по середині, всі гарештанти вже лежали. Їх було до 70 люда. Вони лежали голова-об-голову й бік-о-бік. При вході провідачів, всі, дзеленькаючи ланцюгами, позіскакували й поставали коло полу, вилискуючи своїми свіжо-обголеними до половини головами. На полу лишилося двоє. Один був молодий чоловік, червоний, видко, в гарящі, другий — дід, який без перестанку стогнав.

Англієць запитав, чи давно занедужав молодий арештант. Інспектор сказав, що вранці, та дід давно вже хворіє на живіт, але його нікуди було помістити, бо лікарня давно переповнена. Англієць непохвально похитав головою і сказав, що він бажав би сказати до сих людей декілька слів, і попросив Нехлюдова перекласти те, що він казатиме. Виявилось, що Англієць, крім одної мети своєї подорожі — опису заслання й тюрм на Сибірі, мав іще другу мету — проповідувати спасення вірою й відкупленням.

— Скажіть їм, що Христос милувався над ними, любив їх, — сказав він, — і умер за них. Коли вони віритимуть у те, спасуться.

Заки він говорив, усі гарештанти мовчки стояли перед полем, витягнувши руки по швам.

— У цій книзі, скажіть їм, — закінчив він, — усе се сказано. Є такі, що вміють читати?

Виявилося, що грамотних було понад двацятєро.

Англієць виняв із підручного клуночка декілька оправлених „Нових Завітів“, і мускулісті руки зі сильними, чорними нігтями зза зрібних полотняних рукавів протяглися до нього, відштовхуючи один одного. Він роздав у тій келії дві євангелії й пішов до другої.

У другій келії було те ж саме. Така сама була задуха, сморід; таксамо на переді, поміж вікнами висів образ, і наліво від дверей стояла парашка, таксамо лежали всі густо один побіч другого, таксамо всі позіскакували та повитягувались, і таксамо не встало троє людей. Двох підвелось й сіло, а один далі лежав і навіть не зирнув на тих, що ввійшли. Це були недужі. Англієць сказав ту саму промову й таксамо дав дві євангелії.

У третій келії чути було крик та метушню. Дозорець застукав до дверей і крикнув: „Позір!“ . Коли двері відчинилися, всі поквапом повитягалися коло полу, крім недужих і двох, що билися і, зі спочвареними від лютощів обличчями, вчепились один ув одного, один за волосся, другий за бороду. Вони аж тоді пустили один одного, як дозорець підскочив до них. Один мав розбитий ніс, із котрого

текли сльози, слізна і кров, яку він обтирав рукавом халата, другий витягав з бороди повириване волосся.

— Староста! — крикнув інспектор.

Вийшов гарний сильний, чоловік.

— Ніяким способом не можна втихомирити, вапе благородіє, — сказав староста, весело усміхаючись очима.

— Я вже втихомирю, — обізвався інспектор, нахмурившись.

— What did they fight for?*) — спитав Англієць.

Нехлюдов спитав старости про причину бійки.

— За онучку, чужа засмакувала, — сказав староста, далі сміючись. — Сей стусонув, той з решти здав.

Нехлюдов переклав Англіїцеві.

— Я хотів би сказати їм декілька слів, — сказав Англієць, звертаючись до інспектора. Нехлюдов переклав.

Інспектор сказав: „про мене“, а тоді Англієць виняв свою евангелію у шкурятяній оправі.

— Будь ласка, перекладіть це, — сказав він до Нехлюдова. — Ви посварились і побились, а Христос, Котрий умер за нас, дав нам иньчий засіб полагоджувати наші свари. Запитайте їх, чи вони знають, як по закону Христа треба поступити з людиною, котра нас кривдить?

Нехлюдов переклав слова й запит Англіїця.

---

*) За віщо вони билися?

— Поскаржитися начальству, хай воно розсудить! — сказав один, дивлячися зкоса на маєстатичного інспектора.

— Обдубасити, то й не кривдитиме, — сказав другий.

Почулося сям і там притакливе хіхікання.

Нехлюдов переклав їх відповіді.

— Скажіть їм, що по закону Христа треба зробити якраз навпаки: якщо тебе вдарять ув одне лице, підстав друге, — сказав Англієць, жестом так наче підставляючи своє лице.

Нехлюдов переклав.

— Хай сам попробує, — сказав якийсь голос.

— А як він по другому зацідить, то котре ж тоді підставляти? — сказав один із недужих, що лежали.

— Так він тебе цілого зіб'є на олію.

— Ану, попробуй, — сказав хтось іззаду й зайшовся сміхом.

Загальний, нестримний регіт захопив цілу келію. Навіть побитий зареготався крізь свою кров і соплі. Сміялися й недужі.

Англієць не дався збити зпантелику і просив сказати їм, що те, що видається неможливим, робиться можливим і легким для кожного, що вірить.

— А спитайте, чи вони п'ють?

— П'ємо, — почувся один голос, і в слід за ним знову чмихання й регіт.

В цій келії було четверо недужих. На запит Англійця, чому хворих не збирають до одної келії,

інспектор відповів, що вони самі не хочуть. Недуги їх незаразні, і фельчер до них заходить і дає поміч.

— Другий тиждень ока не показав, — почувся голос.

Інспектор не відповідав і повів у дальшу келію. Знов відчинилися двері, і знов усі встали й затихли, і знов Англієць роздавав евангелії; те саме було в п'ятій, і шостій, і направо, й наліво, і по оба боки.

Від каторжних перейшли до пересильних, від пересильних до тих, що їх засуджено голосом громад, і тих, що добровільно йшли. Всюди було те ж саме: всюди ті самі холодні, голодні, заражені недугами, оганьблені, заперті люде з виглядом, як дикі звірі.

Англієць, роздавши означене число евангелій, уже більше не роздавав і навіть не виголошував промов. Страшне видовище і, головне, задушне повітря, очевидячки, вбили й його енергію, і він ішов по келіях, промовляючи тільки „All-right“ на звідомлення інспектора, які арештанти були в якій келії.

Нехлюдов ішов, немов у сні, не маючи сили відмовитися й піти собі геть, і все відчував ту саму втому і безнадійність.

XXVII.

В одній із келій засланців, Нехлюдов, на своє диво, побачив того самого діда, що його вран-

ці бачив на пороні. Дід сей, оброслий і весь покритий зморшками в одній брудній, попеластій, подертій на плечах, сорочці, таких самих штанах, босий, сидів на підлозі біля полу і грізно-запитливо дивився на тих, що ввійшли. Виснажене тіло його, що прозирало крізь діри брудної сорочки, було бідолашне і слабе, та обличчя його було ще більш з'осереджено-серйозне й оживлене, ніж на пороні. Всі гарештанти, як і по иньчих келіях, позіскакували й повипростовувалися при вході начальства, та дід сидів собі далі.

— Встань! — крикнув на нього інспектор.

Дід не поворохнувся, і тільки з погордою усміхнувся.

— Перед тобою твої слуги встають. А я не твоїй слуга. На тобі печатка... — промовив дід, показуючи інспекторові на його чоло.

— Що-о-о? — крикнув із погрозою інспектор, наступаючи на нього.

— Я знаю цього чоловіка, — сказав із поспіхом Нехлюдов до інспектора. — За віщо його взяли?

— Поліція прислала за брак паперів. Ми просимо не присилати, а вони все шлють, — сказав інспектор, зкоса сердито поглядаючи на діда.

— То й ти, видно, теж із антихристового війська? — звернувся дід до Нехлюдова.

— Ні, я провідач, — сказав Нехлюдов.

— Ага, прийшов подивитись, як антихрист людей мучить? На, дивися. Позабірав людей, позапирав у клітку військо ціле. Люде повинні в поті чола

хліб їсти, а він їх запер, як свиней, годую без роботи, щоб вони похуділи.

— Що він каже? — спитав Англієць.

Нехлюдов сказав, що дід осуджує інспектора за те, що він держить у неволі людей.

— Як же, спитайте його, на його думку, треба робити з тими, що не шанують закона, — сказав Англієць.

Нехлюдов переклав питання.

Дід дивно зареготався, вискаливши густі зуби.

— Закон! — повторив він із погордою. — Він насамперед пообдирав усіх, усю землю, все багатство від людей відібрав, загарбав собі, побив усіх, що йшли проти нього, а потім того закони понаписував, щоб не грабили та не вбивали; хай би був перше сей закон ісписав.

Нехлюдов переклав. Англієць усміхнувся.

— Ну, все-таки, як же поступати тепер зі злочинцями й убийниками? Запитайте його.

Нехлюдов знов переклав питання. Дід грізно нахмурився.

— Скажи йому, щоб він зі себе антихристову печатку здійняв, тоді не буде в нього ні злочинів, ні вбивників. Так і скажи йому.

— He is crazy*) — сказав Англієць, коли Нехлюдов переклав йому слова діда, і, знизавши плечима, вийшов із келії.

— Ти роби своє, а їх покинь. Кожний хай

---

*) Він напів-божевільний.

сам для себе. Вог знає, кого тратити, кого милувати, а ми не знаємо, — промовив дід. — Будь сам собі начальником, тоді й начальників не треба буде. Йди, йди, — додав він, хмурячись і блискаючи очима на Нехлюдова, котрий не поспішався виходити з келії. — Надивився, як антихристові слуги людьми воші годують? Іди, йди!

Нехлюдов вийшов на коридор і підійшов до Англієця, котрий стояв із інспектором перед відчиненими дверима пустої келії. Англієць розпитував про значіння цієї келії. Це була трупарня.

— О, — сказав Англієць і побажав увійти до середини.

Трупарня була звичайна, невеличка келія. На стіні горіла лямпочка і слабо освічувала в одному куті навалені мішки, дрова і на полу направо чотирі мертві тіла. Перший труп у зрібній сорочці і штанах, був великого зросту чоловік, із маленькою, гострою борідкою й оголеною до половини головою. Тіло вже закостеліло; сизі руки, були, очевидно, складені на грудях, але розійшлися; босі ноги теж розійшлися і сторчали кожна зокрема пальцями догори. Поруч лежала, у білій снідниці й кохті, боса і простоволоса, з рідкою, короткою кіскою стара жінка, зі зморщеним, маленьким, жовтим обличчям і гострим носиком. За бабусею був іще труп чоловіка в чомусь фіолетовому. Колір сей щось нагадав Нехлюдову.

Він підійшов ближче й почав дивитися на трупа.

Маленька, гостра борідка, що сторчала догори, сильний гарний ніс, біле високе чоло, рідке куче-

ряве волосся. Він пізнавав знайомі руки і своїм очам не вірив. Учора він бачив се лице зворушено-розлюченим, страждання відбивалося на ньому. Тепер воно було спокійне, непорушне й на причуд гарне.

Так, це був Крильцов, або, принаймні, той слід, який лишило по собі його матеріяльне існування.

„Чого він страждав? Чого він жив? Чи зрозумів він це тепер?“ думав Нехлюдов, і йому здавалося, що відповіді на се немає, що нічого немає, окрім смерті, і йому зробилося погано.

Не попрощавшись з Англійцем, Нехлюдов попросив дозорця провести його на подвір'я і, відчуваючи необхідну потребу лишитися самому, щоб обміркувати все те, чого зазнавав він сьогоднішній вечір, він поїхав до готелю.

XXVIII.

Нехлюдов не клався спати, але довго ходив сюди й назад по своїй кімнаті. Справа з Катюшею була покинчена. Він був їй непотрібний, і йому се справляло прикрість та завдавало сорому.

Але не се тепер мучило його. Друга справа не тільки не була покинчена, але ще сильніше, ніж коли, мучила його й вимагала від нього роботи. Все те страшне лихо, яке він бачив і пізнав за той час, і, найпаче сьогодні в цій страшній тюрмі, все те лихо, що збавило, й любого Крильцова,

тріумфувало, панувало, і не видно було ніякої спроможности не тільки перемогти його, але навіть зрозуміти, як би перемогти його.

В уяві Нехлюдова виринали ті позатирані в зараженому повітрі сотки й тисячі поганьблених людей, що їх замикали байдужні генерали, прокуратори, інспектори, йому приходив на гадку чудний вільний дід, що здирав маску з обличчя начальства, й його за те робили божевільним, і згадалося поміж трупами чудове, мертве, воскове обличчя Крильцова, що вмер у пересерді. І давнє питання, чи він, Нехлюдов, божевільний, чи божевільні люди, що вважали себе за розумних і робили все те, — з новою силою виринуло перед ним і домагалось відповіді.

Він утомився ходом, сів собі на канану перед лямпкою й механічно розтворив подаровану йому на пам'ятку Англійцем свангелію, котру він, виймаючи те, що було по кишенях, кинув на стіл. „Кажуть, що там на все є відповідь“, подумав собі він і, розтворивши свангелію, почав читати там, де отворилося — Матея XVIII. гл.

1. Того часу ученики приступили до Ісуса і сказали: хто більший у царстві небеснім? — читав він.

2. І, покликавши Ісус хлоп'ятко до себе, поставив його серед них,

3. І сказав: на правду глаголю вам: коли не повернетея та не станете, як діти, то не увійдете в царство небесне.

4. *Оце ж, хто смириться, як хлоп'ятко це, той більший у царстві небесному.*

„Так, так, це правда“, подумав він ізгадуючи, як він зазнавав розради та радості в житті тільки настільки він смиряв себе.

5. *І хто прийме одне таке хлоп'ятко в ім'я Моє, Мене приймає.*

6. *Хто ж згіршить одного з малих цих, що вірують у Мене, лучче йому, щоб повішено млинове жорно на шию йому, та й утоплено у глибині морській.*

„На що тут: хто прийме, і куди прийме? і що значить: в ім'я Моє? — спитав він себе, почувуючи, що слова ці нічого не кажуть йому. „І на віщо жорна на шиї й морська глибина? Ні, це щось не те: недокладне, неясне“ — подумав він, згадуючи, як то він декілька разів у своїому житті брався читати євангеліє, і як за кожним разом відкидувала його від себе неясність таких місць. Він прочитав іще сьомий, восьмий, дев'ятий і десятий стих про згіршення, про те, що вони повинні прийти на світ, і про карі при допомозі вогняної гієни, до якої вкинені будуть люде, і про якихось янголів-дітей, котрі бачать лице Батька Небесного. „Яка шкода, що це таке нескладне“, думав він, „а почуваш, що тут щось гарне“.

11. *Син бо чоловічий прийшов поправити і спасти загублене, — читав він далі.*

12. *Як вам здається? Коли буде в якого чоловіка сотня овець, та заблудить одна з них,*

чи не покине він дев'яность і дев'ять, та не піде в гори, і не шукатиме заблудної?

13. І коли доведеться знайти її, то, на правду, глаголю вам: що веселиться над нею більше, ніж над дев'яность і дев'ятьма, що не заблудили.

14. Так немає волі перед Батьком нашим, що на небі, щоб загинув один із малих цих.

„Правда, не було волі Батька, щоб вони погинули, а ось вони гинуть сотками, тисячами. І немає способу спасти їх“, подумав він.

21. Тоді Петро приступив до нього і сказав — читав він далі, — Господи, скільки раз грішитиме проти мене брат мій, а я прощатиму йому? До сім раз?

22. Каже йому Ісус: не кажу тобі — до сім, а до сім раз по сімдесят раз.

23. Тим же то вподобилося царство небесне цареві, що схотів розплатитися зі слугами своїми.

24. Як же почав розплатуватися, приведено йому одного, що завинив йому десять тисяч талантів;

25. Як же не мав він, що віддати, звелів пан його продати його, і жінку його, і дітей, і все, що мав, та й віддати.

26. Упавши тоді слуга, поклонився йому, кажучи: пане! потерти мені, все віддам тобі.

27. Змилосердився пан слуги того, відпустив його і простив довг йому.

28. Слуга ж той, вийшовши, знайшов одного з товаришів своїх, що завинив йому сотню де-

нарів; і, вхопивши його, давив, кажучи: віддай мені, що винен.

29. Тоді товариш його впав у ноги йому, благав його, кажучи: потерпи мені, і все віддам тобі.

30. Він же не схотів, а, відійшовши, укинув його в темницю, аж віддасть довг.

31. Бачивши товариші його, що сталося, огірчилися вельми і, пішовши, сказали своєму панові все, що сталося.

32. Тоді призиває його пан їдго, і каже йому: слуго ледачий! увесь довг простив я тобі, як благав ти мене,

33. Чи не слід було й тобі помилувати товариша твого як і я тебе помилував?

„Та невже тільки се?“ нараз наголос крикнув Нехлюдов, прочитавши ці слова. І внутрішній голос цілого ества його казав: „Еге, тільки се.“

І з Нехлюдовом сподіялось те, що часто діється з людьми, які живуть духовим життям. Сподіялося те, що думка, яка видалася йому зпочатку чимось дивним, парадоксом, а то й жартом, усе більш і більше находячи для себе потвердження в життю, нараз станула перед ним як найпростіща правда. Так стала для нього ясна думка про те, що одинокий певний спосіб, щоб спастися від того страшного лиха, від котрого страждають люде, то це, щоб люде визнавали себе завсіди винними перед Богом і тим самим неспосібними ані карати, ані поправляти других людей. Йому стало ясно тепер, що ціле те страшне лихо, свідком якого

був він по тюрмах, і спокійна самопевність тих, що творили те лихо, вийшли тільки з того, що люде хотіли робити неможливу річ: самі були лихі й хотіли поправляти лихо. Грішні люде хотіли поправляти грішних людей і думали осягнути се механічним шляхом. Але зі всього цього вийшло тільки те, що незасібні й користолюбні люде, зробивши собі професію з того ніби-то карання та поправлювання людей, самі зіпсувалися до останнього ступня й без перестанку псують і тих, котрих мучать. Тепер йому стало ясно, де корінь цілого того жаху, який він бачив, і що треба робити, щоб його знищити. Відповідь, якої він не міг найти, була та сама, котру дав Христос Петрові, а власне: прощати завжди, всім, безмежне число разів прощати, через те, що немає таких людей, котрі самі були б без провини й через те могли б карати або направляти.

„Та не може бути, щоб се було таке просте“, казав до себе Нехлюдов, а, тимчасом, нехибно бачив, що хоч яким дивним зпочатку видалось це йому, який звик бачити все саме навпаки, — що це була певна й не тільки теоретична, але й найбільш практична розв'язка питання. Вічні закиди, що робити зі злочинцями, невже так лишити їх безкарними? — вже не бентежили його тепер. Закиди ці мали б значіння, якщо б було доказано, що кара зменшає злочинства, поправляє злочинців; але коли доказано навпаки, й видно, що одні люде не спроможні поправляти других, — то одинока розумна річ, яку ви можете зробити, се те, щоб перестати робити те, що не тільки некорисне, але шкідливе і, крім

того, неморальне й жорстоке. Ви декілька віків тратите людей, котрих визнасте злочинцями. Що ж, перевелися вони? Не перевелися, а число їх тільки збільшилось і тими злочинцями, котрих пеують карц, і ще тими злочинцями-суддями, прокураторами, слідчими, тюремниками, котрі судять і карають людей.

Нехлюдов зрозумів тепер, що громадянство і лад узагалі існують не через те, що є ті узаконені злочинці, котрі судять і карають других людей, а через те, що без огляду на таке зіпсуття, люде все-таки милосердяться одні над одними й люблять один одного.

Нехлюдов сподівався знайти потвердження тої думки в тім самім евангелію й почав його читати від початку. Прочитавши проповідь на горі, яка завсіди його зворушувала, він сьогодні вперше добачив у тій проповіді не абстрактні чудові думки, які по більшій часті виставляли переборщені та невикональні вимоги, а прості, ясні й можливі до переведення у практиці заповіді, котрі, як їх виповнити (а це було цілком можливе), заводили зовсім новий лад серед людської суспільности, при якому не тільки самó від себе гинуло все те насильство, яке так обурювало Нехлюдова, але повставало найвище доступне для людства добро — Царство Боже на землі.

Заповідей тих було п'ять.

Перша заповідь (Мт. V. 21—26) була така: людина не тільки не повинна вбивати, але й не повинна гніватися на брата, не повинна нікого

вважати нікчемним, а якщо посвариться з ким, повинна миритися, ще поки приносить дар Богові, т. б. молитися.

Друга заповідь (Мт. V, 26—32) була така: людина не тільки не повинна чинити перелюбу, але повинна уникати всякої насолоди з краси жінок, повинна, раз зійшовшия з одною жінкою, ніколи не зраджувати їй.

Третя заповідь (Мт. V, 33—37) була така: людина не повинна нікому нічого обіцувати з божбою.

Четверта заповідь (Мт. V, 38—42) була така: людина не тільки не повинна віддавати око за око, зуб за зуб, але повинна підставляти друге лице, коли вдарять ув одне, повинна прощати кривди, з покорою зносити їх і нікому не відмовляти в тому, чого хочуть від неї люде.

П'ята заповідь (Мт. V, 43—48) була така: людина не тільки не повинна ненавидіти ворогів, не воювати з ними, але повинна любити їх, помагати, служити їм.

Нехлюдов уліпив очі у світло лямпи й завмер. Згадавши цілу нікчемність нашого життя, він ясно в'явив собі, чим могло б бути те життя, коли б люде виховувались на тих правилах, і неописана радість, така радість, якої він давно вже не відчував, захопила його душу. Неначе він після довгих мук і страждання найшов нараз заспокоєння й волю.

Він не спав цілу ніч і, як се діється з багатомою й багатомою, що читають євангеліє, перший

раз, читаючи, розумів у цілому їх значінню слова, багато разів ним читані й непомічані. Як губка воду, він усисав у себе те потрібне, важне й радісне, що відкривалося для нього в цій книзі. І все, що він читав, здавалось йому знайомим, здавалось, потверджувало, доводило до свідомости те, що він знав уже давно, передтим, але не розбірав уповні й не вірив. Тепер же він розбірав і вірив.

Але мало того, що він розбірав і вірив, що, виповнюючи ті заповіді, люде дійдуть до найвищого доступного для них добра; він розбірав і вірив тепер, що кожній людині нічого більш не треба робити, як виповнювати ті заповіді, що в тому одинокий, розумний глузд людського життя, що всякий відступ від того є помилка, яка зараз таки потягає за собою кару. Це впливало з цілої науки, і з незвичайною наглядністю й силою було висказане в притчі про виноградників. Виноградники вбили собі в голову, що сад, до якого їх післано на роботу для хазяїна, був їх власністю; що все, що було в саду, зроблене для них, і що їх діло тільки в тому, щоб тішитись у тому саду своїм життям, забувши про хазяїна і вбиваючи тих, котрі нагадували їм про хазяїна й їх обов'язки супроти нього.

„Те ж саме робимо й ми“, думав Нехлюдов, „живучи у глулому пересвідченню, що ми самі хазяї свого життя, що воно дане нам задля нашої насолоди. А отже се, очевидячки, нісенітниця. Адже, якщо ми післані сюди, то з чиеїсь волі й задля чогось. А ми поклали собі, що живемо тільки

для своєї втіхи, й ясна річ, що нам погано, як буде погано робітникові, що не виповняє волі хазяїна. Воля ж хазяїна висловлена в тих заповідях. Хай тільки люде виповнюють ті заповіді — на землі запанує Боже Царство, і люде діб'ються до найбільшого добра, яке тільки доступне для них.“

Шукайте царства божого і правди його, а все решта приложиться вам. А ми шукаємо решти і, очевидячки, не находимо її.

„Ось вона, справа мого життя. Тільки скінчилася одна, почалася друга“.

Від тої ночі почалося для Нехлюдова цілком нове життя, не так через те, що він увійшов у нові умови життя, а через те, що все, що скоїлося з ним від того часу, набрало для нього зовсім пнього значіння, ніж колись.

Чим покінчиться цей новий період його життя, покаже будуччина.

Москва, 19. грудня 1899 р.

КІНЕЦЬ.

У „Бібліотеці українських і чужих
романів“ появилися

досі ось які твори:

I.	Анатоль Свидницький, Люборацькі.
II.	} Ольга Кобилянська, Царівна.
III.	
IV.	
V.	} Аптін Крушельницький, Рубають ліс.
VI.	
VII.	Іван Франко, Захар Беркут.
VIII.	} Толстой, Відродження, 2 томи.
IX.	
X.	} О. Кобилянська, Земля.
XI.	
XII.	} Б. Келерман, Тунель.
XIII.	
XIV.	} Михайло Яцків, Танець тіней.
XV.	
XVI.	} І. Нечуй-Левицький, Причепа.
XVII.	
XVIII.	} К. Тетмаєр, Янгол смерти.
XIX.	
XX.	} Павль Келер, Зима.
XXI.	
XXII.	} Б. Ленкий, Мотря.
XXIII.	
XXIV.	} М. Горкій, Мати.
XXV.	
XXVI.	} І. Нечуй-Левицький, Хмари.
XXVII.	
XXVIII.	} Ів. Франко, Перехресні стежки.
XXIX.	
XXX.	} Ів. Франко, Основи суспільности.
XXXI.	
XXXII.	І. Нечуй-Левицький, Кайдашева сім'я.

Українська Накладня

видає

**ілюстровані твори українських
класиків і сучасних письменників**

у критичних виданнях, з літературно-
історичними вводами, життєписами й
поясненнями, на сильному папері,
лексиконового формату,
гарного викінчення.

Досі появилися або друкуються:

- I. Твори Тараса Шевченка,
у трьох томах, видання Богдана Лепкого.
- II. Повне видання творів Тараса Шевченка,
(українських і російських), перше найповніше
видання Богдана Лепкого, 5 томів.
- III. Твори Івана Котляревського,
видання Павла Зайцева, 1 том.
- IV. Твори Григорія Квітки-Основ'яненка,
видання Сергія Бфремова, 2 томи.
- V. Твори Марка Вовчка,
видання Богдана Лепкого, 3 томи.
- VI. Іван Франко: „З вершин і низин“,
третє видання Д-ра Василя Сімовича, 1 том.
- VII. Богдан Лепкий: „Писання“,
видання автора в 2 томах.

